

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**ABDÜLMECÎD B. NASÛH TOSYEVÎ'NİN (Ö. 1588)
HAYATI, ESERLERİ VE EL-HÛDÂ VE'L-FELÂH ADLI
TEFSİR RİSÂLESİNİN TAHKİKİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Ufuk HAYTA

BURSA 2008

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**ABDÜLMECİD B. NASÛH TOSYEVÎ'NİN (Ö.1588)
HAYATI, ESERLERİ VE EL-HÛDÂ VE'L-FELÂH
ADLI TEFSİR RİSÂLESİNİN TAHKİKİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Ufuk HAYTA

**Danışman
Doç.Dr. Abdulhamit BİRİŞİK**

BURSA 2008

ÖZET

Yazar : Ufuk HAYTA
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : Tefsir
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : İX + 124
Mezuniyet Tarihi :/ / 2008
Tez Danışmanı : Doç.Dr. Abdulhamit BİRİŞİK

ABDÜLMECİD B. NASÛH TOSYEVÎ'NİN (Ö. 1588) HAYATI, ESERLERİ VE el-HÜDÂ ve'l-FELÂH ADLI TEFSİR RİSÂLESİNİN TAHKİKİ

Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasına yönelik tarih boyunca büyük çabalar gösterilmiş, bu çabaların bir sonucu olarak çok sayıda tefsir vücuda gelmiştir. İslâm dünyasına uzun yıllar liderlik yapan Türkler İslâm dininin doğru anlaşılması için günün şartlarına uygun olarak eğitim kurumları oluşturmuş ve buralarda İslâmî ilimlerin eğitimini vermişlerdir. Tarih boyunca yazılmış olan tefsirleri ve bunları kaleme alan müfessirleri inceleyen bir ilim olarak Tefsir tarihi uzun yıllar Osmanlı tefsir mirasına sayfalarında yer vermemiştir. Son zamanlarda yapılan çalışmalar, haddizatında yeterli olmamakla birlikte, Osmanlı tefsir tarihi alanında zengin bir mirasın varlığını, az da olsa gözler önüne sermiş, daha fazla çalışma yapmak isteyenlere ışık tutmuştur. Peşinen söyleyebiliriz ki pekçok Osmanlı müfessiri Kur'an'ın anlaşılmasına ve dolaylı olarak tefsir ilminin gelişmesine azımsanmayacak ölçüde katkı sağlamıştır. Bunlardan biri olan Abdülmecid b. Nasûh Tosyevî, Osmanlı'nın en parlak dönemi olan milâdî XVI. yüzyılda yaşamış, başta tefsir olmak üzere değişik alanlarda ellinin üzerinde eser kaleme almıştır.

Nasûh Efendi, Zeyniyye tarikatının postnişini olduğundan oğlu Abdülmecid tasavvufî bir çevrede yetişmiştir. Babasından miras aldığı tasavvufî anlayışı sürdüren müfessir yazmış olduğu eserlere ve tefsir risâlelerine bu anlayışı aksettirmiştir. Müslümanların günlük hayatlarında çok okuduğu sûre ve âyet grupları üzerinde yoğunlaşan bazı kereler de konulu tefsir yazan Abdülmecid Tosyevî'nin tahkiki (edisyona kritik) yapılan *el-Hüdâ ve'l-felâh* adlı risâlesi konulu tefsir örneklerindedir. Kur'ân'daki "hüdâ" ve "felâh" kelimelerinin geçtiği 11 âyeti tefsir eden Tosyevî çalışmasında kendisinden önceki dirâyet tefsirlerinden büyük ölçüde istifâde etmiş, haşiyelerde ise metinde işlenen konularla alakalı olarak bazı tasavvufî yorumlara yer vermiştir.

Elinizdeki bu çalışma, özetle söylemek gerekirse, Abdülmecid Tosyevî'yi tanıtmayı, çeşitli kütüphanelerde yazma halinde bulunan eserlerini tespit edip muhtevalarına dair bilgi vermeyi amaçlamakta ve *el-Hüdâ ve'l-felâh* adlı tefsir risâlesinin örnek tahkikine yer vermektedir.

Anahtar Sözcükler

Abdülmecid b.Nasuh	Tosyevî	Tahkik	Zeyniyye
el-Hüdâ ve'l-felâh	Tefsir	Osmanlı	Müfessir

ABSTRACT

Author : Ufuk HAYTA
University : Uludağ University
Main Discipline : Basic Islamic Sciences
Discipline : Commentary of the Qur'an
Attribute of Thesis : Master of Arts (M.A./M.Phil./M.S.)
Page Numbers : İX + 124
Graduation Date :/ / 2008
Supervisor : Associate Prof.Dr. Abdulhamit BİRİŞİK

ABDULMAJID B. NASUH TOSYAWI'S LIFE, WORKS AND CRITICAL EDITION OF HIS TAFSEER TREATISE "AL-HUDA WA AL-FALAH"

Muslims and even non-muslims have given great importance to deal with the Qur'an and its understanding within the long Islamic period. Presently, we have very huge number of books and treatises on the interpretation and explanation of the Qur'an. Muslim masses get knowledge of Islam from these uncounted tafseer heritage of the Muslim Ummah. Turkish Muslims, as leaders and administrators of Muslim ummah for a long time, have established many educational institutions and research centres to get correct information on Islam and promote Islamic knowledge to other people in the world. Unfortunately there is no more information on the Ottoman Turkish tafseer heritage and Turkish mufassirs/commentators in the book of mufassirs (Tabakat al-Mufasssireen) that was written in Arabic and western languages. After 1970's, situation has slowly changed and researchers have done many good researches on the subject and evaluated Ottoman tafseer heritage. These studies have brought out many important books and treatises for Ottoman commentators. One of the Ottoman commentators who contributed many books and treatises to the field was Abdulmajid b. Nasuh of Tosya.

Abdulmajid Tosyawi has grown up in a mystical environment because of his father Nasuh, Sheikh of Zayniyye Sufi order. Mystical dimension that was inherited from Shaykh Nasuh is visible in Abdulmajid's many works. It could be said that he was one of the Ottoman type Sufi mufassirs like Bursawi, Izniki, Konevî etc. Tosyawi composed various books in the different aspects of Islam as well as in the Tafseer discipline. These books were about interpretation of surahs and some verses that were frequently read by the Ottoman people. Because of his so many books in the field of Tafseer, he may be calculated from Ottoman mufassirs of 16th century.

The aim of this study is to provide some information on Tosyawi's life and manuscript works that is outspreaded in different libraries and lastly to examine scholarly his tafseer treatise entitled "al-Huda wa al-falah". This treatise comprises commentary of eleven verses about "hüda/guidance" and "felah/salvation" words. Treatise was written in the dirayat method and mystical way.

Key Words

Abdulmajid b. Nasuh	al-Tosyawi	Critical Edition	The Zayniyya
al-Huda wa'l-falah	Tafseer	Ottoman	Mufassir.

ÖNSÖZ

Yarattıklarını hakkıyla bilen yüce Allah'ın vahyettiği Kur'ân-ı Kerim, tüm zamanlara hitap eden, her devirde insanların sorularına cevap veren, evrensel, ilahî bir kaynak olduğundan tarih boyunca onun anlaşılmasına yönelik çabalar gösterilmiş, bu çabaların bir sonucu olarak da çok sayıda rivâyet ve dirâyet tefsiri vücuda gelmiştir. Değişik sebeplerden dolayı insanların Kur'ân'ı anlayış şekilleri ayrıntıda farklılık göstermiş, zaman ve şartlar değiştikçe yeni yorumların yapılması, yapılan eski yorumların farklı bir dil ile anlatılması kaçınılmaz olmuştur.

On beş asırlık İslâm tarihi içerisinde genelde Türkler özelde de Osmanlı devleti yöneticileri İslâmî bilginin gelişmesi ve yaygınlık kazanmasına büyük önem vermiş ve gösterilen çabaları desteklemiştir. Altı yüz elli yıllık uzun zaman dilimi içerisinde gerek Osmanlı'nın egemenliği altındaki Arap dünyasında gerekse Türklerin yoğun bir biçimde bulunduğu yerlerde her alanda çok sayıda ilim ve fikir adamı yetişmiştir. Tefsir ilminin ve tefsir âlimlerinin her zaman daha müstesna bir yeri olmuştur. Osmanlı coğrafyasında Kur'ân-ı Kerim'in tam tefsirini yazanlar az olmakla birlikte büyük çoğunluk belli başlı bazı sûrelerin tefsiri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu tefsirlerden günümüze kadar ulaşmış olanların bir bölümü okuyucuların istifâdesine sunulmuş pek çoğu da kütüphanelerde yazma olarak insanlığın hizmetine sunulması için araştırmacılarını beklemektedir. Biz de buna bir katkı sağlamak amacıyla başta tefsir olmak üzere çeşitli ilim dallarında çok sayıda eser veren XVI. yüzyıl Osmanlı ulemâsından Abdülmecîd b. Nasûh Tosyevî'yi tez konusu seçtik.

"Abdülmecîd b. Nasûh Tosyevî'nin (ö. 1588) Hayatı, Eserleri ve el-Hüdâ ve'l-Felâh Adlı Tefsir Risâlesinin Tahkîki" başlıklı bu tezin amacı, Abdülmecîd b. Nasûh Tosyevî'nin hayatı ve ilmî şahsiyeti konusunda bilgi vermek, müellifin genelde İslâmî ilimler alanında özelde tefsir sahasında kaleme almış olduğu büyük

çoğunluğu Türkiye'nin farklı kütüphanelerinde yazmalar halinde bulunan eserlerinin tespit ve tanıtımını yapmak, son olarak da tefsire dair eserleri arasında yer alan ve müfessirin tefsir metodu açısından belirleyici bir yere sahip olan *el-Hüdâ ve'l-felâh* adlı tefsir risâlesinin tahkikli ilmî neşrini gerçekleştirmek ve eseri geniş bir biçimde tanıtmaktır.

Çalışmamızın Türkçe kısmı giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin ana konusuna altyapı oluşturması amacıyla kuruluşundan müellifin yaşadığı XVI. yüzyıla kadar Osmanlı tefsir çalışmalarının genel niteliğine değinildikten sonra, müellifimiz Abdülmecîd Efendi'ye kadar yazılmış olan müstakil tefsirler ve sûre tefsirleri kısaca tanıtılmıştır.

Birinci bölümde tarih ve biyografi kaynakları ışığında ve özellikle kendi eserlerinden hareketle Abdülmecîd b. Nasûh Tosyevî'nin hayatı, eserleri, ilmî ve tasavvufî şahsiyeti hakkında bilgiler verilmiştir. Eserleri tanıtılırken diğerlerine nazaran tefsire dair olanlarına daha geniş yer verilmiştir. Akabinde Abdülmecîd Efendi'nin ilmî ve fikrî şahsiyeti üzerinde etkisi olduğunu düşündüğümüz yaşadığı dönemin siyasî, ilmî ve sosyo-kültürel durumu analiz edilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde Abdülmecîd b. Nasûh Tosyevî'nin konulu tefsir niteliğinde olan *el-Hüdâ ve'l-felâh* adlı tefsir risâlesinin metod ve muhtevâ analizine yer verilmiş, tahkikini yaptığımız yazma nüsha tavsîf edilmiş ve eserin kaynakları tanıtılmıştır. Çalışma kısa bir sonuçla son bulmuştur.

Yaptığımız bu çalışmayla, halen genel tefsir tarihi içinde kopuk bir halka mesabesinde olan Osmanlı tefsir tarihine bir nebze de olsa katkı sağlayabildiysek kendimizi bahtiyar hissedeceğiz. Bu vesileyle başta, konuyla ilgili ilk en kapsamlı çalışmayı yapan merhum Dr. Ziya Demir'i rahmetle yadediyorum sonra da tez konusunun seçiminden itibaren tenkit ve tavsiyeleriyle tezimizin şekillenmesine büyük katkı sağlayan danışman hocam Doç.Dr. Abdulhamit Birışık'a, müracaatımda yardım ve desteğini esirgemeyen Yard.Doç.Dr. Hasan Taşdelen'e, birikim ve rehberliklerinden istifade ettiğim diğer hocalarıma, gerek engin hoşgörüsünden gerekse bilimsel ve teknik yönlendirmesinden yararlandığım eşim tefsir bilim dalı uzmanı Recep Arpa'ya teşekkürlerimi sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	İİİİ
ABSTRACT	İV
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER	Vİİİ
KISALTMALAR	İX
GİRİŞ	1
OSMANLI'DA TEFSİR ÇALIŞMALARI	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDÜLMECİD B. NASÛH TOSYEVÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE YAŞADIĞI DÖNEMİN ÖZELLİKLERİ

I. HAYATI	15
1. İsmi ve Nesebi	15
2. Doğum Yeri ve Tarihi	16
3. Ailesi	16
4. Vefatı	17
II. İLMÎ ŞAHSİYETİ	18
III. ESERLERİ	20
A. Tefsirle İlgili Eserleri	21
a) Sûre Tefsirleri	21
b) Konulu Tefsirleri	23
c) Kur'ân İlmlerine Dair Eserleri	32
B. Tasavvufla İlgili Eserleri	33
C. Hadisle İlgili Eserleri	36
D. Fıkıhla İlgili Eserleri	38
E. Kelamla İlgili Eserleri	38
F. Diğer Eserleri	39
G. Tercüme Eserleri	42
VI. DÖNEMİN SİYASÎ, SOSYAL, İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUMU	44
A. Siyasî ve Sosyal Durum	44
B. İlmî ve Kültürel Durum	45

İKİNCİ BÖLÜM

EL-HÜDÂ VE'L-FELÂH ADLI TEFSİR RİSALESİNİN TANITIMI

I. ESERİN MUHTEVASI	50
II. TEFSİR YÖNTEMİ	53
III. KAYNAKLARI	57
IV. EL-HÜDÂ VE'L-FELÂH'IN YAZMA NÜSHASI	60
V. METİN TAHKİKİNDE TAKİP EDİLEN METOD	60

SONUÇ	62
KAYNAKLAR	65
EKLER	71
EL-HÜDÂ VE'L-FELÂH'IN TAHKİKİ METNİ	75
ÖZGEÇMİŞ	124

KISALTMALAR

- a.e. : aynı eser
a.g.e. : adı geçen eser
a.g.t. : adı geçen tez
a.g.m. : adı geçen makale
a.mlf. : aynı müellif
a.s. : aleyhisselâm
a.y. : aynı yer
b. : bin, İbn
bk. : bakınız
bs. : baskı, baskısı
c. : cilt
DİA : Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1988-
DİB Yay. : Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
h. : hicri
Hz. : Hazreti
İA : Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, I-XIII, İstanbul 1940-88
Ktp. : kütüphâne, kütüphânesi
mlf. : müellif
MÜ : Marmara Üniversitesi
nr. : numara
nşr. : neşreden, yayınlayan
ö. : ölümü
s. : sayfa
s.a. : Sallallahu aleyhi ve sellem
sy. : sayı
thk. : tahkik eden
trc. : tercüme eden, mütercim
ts. : tarihsiz
vr. : varak
Yay. : yayınları, yayınevi

GİRİŞ

OSMANLI'DA TEFSİR ÇALIŞMALARI

Kuruluşundan itibaren bir yandan siyâsî yapılanmasını oluştururken, öte yandan ilme ve ilim adamlarına büyük önem veren Osmanlı devleti zengin bir ilmî ve kültürel mirasa sahiptir. Ancak bu mirası gün yüzüne çıkarma konusunda gösterilen çabaların ve yapılan çalışmaların yeterli düzeyde olduğunu söylemek bir hayli güçtür. Osmanlı ile ilgili yapılan çalışmalar, yapılması gereken ve yapılabilecek çalışmalar içerisinde az bir oranı teşkil etmektedir. Son zamanlarda genelde İslâmî ilimlerde ve özelde de tefsir alanında ivme kazanan çalışmalar umut verici ve sevindirici niteliktedir. Bu artışta Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 700. yılı münasebetiyle yapılan çalışmalar da önemli bir yere sahiptir.

Tefsir tarihinin önemli bir parçası olan Osmanlı tefsir tarihi ve Osmanlı müfessirlerinin tefsir ilmine olan katkıları (birkaç istisnâ dışında) uzun süre gözardı edilmîş adeta görmezden gelinmiştir. Tefsir tarihiyle ilgili yapılan çalışmalarda onbeş asırlık tefsir tarihinin altı asırlık dönemini kapsayan Osmanlı tefsir mirasının yok sayılarak karartılması, bir bütünlük içerisinde ele alınması gereken tefsir tarihinin 'kayıp halka'sını oluşturmuştur.¹

Osmanlı tefsir tarihi alanında geniş bir dönem ele alınarak hazırlanan ilk ilmî çalışma merhum Ziya Demir'e ait olsa gerektir². Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XVI. yüzyılın sonuna kadarki müfessirleri ve tefsirleri tanıtan hacimli doktora çalışması büyük bir boşluğu doldurmuştur. Muhammet Abay'ın Osmanlı müfessirleri ile tefsirlerine kısa atıflar yapan yüksek lisans tezi de mevcudu tespit bakımından titiz bir araştırma ürünüdür.³ Bu çalışmaların dışında bazı müfessirler ile ilgili müstakil ilmî çalışmalar da mevcuttur. Aşağıda bu şahısların isimleri geçtikçe ilgili

¹ Konuyla ilgili tartışmalar ve eleştirisi için bk. Cündioğlu, Düccane, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası" *İslâmiyât*, II/4, Ekim-Aralık 1999.

² Demir, Ziya, *XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006 [Tez olarak: *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları- Kuruluşundan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar* (doktora tezi, İstanbul 1994), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]

³ Tezin giriş bölümünde Osmanlı tefsir hareketinin kaynakları ve Osmanlıda tefsir akımlarına kısaca değinildikten sonra, "Kuruluş ve yükseliş dönemi müfessirleri 699-1003/1299-1595" ve "Duraklama ve gerileme dönemi müfessirleri 1003-1341/1595-1922" bölümleri altında tefsirle ilgili eser veren 273 alimin tefsirle ilgili eserlerine ve kısa biyografilerine yer verilmiştir. *Osmanlı Dönemi Müfessirleri* (yüksek lisans tezi, 1992, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) adıyla tez olarak hazırlanan eser yeni bir düzenleme ile özetlenerek makale olarak da yayımlanmıştır ("Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divan İlmi Araştırmalar*, sy. 6, İstanbul 1999, s. 249-303).

çalışmalar da zikredilecektir. Bunların dışında konuyu muhtelif açılardan ele alan ilmî makaleler de bulunmaktadır.⁴

Osmanlı dönemi tefsir ilmi açısından ilmî geleneklerin yerleşmiş olduğu ve istikrar kazandığı bir dönem içerisinde yer almakta olup Osmanlı âlimlerinin esas itibâriyle bu dönemde yapmaya çalıştıkları şey, istikrar kazanmış bu yapıyı buldukları coğrafyaya aktarmak, bütünlüğünü koruyarak devamını sağlamak, bu birikimi zenginleştirmek ve derinleştirmek olmuştur. Bu dönemde tefsir temel kaynaklarına kavuşmuş, metot ve muhtevasıyla ilgi alanını belirlemiş, İslam âleminde yeni eserlerden ziyâde şerh veya hâşiye yazma geleneği başlamıştır. Bu durum tefsirde olduğu gibi diğer alanlara da yayılmış, zamanın ilim anlayışı olarak benimsenmiştir. Bu sebeple Osmanlı ulemâsı da yeni bir arayış içine girmemiştir. Osmanlı eğitim sistemi bu geleneğin dışına çıkmadığından/çıkmadığından Zemahşerî'nin *el-Keşşâfı* Kâdî Beydâvî'nin, *Envâru't-tenzîl'i* tefsir faaliyetleri için temel kaynak seçilmişti. İşte bu yüzden köklü eserler vücuda getirecek müfessirlerden çok zamanın ilim anlayışına bağlı müfessirler yetişmiştir. Müfessirler eserlerinde mensubu olduğu geleneğe ait yönelimleri ve eğilimleri taşımış ve aktarmış olması yanında bu yönelim ve eğilimlere kendi rengini vermesini de bilmiştir. Onlar geçmişten aldıkları kültüre sahip çıkmışlar, aklî ve naklî ilimlerin mevcut yapısını korumak sûretiyle devamına yardımcı olmuşlardır.⁵

Osmanlı tefsir faaliyetleri tefsir ilminde derinleşmiş kişiler tarafından medreselerde, huzur derslerinde, camilerde ya da irşâd meclislerinde olmak üzere değişik mekanlarda sürdürülmüştür. Farklı mekanlarda sürdürülen tefsir dersleri ile farklı anlayış düzeyine sahip halkın değişik kesimlerine hitap amaçlanmış, bu nedenle kimi zaman Kur'ân'ın tefsirinin tamamı yerine halka ameli pratik açıdan faydalı olacak ayetlerin tefsiri yada toplumun en çok okuduğu sûrelerin tefsiri yapılmıştır.

⁴ Mesela bk. Yıldız, Sakıp, "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", *UÜİFD*, sy. II, Bursa 1987, s. 1-8. Doğan, İshak, Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları, *Makalât*, sy. 1, sh. 95-137, Ankara Temmuz 1999; Ateş, Süleyman, "Osmanlı Müfessirleri", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, c. VIII, s. 143-162; Cündioğlu, *a.g.m.*, s. 52-55; Aydar, Hidâyet, "Osmanlılarda Tefsir Çalışmaları", *Yeni Türkiye*, 2000/3, s. 535-550; Yazıcı, İshak, "Tefsîru Ebî'l-Leys Tercemeleri Hakkında Kısa Bir Araştırma", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6, Samsun 1992; Birişik, Abdülhamit, "Osmanlıca Tefsir Tercüme ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin Mevâhib-i Aliyye'si", *İslâmî Araştırmalar*, XVII/1, Ankara 2004, s. 53-68; Güney, Ahmet Faruk, "Gaza Devrinde Kur'ân'ı Yorumlamak: Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Eserleri" *Divan İlmi Araştırmalar*, sy. 18, İstanbul 2005/1, s. 193-244.

⁵ Bk. Yıldız, *a.g.m.*, s. 6; Güney, *a.g.m.*, s. 194-5.

Şüphesiz tefsir faaliyetlerinin en yoğun olduğu yerler medreselerdir. Osmanlı ilim anlayışı içerisinde tefsir ilminin yerinin belirlenmesinde Osmanlı medreselerinin icrâ ettiği fonksiyonun bilinmesi fayda sağlayacaktır. Diğer İslam medreselerinde olduğu gibi Osmanlı medreselerinde de ilimler belirli bir tertip ve düzen dahilinde, bir amaca yönelik belli bir müfredat takip edilerek okutuluyordu. Tefsir ilmi Kur'ân-ı Kerîm'in müslümanların anlam dünyalarındaki yerine uygun en son ve nihai hedef olarak görülmekte ve tefsir ilmi üst seviyede belli bilgi birikimi sağlandıktan sonra elde edileceği düşünülmekte, bu sebeple de en son ilim olarak okutulmakta idi.⁶ Önceki dönemlerde olduğu gibi Osmanlıda da tefsir ilmi için özel medreseler kurulmamış, yüksek ilimlerin okutulduğu her medresede nihâî hedef olarak en üst seviyede okutulmuştur. Ancak bu ilmin tedrisiyle meşgul olacak müderrislerin tefsir ilminde tam bilgi ve maharet sahibi olmalarına özellikle dikkat edilmiştir. Takip edilen kaynaklar ise umumiyetle *Keşşâf* özellikle de *Envâru't-tenzîl* olmuştur.⁷

Osmanlıda tefsir faaliyetlerinin sürdüğü yerlerden biri de Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren başlayan huzur dersleridir. I. Murat devrinde ulemânın çoğu ramazan aylarında her gün, diğer günlerde ise Pâdişâhın emri ile huzûr-u hümayunda toplanarak tefsir sohbetleri yaparlardı. Mûtaad olarak devam eden bu dersler 1172/1759 yılında III. Mustafa tarafından bir kanunla resmiyet kazandırılarak sürekli hale getirilmiş ve huzur dersleri adıyla anılmaya başlanmıştır. Özellikle Ramazan ayının ilk on gününde Pâdişâh'ın huzurunda yapılan ve genellikle *Envâru't-tenzîl*'in takip edildiği bu derslerde ülkenin çeşitli yerlerinden çağrılan zamanın tanınmış âlimleri tefsir müzakereleri yapardı. Huzur derslerinde Kur'ân-ı Kerîm'den zamana münâsip bir âyet okunarak mukarrir tarafından onun tefsiri yapılır ve muhatapların sorularına ve itirazlarına mukarrir cevap verir ve bu şekilde ilmî bir tartışma cereyân ederdi.⁸ Tefsiri yapacak olan mukarrirler Pâdişâh'a ve o mecliste toplanan ilim ehline mahcup olmamak için çoğu zaman tefsirini yapacağı âyetler üzerinde sene boyunca en ince ayrıntısına kadar çalışıyorlar bu durum da tefsir ilminin inkişafına medâr oluyordu. Daha sonra bu takrirler, sorular ve cevaplar Türkçe yazılarak birer risâle halinde Pâdişâh'a sunuluyordu.⁹

⁶ Güney, *a.g.m.*, s. 196-8.

⁷ Demir, *a.g.e.*, s. 85.

⁸ Ebu'l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1950, s. 13; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 217.

⁹ Huzur dersleri ve katılanlarla ilgili bk. Mardin, *Huzur Dersleri*, s. 7.

Tefsir faaliyetlerinin sürdürüldüğü bir başka yer ise câmilerdir. Bu faaliyetler Ayasofya, Zeyrek, Fâtih vb. câmilerdeki seri vaazlarda ve irşâd meclislerinde yapılan sohbetlerde idârî işlere karışmayan, şeriatla tarikatı, hâl ile kâli, derunî dünya ile madde alemini mezcederek Kur'ân'ın özünü tasavvufî zevk ve aklın ışığında halka aktaran, hak ve hakîkati tebliğle görevli mümtaz şahsiyetler tarafından yapılan daha ziyâde Yâsîn, Rahmân, Duhâ gibi sûrelerin tefsirine yönelik bir takım tefsirlerden alıntılarla bazı hikemî bilgiler, menkıbeler ve bazı faydalı bilgiler ile takviye edilerek sohbet halkasında bulunanlara aktarılmasıdır. Meselâ Bursalı mutasavvıf Eşrefzâde Ahmed İzzeddîn (ö.1202/1788) Ulu câmi, Emir Sultan câmii ve dedesinin tekkesindeki vaazlarında *Enîsü'l-cenân* isimli tefsirini baştan sona takrir ederdi. Ümmî Sinanzâde'nin *el-mecâlisü's-Sinâniyye'si* gibi "mecâlis" ve benzeri adlarla yazılan eserlerle de Osmanlı ulemâsı tefsir ilmine hizmet etmiştir.¹⁰

Osmanlı tefsir çalışmaları genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda devletin kuruluş aşamasında kendine özgü bir seyri ve yapısı olduğu gözlemlenmektedir. Bu seyir ve yapıda etkilenilen bazı kaynaklar ve ekoller ön plana çıkmaktadır. Genel olarak Osmanlı müfessirlerine te'sir eden üç ana kaynağın varlığından söz edilebilir.¹¹ Bunlardan birincisi rivâyet-dirâyet metoduyla yazılan tefsirler. İkincisi işârî-tasavvufî metotla yazılan tefsirler. Üçüncüsü müstakil tefsirleri olmamakla birlikte şerh ve hâşiye yazan şahısların te'sirleri.

Osmanlı müfessirlerine te'sir eden rivâyet-dirâyet metoduyla yazılan tefsirlerlerden en önemlileri Kâdî Beydâvî'nin (ö.685/1286)¹² *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl* ve Zemahşerî'nin (538/1144)¹³ *el-Keşşâf* adlı eserleridir. *Envâru't-tenzîl* Osmanlı entelektüelleri ve din bilginleri arasında en fazla okunan ve üzerinde en fazla çalışma yapılan tefsirdir. Yalnız Osmanlı âlimleri tarafından 60'ın üzerinde¹⁴

¹⁰ Demir, *a.g.e.*, s. 100.

¹¹ bk. Yıldız, *a.g.m.*, s. 7.

¹² ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Dâru'l-Kütübi'l-Hadîs, Kahire 1976/1396, I, 296-304; Bilmen, Ömer Nasûhî, *Büyük Tefsir Tarihi-Tabakâtü'l-müfessirîn*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1974, II, 528; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 1996, II, 265-281.

¹³ Zemahşerî'nin hayatı ve *Keşşâf* hakkında geniş bilgi için bk. ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsü'd-din, *Tezkiretü'l-huffâz*, Haydarâbâd 1377/1958, IV, 1383; ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 429-76; Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi* (haz. Mustafa Özel), Kayıhan Yayınları, İstanbul 2002, s. 118-25; Bilmen, *a.g.e.*, I, 464; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 315-53; Yüce, Nuri, "Zemahşerî", *İA*, XII, 509-14; Özek, Ali, "el-Keşşâf", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 329-330.

¹⁴ Osmanlı âlimlerinin yaptığı şerh ve hâşiyeler için bk. Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zunûn an âsâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, I, 188-94; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333-1342, I, 334-6.

çeşitli ülkelerde ise 250'nin üzerinde şerh ve hâşiye yazılmıştır.¹⁵ Osmanlı medreselerinde Zemahşerî'nin *el-Keşşâf'ı* ile birlikte yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur.¹⁶ Zemahşerî'nin mu'tezilî olması onun tefsirine gösterilen rağbeti azaltmamış, ona çok sayıda şerh, hâşiye ve ta'lika yazılmıştır.¹⁷ Osmanlı müfessirlerine bu alanda te'sir edenlerden biri de Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî'dir (ö. 606/1210)¹⁸. Osmanlı müfessirlerine kelâm, felsefe ve ilmî tefsir yönünden kaynak olmuş önemli müfessirlere dendir. *Mefâtihu'l-gayb* adıyla telif ettiği ansiklopedik tefsir, Osmanlı dönemi müfessirlerini etkileyen eserlerin başında gelir.

Osmanlı müfessirlerine te'sir eden ikinci bir kaynak da işârî metodla yazılan tefsirlerdir. İşârî tefsir alanında etkili olan şahsiyetlerin başında Kuşeyrî (ö.465/1073)¹⁹ gelmektedir. *et-Teysîr* ve *Letâifü'l-işârât* adında iki tefsiri vardır. Özellikle *Letâifü'l-işârât* bu alanda tefsir yazanlara vazgeçilmez bir kaynak olmuştur.²⁰ Yine Necmeddîn Dâye (ö.654/1256)²¹ *Bahrü'l-hakâik ve'l-me'ânî fi tefsiri's-seb'î'l-mesânî*²² ve Kemaleddin Abdürrezzak Kâşânî (ö.730/1329)²³ *et-Te'vîlâtü'l-Kâşâniyye*²⁴ isimli eserleriyle Osmanlı müfessirlerine kaynaklık etmişlerdir.

Osmanlı müfessirlerine te'sir edenlerin üçüncüsü müstakil tefsirleri olmamakla birlikte şerh ve hâşiye yazan şahıslardır. Osmanlı toplumunda diğer ilim dallarında olduğu gibi tefsir çalışmalarında da şerh ve hâşiyecilik geleneği hâkimdir. Tabiatıyla Osmanlı âlimleri de bu geleneğin dışına çıkamamıştır/çıkamamıştır. Aslında bu tür

¹⁵ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 128; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 267-8.

¹⁶ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 23, 28; Atay, Hüseyin, *Osmanlıda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 112-113.

¹⁷ bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 469-71.

¹⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1756; Bilmen, *a.g.e.*, II, 490-96; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 126; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 212-264.

¹⁹ Hayatı hakkında bk. Bilmen, *a.g.e.*, I, 421.

²⁰ Demir, *a.g.e.*, s. 86.

²¹ Hayatı ve tefsiri hakkında bk. ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, II, 393-98; Okuyan, Mehmet, "Necmüddin Daye ve Tasavvufi Tefsiri", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8, Samsun, 1996, s. 113-114; a. mlf., "Bahrü'l-Hakâik Tefsiri ve Müellifi Üzerine", *a.e.*, sy. 12-13, Samsun, 2001, s. 97-129; Algar, Hamid, "Bahrü'l-Hakâik ve'l-Meânî", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 515-516; Okuyan, Mehmet, *Necmüddin Daye ve Tasavvufi Tefsiri*, İstanbul 2001, s. 65-123.

²² Eseri Necmeddin Kübra'ya atfedenler de olmuştur. bk. Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 127; ayrıca bk. Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara 1974, s. 140; Bilmen, *a.g.e.*, II, 499.

²³ Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Dâru ihyâi't-türasi'l-Arabî, Beyrut 1957, V, 215.

²⁴ Eser hakkında bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 606; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 204-211.

eser üretim tarzı bir ilim geleneği oluşturmanın aracı değil, oluşmuş bir ilim geleneğini sürdürüp zenginleştirmenin yollarından biridir. Şerh ve hâşiye yazarları da mukallitler zümresinin gözü kapalı fertleri değildir. Her kitap tefsir edilmediği gibi her metne de şerh ve hâşiye yazılmamıştır.²⁵ Yazılan şerh ve hâşiyelerin tümü geleneğe uygun olarak medreselerde ders kitabı olarak okutulan tefsir metinleri üzerine yapılmıştır ki bunlar genel olarak Kâdî Beydâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i ve Zemahşerî'nin *Keşşâf*'idir. Bu şerh ve hâşiyeler mezkûr eserlerin tamamına değil ilk kısımlarına yapılmış ve müellifleri de medreselerde müderrislik yapan kimselerdir.²⁶ Tam bu noktada akla şu soru geliyor: "İlmi seviye yüksek olmasına rağmen Osmanlı ulemâsı niçin ilmî mesaisinin büyük bir kısmını müstakil te'lîfe değil de hâşiye türü çalışmalara hasretmiştir?" Ziya Demir bunun sebeplerini şöyle açıklar²⁷:

"Bilindiği gibi Kur'ân'ı tefsir ederken 'Allah'ın muradına muhalif bir söz söyler de hataya düşerim' endişesi müstakil te'lif yerine, yazılmış tefsirlerin izaha muhtaç yönlerini tavzîh çalışmalarına ağırlık vermelerine sebep olmuştur. Bir başka sebep Osmanlı döneminin ilk kuruluş yıllarında henüz müstakil eserler yazılacak bir altyapıdan yoksun olunması. Diğer bir sebep zamanla ilgilidir. İlim adamı hayatının büyük bir bölümünü tefsir ilminde söz sahibi olabilmek için alt kademelerdeki alet ve yüksek ilimlerin tahsiline hasreder. Nitekim çoğu müfessir tefsir yazmaya niyetlendiği halde ömrü yetmemiş, tefsiri yarıda kalmıştır. Diğerleri ise tamamlamamış düşüncesiyle bu işe teşebbüs etmemiş, âyet ve sûre tefsiri yazmış veya hâşiye yapmıştır." Osmanlıda tefsir faaliyetinin hayatiyet kazanması İslâm aleminde hâşiye türü çalışmaların hakim olduğu bir döneme rastlaması tabiatıyla Osmanlı müfessirlerini de bu alana çekmiştir. Son olarak, Osmanlı müfessirlerine gelinceye kadar çeşitli tefsir metotlarıyla kıymetli pek çok eser verilmiş ve ilmî tefsir hariç söylenebilecek hemen her şey söylenmiştir. Bu metotla eser te'lif etme tefsir ilmine orijinal bir keyfiyet kazandıramayacağı için hâşiye çalışmalarına ağırlık vermişlerdir."

Hâşiye türünde eser veren ve Osmanlı müfessirlerine etki edenlerin başında Ekmeleddin el-Babertî (ö. 786/1384)²⁸ gelmektedir. *Keşşâf* tefsirinin Âl-i İmrân sûresine kadar yazdığı *Hâşiye ale'l-Keşşâf*²⁹ adıyla bilinen hâşiyesi vardır. Bu alanda eser veren bir başka şahıs ise Karaman'da müderrislik yapan Cemâleddîn Aksarâyî'dir (ö. 791/1389).³⁰ O da Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ına hâşiye yazmıştır.³¹

²⁵ Osmanlı tefsir tarihinin "şerh ve hâşiye türünden çalışmalar" şeklindeki yaygın kanaatin eleştirisi için bk. Cündioğlu, *a.g.m.*, s. 58-9.

²⁶ Güney, *a.g.m.*, s. 209.

²⁷ Demir, *a.g.e.*, s. 92.

²⁸ Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-İbnü'lemîn Mahmut Kemal-Avni Aktuç), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951-1955, II, 171; Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâdir*, Beyrut 1406/1986, II, 618; Bursalı, *a.g.e.*, I, 221; Bilmen, *a.g.e.*, II, 572.

²⁹ Yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 198, Çorlulu Ali Paşa, nr. 74, Kara Çelebizâde, nr. 30.

³⁰ Süreyyâ, Mehmet, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1308-1315, II, 182; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 166; Bursalı, *a.g.e.*, I, 265; Bilmen, *a.g.e.*, II, 569; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, 192.

³¹ Yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 208, Fatih, nr. 577.

Teftazânî (ö.793/1391) ve muâsırı Seyyid Şerif Cürcânî (ö.816/1413) de bu alanda eser verenlerdendir. Teftazânî'nin *Keşşâf*'a yazdığı hâşiye Osmanlı ulemâsı arasında büyük rağbet görmüştür.³²

Osmanlı İmparatorluğu hudutları dâhilinde, asırlar boyunca büyük ilmî ve edebî faaliyetler kaydedilmiştir. Bu arada tefsir ile meşgul olan bilginlerin büyük sayıda mevcut oldukları müşâhede edilmektedir. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'in tam tefsirini yazanlar azdır. Büyük çoğunluk belli başlı bazı sûrelerin tefsiri üzerinde yoğunlaşmıştır. Hulâsa, Kur'ân-ı Kerîm'in tam tefsirleri büyük sayıda olmamakla beraber ilmin bu sahasını Osmanlı âlimlerinin ihmal etmedikleri muhakkaktır.³³ Biz de burada asıl konumuza geçmeden önce konumuzla bütünlük sağlaması amacıyla müellifimiz Abdülmecîd Efendi'ye kadar yazılmış olan müstakil tefsirleri ve sûre tefsirlerini kısa kısa zikretmeyi uygun buluyoruz.

Osmanlı müfessirleri içerisinde ilk müstakil tam tefsir yazan âlimin Şihabuddin es-Sivâsî (ö.780/1378)³⁴ olduğu düşünülmektedir. *Tefsîr-i Şeyh* adıyla da bilinen eserinin tam adı *Uyûnu't-tefâsîr li'l-fudalâi's-semâsîr*'dir.³⁵ Tefsirin kütüphanelerde tam ve eksik olmak üzere ellinin üzerinde nüshası mevcut olup Hacı Selim Ağa Kütüphanesinde (nr. 86) tam bir nüsha kayıtlıdır.³⁶ Tefsir üzerine bazı ilmî-akademik çalışmalar yapılmıştır.³⁷

Celâleddin Hızır b. Hoca Ali b. Murad b. Hoca Ali b. Hüsâmeddîn aslen Konya'lı olup daha sonra yerleştiği Aydın'a nispetle Hacı Paşa el-Aydînî (ö.826/1426)³⁸ olarak tanınmış Yıldırım Beyazıt devri (792-805/1389-1402) âlimlerindedir. Daha çok tıp alanındaki eserleriyle tanınan Hacı Paşa'nın *Mecma'u'l-envâr fi cemî'i'l-esrâr*

³² Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 135-40; Bilmen, *a.g.e.*, II, 574-6.

³³ Okıç, M. Tayyib, *Tefsir Ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, Nun Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 144-162.

³⁴ Mecdî Efendi, Mehmed Mecdî Efendi el-Edirnevî, *Hadâiku's-Şakâik=Tercüme ve Zeyl-i Şakâik-i Numaniyye* (nşr. haz. Abdülkadir Özcan) Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, s. 55; Bursalı, *a.g.e.*, I, 90-91; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, 309.

³⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1185; Bilmen, *a.g.e.*, II, 571; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 215.

³⁶ bk. Demir, *a.g.e.*, s. 107.

³⁷ Güneş, Abdülbaki, *Şihâbuddin es-Sivâsî, Hayatı, Eserleri, ve Tefsirdeki Metodu* (yüksek lisans tezi, 1994), 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Dartma, Bahaddin, *Şihâbuddin es-Sivâsî ve Uyûnu't-Tefâsirdeki Metodu* (doktora tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bayat, Ekrem, *Şihâbuddin es-Sivâsî'nin Uyûnu't-Tefâsir adlı eserinin tahlili ve tefsirdeki metodu* (yüksek lisans tezi, 1995), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Aslan, Şükrü, "Şihabuddin es-Sivasi Uyunu't-Tefâsîr'indeki Medodu", *Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Erzurum, 1990., sy. 9 s. 188-215, sy. 10 s. 149-154, sy. 11, s. 122-135.

³⁸ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 345; Bilmen, *a.g.e.*, II, 586

adlı hacimli tefsirinin sadece birinci (Süleymaniye Kütüphanesi Carullah, nr. 94.) ve onuncu (İ. Ü. Kütüphanesi Arapça, nr. 1794.) cildi mevcuttur.

Kutbuddîn Muhammed b. Muhammed el-İznikî (ö.821/1418)³⁹ Kutbuddîn İznikî adıyla meşhur olmuş Yıldırım Beyazıt devri (792-805/1389-1402) ulemâ ve meşâyihinin büyüklerindedir. İznikî'nin *Tefsîru'l-Kur'ân*⁴⁰ (*Tefsîru Kutbuddîn*) adlı eserinin birkaç büyük ciltten müteşekkil olduğu söylenmektedir.⁴¹Süleyman Ateş *Tefsîru'l-Kur'ân*'ın nerede olduğunun bilinmediğini söylemiş⁴² ise de Ziya Demir tefsirin Nisâ sûresinden Mâide sûresinin sonuna kadar olan bir cildini (İ. Ü. Kütüphanesi Arapça, nr. 1741.) tespit etmiştir.⁴³

Çok genç yaşta eser te'lif etmesinden dolayı Musannifek adıyla tanınan Alaaddîn Ali b. Mecîduddîn Muhammed b. Mes'ud el-Bistâmî eş-Şahrûdî aslen Horasan'ın Şahrûd kasabasındandır.⁴⁴ Daha sonra Anadolu'ya gelmiş ve Konya'da tedrisle meşgul olmuştur. *Kitabüş-şifâ fî tefsîri Kelâmillahi'l-münzel mine's-sema'* adlı tefsiri Sultan Fatih'e ithaf edildiğinden el-Muhammediyye, zâhirî ve bâtinî hakikatleri topladığından *Mülteka'l-Bahreyn* adlarıyla da anılır.⁴⁵ Eserin dili Farsça ağırlıklı olmak üzere yer yer Arapça da kullanılmıştır. Tam bir tefsir olduğu tahmin edilen⁴⁶ eserin baştan sona tam bir nüshasına malik değiliz. Tefsirin bazı kısımlarını ihtivâ eden cüzleri mevcuttur.⁴⁷ Musannifek'in tefsire dair bundan başka bir de Keşşâf hâşiyesi vardır.

³⁹ Hayatı ve eserleri için bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 457; Müstakimzâde, Süleyman Sâdeddin, *Devhatü'l-meşâyih* (nşr. Kazıcı, Ziya), İstanbul 1978, s. 3; Bursalı, *a.g.e.*, I, 144; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 184; Bilmen, *a.g.e.*, II, 587; Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, 133.

⁴⁰ Eser hakkında bk. Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 215; Demir, *a.g.e.*, s. 115-6.

⁴¹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 457; Bilmen, *a.g.e.*, II, 587.

⁴² Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 215

⁴³ Demir, *a.g.e.*, s. 115.

⁴⁴ Hayatı ve eserleri için bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 458, II, 1618-1619; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 735;; Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 486; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 141; Bilmen, *a.g.e.*, II, 598-601; Kehhâle, *a.g.e.*, VII, 240; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, I, 382; Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 1990, s. 100.

⁴⁵ Bilmen, *a.g.e.*, II, 599.

⁴⁶ Demir, *a.g.e.*, s. 121.

⁴⁷ Yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 285, Fatih, nr. 635-636, Esad Efendi, nr. 35

Molla Gürânî olarak şöhret bulan Şihabuddin Ahmed b. İsmail b. Osman el-Gürânî⁴⁸ (ö.893/1487) Osmanlı Şeyhü'l-İslâmlarının dördüncüsüdür. *Gâyetü'l-emânî fî tefsîri'l-ke'lâmî'r-Rabbânî* adlı tefsirinde daha ziyâde Kâdî Beydâvî ve Zemahşerî'nin metodunu takip etmekle beraber, gerektiğinde bunları tenkit etmekten de kaçınmamıştır.⁴⁹ Hakkında çok sayıda akademik çalışma yapılmış⁵⁰ olan eserin bazı kısımlarının tahkîki yapılmakla beraber halen yazma halinde kütüphanelerde pek çok nüshası bulunmaktadır.⁵¹ Gürânî'nin tefsire dair bundan başka *Hâşiye alâ tefsîri'l-Kâdî* ve *Risâle fî tefsîri âyeti'l-kürsî* adlı eserleri vardır.

Mevlana Hüsameddin-i Ali el-Bitlisî meşhur İdris-i Bitlisî'nin babasıdır. 900/1494 tarihinde Bitlis'te vefat etmiştir.⁵² *Câmiü't-tenzîl ve't-te'vîl* ve *Tefsîr-i Hüsâm* adlarıyla da bilinen *İşâretü Menzili'l-Kitâb* isimli iki ciltlik bir tefsiri bulunmaktadır. Eserin dört ciltlik tam bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa 109-112 numaralarda kayıtlıdır.⁵³ Bursalı ve Bilmen bu eserin bir nüshasının Edirne'de Sultan Selim Kütüphanesinde bulunduğunu söylerlerse⁵⁴ de Ziya Demir yaptığı araştırmada bu nüshaya ulaşamamıştır.⁵⁵

Şeyh Baba Nimetullah b. Mahmud en-Nahcivânî (ö.920/1514) Fâtih (855-886/1451-1481) ve II.Beyazıt devri (886-918/1481-1512) meşhur âlim ve mutasavvıflarındandır.⁵⁶ *el-Fevâtihu'l-İlahiyye ve'l-Mefâtihu'l-gaybiyye*⁵⁷ adındaki

⁴⁸ Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s.10; Bursalı, *a.g.e.*, II, 3; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 144; Bilmen, *a.g.e.*, II, 609; Ateş, Ahmet, "Molla Gürânî", *İA*, VIII, 406-408; Özel, *Hanefi Fıkıh Âlimleri*, s. 105.

⁴⁹ Bilmen, *a.g.e.*, II, 609.

⁵⁰ Yıldız, Sakıp, *Fatihin Hocası Molla Gürânî ve Tefsiri*, İstanbul 1987; Altun, Abdülcebbar, *Şeyhülislâm Molla Gürânî Hayatı Eserler ve Tefsirdeki Metodu*, (yüksek lisans tezi, Samsun 1996), 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ay, Mahmut, *Molla Gürânî'nin Gâyetu'l Emânî isimli tefsiri ve tefsirinin Fatiha ve Bakara Surelerinin 1-103 Âyetlerinin Edisyon Kritiği* (yüksek lisans tezi, İstanbul 2003), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Göksu, Mehmet Mustafa, *Molla Gürânî'nin Gâyetu'l Emânî İsimli Tefsirinin Edisyon Kritiği (Necm Ve Nas Sureleri Arası)* (doktora tezi 2007), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁵¹ Yazma nüshaları için bk. Göksu, *a.g.t.* s. 38-41.

⁵² Hayatı ve eserleriyle ilgili bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1514; Bursalı, *a.g.e.*, I, 58; Bilmen, *a.g.e.*, II, 618; Kehhâle, *a.g.e.*, VII, 240.

⁵³ Eserin muhtevâ ve metoduyla ilgili bk. Demir, *a.g.e.*, s. 130.

⁵⁴ Bursalı, *a.g.e.*, I, 58; Bilmen, *a.g.e.*, II, 618.

⁵⁵ Demir, *a.g.e.*, s. 130.

⁵⁶ Hayatı ve eserleri için bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1292; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 497; Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 574; Bursalı, *a.g.e.*, I, 40; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 147; Bilmen, *a.g.e.*, II, 628.

⁵⁷ Kurt, Yaşar, *Ni'metullah Nahcivânî ve Tasavvufi Tefsiri* (doktora tezi, 1998), 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Bayhan, Ramazan, *Ni'metullah b. Mahmut Nahcivani ve "el-Fevâtihu'l-*

tefsiri kendinden önceki tefsirlere mürâcaat etmeksizin tasavvufî bir üslupla yazılmıştır. Tefsirin çok sayıda yazma nüshalarının yanında Osmanlının son dönemlerinde iki cilt halinde tab' edilmiştir.⁵⁸

Ebu's-Suûd Mehmed b. Yavsî Mehmed b. Mustafa el-İmadî 896/1490'da İstanbul (veya İskilip)'te doğdu ve 982/1574 yılında İstanbul'da vefât etti. Müderrislik, kadılık ve otuz yıl şeyhülislâmlık yaptı.⁵⁹ Sultânü'l-müfessirîn, Hatîbu'l-müfessirîn, Numân-ı Sâni, Hoca Çelebi gibi unvanlarla anılan Ebussuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-kitâbi'l-kerîm*⁶⁰ adlı tefsirlerinde genel olarak *Keşşâf* ve *Envâru't-tenzîl'e* bağlı kalmakla birlikte gerektiğinde onları tenkit etmiştir. Hatta Ebussuûd Efendi'nin tefsirinin onlardan üstün yönleri olduğunu söyleyenler de olmuştur.⁶¹ *İrşâdü'l-akli's-selîm* evrensel bir şöhret kazanarak pek çok kişi tarafından mürâcaat edilen bir eser olma hüviyeti kazanmış, Ezher ve Libya üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Ancak bütün bu özelliklerine rağmen, tefsir Osmanlı ulemâsı arasında gereken ilgiyi görmemiştir. Bunun başlıca sebebi, ulemânın çoğunun *Keşşâf* ve *Envâru't-tenzîl* hâşiyeciliği alışkanlığından kurtulup öz kaynaklarına yönelememiş olmasıdır.⁶² Cevdet Bey tefsirin müellif nüshasını Fatih Kütüphanesinde okuduğunu söyler.⁶³ Bundan başka değişik kütüphanelerde eksik ve tam nüshaları mevcuttur.⁶⁴ Eserin yazma nüshalarından ayrı olarak müteaddid baskıları da yapılmıştır.⁶⁵ Müellifin tefsirle ilgili bundan başka *Ma'akidü't-tarâf fi evveli Tefsîr Sûreti'l-Feth mine'l-Keşşâf*, *Hâşiye alâ Tefsîr-i Fâtihati'l-Kitâb*, *Tefsîru Sûreti'l-Mülk*, *Tefsîru Sûreti'l-Bakara* isimli eserleri vardır.

Muhyiddin Mehmed b. Bedreddin Saruhânî Manisa Saruhan'a bağlı Akhisar'da doğdu ve yetişti. Tahsilden sonra Mısır kadılığı ve Harem-i Şerîf şeyhliği yaptı ve

İlahiyye ve'l-Mefatihü'l-Gaybiyye" Adlı Eserinin Tahlihi (yüksek lisans tezi, Kayseri 1997), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Çiçek, M. Halil, *Ni'metullah Nahcivânî'nin Tefsir Metodu*, 1995 Van.

⁵⁸ Yazma ve matbû nüshaları için bk. Kurt, *a.g.t.*, s. 82.

⁵⁹ *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul 1334, s. 376; Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 23; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, II, 253; Bursalı, *a.g.e.*, I, 225; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 156; Bilmen, *a.g.e.*, II, 652.

⁶⁰ Aydemir, Abdullah, *Ebussuûd Efendi ve Tefsirdeki Yeri*, Ankara ts.

⁶¹ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 156; Aydemir, *a.g.e.*, s. 88.

⁶² Aydemir, *a.g.e.*, s. 123.

⁶³ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 156.

⁶⁴ Mesela bk. Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 55, 56.

⁶⁵ Baskıları için bk. Aydemir, *a.g.e.*, s. 253.

1001/1592'de Medine'de vefat etti.⁶⁶ Münşî lakabıyla tanınan müellifin *Tefsîr-i Şerîf* ve *Tefsîr-i Münşî* adlarıyla da bilinen *Nezîlü't-tenzîl*⁶⁷ adındaki tefsiri *Celâleyn* tefsiri tarzında yazılmış, "tefsirlerin özü" olarak görülmüştür.⁶⁸ Çeşitli kütüphanelerde pek çok yazması mevcuttur.⁶⁹

Ahmed b. Mahmud el-Asam Larende'de doğmuş 971/1564 veya 981/1574'te İstanbul'da vefat etmiştir.⁷⁰ Tahsilden sonra vaaz, irşâd ve câmi dersleriyle meşgul olmuştur. Bazı kaynaklar⁷¹ *Tefsîru'l-Karamânî*, *Tefsîru'l-Kur'ân* *Tefsîru'l-Asam* adlarıyla bilinen tefsirin Mücâdele sûresine kadar olduğunu söylüyorsa da Ziya Demir tefsirin mevcut ciltlerinden hareketle tam bir tefsir olma ihtimalinin ağırlık kazandığını söyler. Toplam on bir cilt olduğu tahmin edilen eserin dokuz cildi mevcuttur. İkinci ve on birinci cildi ise kayıptır.⁷² Müellifin bundan başka Alaaddîn Ali b. Yahya es-Semerkandî'nin Mücâdele sûresine kadar olan *Bahru'l-ulûm* adlı tefsirinin Mücâdele-Nâs arasına yazılmış tekmilesi mahiyetinde *Tekmile li Tefsîri's-Semerkandî* adında bir eseri daha vardır.

Alaaddîn Ali b. Yahya es-Semerkandî el-Lârendî el-Hanefî Semerkant'da doğmuş ve Anadolu'ya hicret ederek Karaman'ın Lârende kasabasına yerleşmiş ve burayı kendine vatan edinmiştir. Semerkandî 860/1456 yılında Lârende'de vefat etmiştir. *Bahru'l-Ulûm* adlı 4 ciltlik hacimli tefsiri ancak Mücâdele sûresine kadar gelebilmiştir. Eserin çeşitli kütüphanelerde pek çok nüshası mevcuttur.⁷³

Şemseddîn Ahmed b. Süleyman b. Kemâl et-Tokâdî 873/1468'de Tokat'ta (veya Edirne'de) doğmuş, 2 Şevval 940/1534'te vefat etmiştir.⁷⁴ Kanunî Sultan

⁶⁶ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, II, 260; Süreyyâ, *Sicill-i Osmâni*, IV, 130; Bursalı, *a.g.e.*, II, 20-21; Bilmen, *a.g.e.*, II, 674.

⁶⁷ Öztürk, Hayrettin, *Muhammed b. Bedrüddin el-Münşî Hayatı Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* (yüksek lisans tezi, Samsun 1993), 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁶⁸ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 158; Bilmen, *a.g.e.*, II, 674.

⁶⁹ Meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 282, Hamidiye, nr. 117; Hacı Selim Ağa, nr. 101.

⁷⁰ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 145; Bursalı, *a.g.e.*, I, 225; Bilmen, *a.g.e.*, II, 650.

⁷¹ Atâî, Nev'îzâde Atâullah b. Yahya, *Hadâiku'l-Hakâik fi Tekmiletî's-Şakâik* (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1409/1989; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 145; Bursalı, *a.g.e.*, I, 225.

⁷² Yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Carullah nr. 109-117; Beyazıt nr. 477-492; Haraççioğlu nr. 132

⁷³ Yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 68, H. Hüsnü 55, Kılıç Ali 106-109, Laleli 98, İzmir 42

⁷⁴ Hayatı ve eserleri için bk. *İlmiye Sâlnâmesi*, s. 346; Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 17; Bursalı, *a.g.e.*, I, 223; Bilmen, *a.g.e.*, II, 638; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 154; Atsız, Nihal, "Kemal Paşaoğlunun Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul 1966, VI, 71; Turan, Şerafettin,

Süleyman döneminde 1525'te Şeyhülislâm oldu ve ölümüne kadar bu makamda kaldı. Ona "Müftiyü's-Sakaleyn" unvanı verildi. Kemalpaşaoğlu, Kemalpaşazâde isimleriyle şöhret bulan Şeyhülislâm İbn Kemâl'in *Tefsîru'l-Kur'ân*⁷⁵ adında Sâffât sûresine kadar olan dirâyet tefsirinin çeşitli kütüphanelerde 150'nin üzerinde nüshası mevcuttur. Tefsirle ilgili bundan başka *el-Kelâm ale'l-Besmele ve'l-Hamdele, Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf, Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl, Tefsîru'l-Fâtiha, Tefsîru Sûreti'l-Fecr, Tefsîru Sûreti'l-Mülk, Tefsîru Sûreti'n-Nebe', Tefsîru Sûreti'n-Nâzi'ât* adlarında eserleri vardır. Eserlerinin sayısını üç yüzden fazla olduğu tahmin edilmektedir.⁷⁶

Noktacı Câmii vâizi namıyla şöhret bulan Seyh Tâceddin İbrahim b. Hamza b. Mes'ûd el-Edirnevî, er-Rûmî, et-Tirevî 970/1562⁷⁷ Edirne'deki Noktacı Camii'nde uzun süre vâizlik yapmış ve aynı câmide tefsir ve hadis dersleri vermiştir. *Câmi'u'l-envâr fî lüceci'l-efkâr ve'l-bihâr li'l-mü'minîne'l-ahyâr* adlı tefsiri Fâtiha'dan En'âm sûresine kadardır. Eserin iki nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi 59 ve 531 numaralarda kayıtlıdır.⁷⁸

Simavna Kadıoğlu Şeyh Bedreddin'in de (ö.823/1420)⁷⁹ *Nûru'l-kulûb* adlı bir tefsirinin varlığından söz edilir. Ancak bu esere ait herhangi bir nüshaya ulaşılamamıştır.⁸⁰ Bundan başka *Tefsîru Âyeti'l-Kürsî* adında bir eseri daha vardır.⁸¹

Sûre tefsirleri yazarlara gelince bunların en önemlisi ve en meşhuru Sadreddin Konevî ekolünün müdâfii olan Molla Fenârî'dir (ö.834/1431).⁸² Konevî'nin *İ'câzü'l-beyân fî keşfi ba'di esrâri Ümmi'l-Kur'ân* adlı Fâtiha sûresi tefsirinin şerhi

"Kemalpaşazâde", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 238-240; Çelebi, İlyas, "Kemalpaşazâde: Eserleri", *DİA*, XXV, 245-247.

⁷⁵ Kılıç, Mustafa, *İbn Kemal Hayatı Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* (doktora tezi, 1981), Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi.

⁷⁶ Bilmen, *a.g.e.*, II, 638.

⁷⁷ Hayatı ve eserleri için bk. Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 27; Süreyyâ, *Sicill-i Osmâni*, II, 46; Bursalı, *a.g.e.*, I, 20; Kehhâle, *a.g.e.*, I, 26.

⁷⁸ Abay, *a.g.t.*, s. 56; Demir, *a.g.e.*, s. 130; Aslan, Selim, *İbrahim b. Hamza el-Edirnevî ve Câmi'u'l-envâr Adlı Tefsirindeki Metodu* (yüksek lisans tezi, Trabzon 2006), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 13-17.

⁷⁹ Hayatı ve eserleri için bk. Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 410; Bursalı, *a.g.e.*, I, 39; Bilmen, *a.g.e.*, II, 588.

⁸⁰ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 410; Bursalı, *a.g.e.*, I, 39; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 216-222.

⁸¹ Demir, *a.g.e.*, s. 167.

⁸² *İlmiye Sâlnâmesi*, s. 322-3; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 142; Bursalı, *a.g.e.*, I, 392; Bilmen, *a.g.e.*, II, 590.

gibi olan *Aynu'l a'yân fî tefsîri'l-Kur'ân* (*Tefsîru sûreti'l-Fâtîha*) isimli tefsiri tasavvufî-felsefi bir metotla yazılmıştır. Eserle ilgili çok sayıda tez yapılmıştır.⁸³

Diğer sûre tefsiri yazarlar ise şunlardır: Safer Şah el-Hanefî (ö.834/1431 veya 919/1513)⁸⁴ *Tefsîru sûreti't-Tekâsûr*, Çelebi Halife Mehmed b. Mehmed el-Cemâlî el-Halvetî (ö.899/1493)⁸⁵ *Tefsîru sûreti'l-Fâtîha*, *Tefsîru sûreti'd-Duhâ ile'n-Nâs*, *Tefsîru Âyeti'l-Kürsî*, Muhyiddin Mehmed b. İbrahim b. Hasan en-Niksarî (ö.901/1495)⁸⁶ *Tefsîru sûreti'd-Duhân*⁸⁷, *Tefsîru sûreti'l-İhlâs*, *Ta'likat alâ Envârî't-Tenzîl*, Beyazid Halife (ö.900/1494)⁸⁸ *Tefsîru'l-Fâtîha* (*Secencelü'l-ervâh*), Sun'ullah Hâlidî (ö.939/1531) *Tefsîru sûreti'l-Fâtîha*, *Tefsîru sûreti'l-İhlâs*, Muhyiddin Mehmed b. Bedreddin Mahmud el-Muğlavî el-Vefâî (ö.940/1534)⁸⁹ *Miftâhu künûzi'l-esmâ*, *tenvîru'd-Duhâ fi tefsiri sûreti'd-Duhâ*, Ebu'l-Hayr İsamuddin Ahmed b. Muslihuddin Mustafa b. Hayreddin Halil Taşköprizâde (ö.968/1561)⁹⁰ *Tefsîru kavlihî Teâlâ "Huvellezi haleka leküm.."* *Risâle fi tefsîri âyeti'l-vudu'*, *Siretu'l-halâs fi tefsîri sûreti'l-İhlâs*, *Hâşiye alâ Tefsiri'l-Keşşaf*, Kara Çelebi (ö.965/1557)⁹¹ *Tefsîru sûreti'l-Fâtîha*, *Tefsîru sûreti'l-Yâsîn*, Mehmed b. Pîr Ali el-Birgivî (981/1573)⁹² *el-*

⁸³ bk. Şehidoğlu, Recep, *Molla Fenârî ve Tefsir Metodu* (Doktora Tezi, 1992) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Durmuş, Zülfikar, *Şemseddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî'nin Hayatı ve Aynu'l-A'yân Adlı Eserinin Tahlili* (yüksek lisans tezi, 1992), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Tuncer, Mustafa, *Molla Fenârî ve Fâtîha Sûresi Tefsiri*, (Yüksek Lisans Tezi, 1991), 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Boyalık, Taha, *Molla Fenârî'nin Aynu'l-A'yân Adlı Tefsirinin Mukaddimesi (Tahlil Ve Degerlendirme)*, (Yüksek Lisans Tezi, 2007), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁸⁴ Taşköprizâde, İsameddin Ahmed Efendi, *eş-Şakâiku'n-Nûmâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye* (nşr. Ahmet Suphi Furat), İstanbul 1985, s. 32; Mecdî Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s. 56.

⁸⁵ Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nûmâniyye*, 267-269; Mecdî Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s. 284-86; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 217; Bursalı, *a.g.e.*, I, 51-53.

⁸⁶ Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nûmâniyye*, 273-74; Mecdî Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s. 291-92; Bursalı, *a.g.e.*, II, 16.

⁸⁷ Gökbulut, Hasan, *Muhyiddin Muhammed b. İbrahim Niksarî Hayatı ve Duhân Sûresi Tefsirinin Tahkiki*, (Yüksek Lisans Tezi, 1993), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁸⁸ Mecdî Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s. 371; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 230; Bursalı, *a.g.e.*, I, 40; Bilmen, *a.g.e.*, II, 618.

⁸⁹ Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nûmâniyye*, 485-86; Mecdî Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s. 480; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 234; Bursalı, *a.g.e.*, II, 17-18.

⁹⁰ Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nûmâniyye*, 552-60; Mecdî Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s. 525-6; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 143-4; Süreyyâ, *Sicill-i Osmâni*, III, 471; Bursalı, *a.g.e.*, I, 346-7.

⁹¹ Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nûmâniyye*, 504; Mecdî Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s. 496; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1199; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 246.

⁹² Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Bursalı, *a.g.e.*, I, 253; Kufralı, Kasım, "Birgivi", İA, II, 634-35; Aynî, Mehmet Ali, *Türk Ahlakçıları*, İstanbul 1939, I, 105; Yüksel, Emrullah, "Birgivi", DİA, İstanbul 1992, VI, 191-4; Brockelmann, GAL, II, 582,583-6; Atsız, Nihal, *Birgivi Mehmet Efendi Bibliyografyası*, İstanbul 1966; Arslan, Ahmet Turan, *Birgivi ve Arap Dilindeki Yeri*, İstanbul 1992.

*Mukaddimetü't-tefsîriyye (Tefsîru sûreti'l-Bakara)*⁹³ Ahmed Çelebi b. Nişancı Mehmed b. Ramazan (Nişancızâde) (ö.986/1578)⁹⁴ *Îrabu'l-Kur'an*, Tatar Pazarcıklı Mehmed b. Ömer (Kürt Mehmed) (ö.996/1588)⁹⁵ *Mülk Sûresi Tefsiri*.

Hâşiye yazarlara gelince bu alanın öncülerinden Musannifek'in (ö.875/1470) *Keşşâf* hâşiyesi, Seyyid Ahmed Kırîmî'nin (879/1474)⁹⁶ *Misbâhu't-ta'dîl fî keşfi Envâri't-tenzîl* adında Beydâvî hâşiyesi, Molla Hüsrev'in (885/1480)⁹⁷ *Hâşiye alâ evâili tefsiri'l-Kadî* adında Bakara 126. âyete kadar Beydâvî hâşiyesi mevcuttur. Kaynakların en mükemmel hâşiye⁹⁸ diye tanıttıkları bu eserin kütüphanelerde yazmaları mevcuttur.⁹⁹ İbn Temcîd olarak bilinen Muslihuddin Mustafa b. İbrahim (890/1485) de Molla Hüsrev'in hâşiyesi tarzında üç ciltlik muazzam bir hâşiye yazmıştır. Yine Osmanlı'nın en kudretli âlimlerinden Şeyhülislâm İbn Kemal'in (ö.940/1533) de *Keşşâf* ve *Envâru't-tenzîl*'e hâşiyeleri vardır. Bu eser Seyyid Şerif Cürcânî'ye yönelttiği tenkitler bakımından kıymetlidir. Şeyhzâde el-Kocavî'nin (951/1543)¹⁰⁰ *Hâşiye alâ tefsiri'l-Beydâvî*'si ise Siyalkûtî ve Hafacî'nin hâşiyelerinden sonra en meşhur olanıdır.¹⁰¹ Müellifimiz Abdülmecîd Efendi de eserlerinde sık sık Kocavî'nin bu hâşiyesinden faydalanmıştır.

⁹³ Düzenli, Yaşar, *İmam Birgivi ve Tefsirdeki Metodu* (yüksek lisans tezi, 1987), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁹⁴ Atâî, *Hadâiku'l-Hakâik*, s. 291-2; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 148; Süreyyâ, *Sicill-i Osmâni*, I, 201; Bursalı, *a.g.e.*, I, 313.

⁹⁵ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 254; Süreyyâ, *Sicill-i Osmâni*, IV, 63-4; Bursalı, *a.g.e.*, I, 145-6.

⁹⁶ Mecdî Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s. 102; Bursalı, *a.g.e.*, I, 397-8; Bilmen, *a.g.e.*, II, 602; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, I, 47; Kehhâle, *a.g.e.*, I, 297.

⁹⁷ Bursalı, *a.g.e.*, I, 292; Bilmen, *a.g.e.*, II, 605; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, 122; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, II, 601; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 102.

⁹⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 190; Bilmen, *a.g.e.*, II, 606.

⁹⁹ Mesela bk. Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1102, 1103.

¹⁰⁰ Mecdî Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s. 408-410; Bursalı, *a.g.e.*, I, 334; Bilmen, *a.g.e.*, II, 643; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, II, 637; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, 32.

¹⁰¹ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 150.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDÜLMECİD B. NASÛH TOSYEVÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE YAŞADIĞI DÖNEMİN ÖZELLİKLERİ

I. HAYATI

1. İsmi ve Nesebi

Müellifin hayatı hakkında kaynaklarda yok denecek kadar az bilgi olduğundan, hayatına kendi eserlerinden elde edilen bilgiler çerçevesinde yer verilecektir. Kısaca Abdülmecîd Efendi olarak anılan müellifimiz hakkındaki en geniş isim, şecere, nisbe ve künye kaydı şu şekilde verilmektedir: Abdülmecîd b. eş-Şeyh Nasûh b. İsrâil et-Tosyavî el-Amasyavî er-Rumî el-Hanefî es-Sûfî.¹⁰² Müellifin dedesinin ismi, bazı kaynaklarda İsrâîl¹⁰³ bazılarında ise İsrâfil¹⁰⁴ şeklinde geçmektedir. Bu sebeple Bursalı Mehmed Tahir, Abdülmecîd Efendi'yi iki ayrı yerde¹⁰⁵ farklı şahıslar gibi zikretmiş ve dedesinin ismine nispetle İsrâfilzâde lakabıyla da bilindiğini söylemiştir.¹⁰⁶ Ziya Demir'e göre Bursalı'nın böyle bir hataya düşmesine müellifin babasının memleketi olan Tosya'yı kendi memleketi gibi düşünmesi sebep olmuştur.¹⁰⁷ Bazı kaynaklarda¹⁰⁸ ve kütüphane kayıtlarında¹⁰⁹ müellifin ismi Abdülmecîd b. eş-Şeyh Nasûh b. Ali şeklinde de gösterilmiştir. İstinsâh edilen başka bir eserin sonunda da muhtemelen müstensih tarafından "Şeyh Nasûhzâde" diye bir kayıt düşülmüştür.¹¹⁰ Ancak müellifin hayatı hakkında bilgi veren diğer kaynaklar

¹⁰² Hayatı hakkında bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 65, 566, 852, 863, 880, 881, II, 1767; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin* I, 620; a.mlf., *İzâhü'l-meknûn* I, 90; Brockelmann, Carl, *GAL Supplementband*, Leiden 1937, II, 644, 660; Kehhâle, a.g.e., VI, 171; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, s. 331; Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, I, 110-111.

¹⁰³ bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1767; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 620.

¹⁰⁴ Bursalı, a.g.e., I, 354.

¹⁰⁵ a.e., I, 113, 354.

¹⁰⁶ a.e., I, 354.

¹⁰⁷ Demir, a.g.e., s. 292.

¹⁰⁸ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 494.

¹⁰⁹ Meselâ bk. Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi, nr. 18, 960.

¹¹⁰ *Tercüme-i ta'limi'l-müteallim*, Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1911, vr. 69a.

ve müellifin kendi eserleri dikkate alındığında bu tür kullanımlara rastlanmamaktadır. Netice olarak müellif eserlerinin genelinde ismini Abdülmecîd b. eş-Şeyh Nasûh b. İsrâil olarak zikretmiş, *Menâkıbü'l-evliyâ* (vr. 37a) adlı eserinde ise dedesinin isminin İsrâil olduğunu söylemiştir.

2. Doğum Yeri ve Tarihi

Abdülmecîd Efendi'nin doğum tarihi hakkında kaynaklarda hiçbir bilgi yoktur. Doğum yeri ile ilgili olarak ise Bursalı Mehmet Tahir iki farklı yerde iki ayrı şahıs gibi zikrettiği Abdülmecîd Efendi'nin doğum yeriyle ilgili bir yerde bilgi vermezken diğer bir yerde onun Amasya yakınlarındaki Lâdik (Lazkiye) kasabasından olduğunu söyler.¹¹¹ Müellifin doğum yeri ve tarihini kesin olarak bilmememize rağmen babasının vefat tarihi olan 923-4/1517-8 tarihinden önce doğduğunu tahmin edebiliriz. Çünkü Abdülmecîd Efendi, babası hayatta iken onunla birlikte bulunmuş ve onunla ilgili bazı olaylara şahit olmuştur. *Menâkıbü'l-evliyâ* adlı eserinde babasının hayatıyla ilgili bilgi verirken babasının Bursa'daki Zeyniyye tekkesinde postnişinlik yaptığı yıllarda (1513-1516) kendisinin de Bursa'da olduğunu ve babasıyla birlikte sabah namazına gittiğini anlatır.¹¹² Bu tarihlerde henüz küçük bir çocuk olduğunu düşündüğümüzde onun 1500'lü yılların başında doğduğunu söylemenin yanlış olmayacağı kanaatineyiz.

3. Ailesi

Müellif çeşitli tarikat büyüklerinin ve bâbası Şeyh Nasûh'un menkıbelerine yer verdiği *Menâkıbü'l-evliyâ* adlı eserinde, dedesini velâyet ve kerâmeti ile meşhur Kadirî tarikatından icâzetli İsrâil Dede olarak tanıtır.¹¹³ Müellifin babası ise hat ve meânî ilminde mâhir, şâir, hâfız, *Risâletü'l-edviyye fî tarîkati's-sûfiyye* ve *Risâletü'l-edbiyye* sahibi, Zeyniyye tarikatının büyüklerinden Şeyh Nasûh Efendidir.¹¹⁴ Şeyh

¹¹¹ Bursalı, *a.g.e.*, I, 354.

¹¹² *Menâkıbü'l-evliyâ*, Süleymaniye Ktp. Yazma Başılar, nr. 4027, vr. 49a.

¹¹³ *Menâkıbü'l-evliyâ*, vr. 37a.

¹¹⁴ Şeyh Nasûh Tosya yakınlarında bir köyde ikamet etmekte iken, babası İsrail'in vefatından sonra annesi onu ilim tahsili için küçük yaşta Tosya'ya getirmiş ve burada çocuklara Kur'an öğreten Pîrî Halife'ye teslim etmiştir. Ondaki Kur'an öğrenip hafızlığını tamamladıktan sonra Amasya'ya giden Şeyh Nasûh, burada bir süre hat ilmiyle meşgul olduktan sonra Tokat'a geçmiş ve orada Şeyh Tâcüddin İbrahim Karamânî'nin halifelerinden Boyabatlı Hacı Halife (Abdullah Kastamonî) (ö.894/1489) ile tanışmış ve onun vesilesiyle Şeyh Tâcüddin'in himayesine girmiştir. Şeyh Safiyyüddin Mustafa'nın (ö.919/1513) vefatından sonra Yavuz Sultan Selim ve hocası Halim Çelebi'nin isteği üzerine bu makâma geçmiştir. Bu süre içerisinde Yavuz Sultan Selim ve hocası

Nasûh aslen Tosyalı olup seyr-i sülûkunu Şeyh Tâcüddin İbrahim Karamânî'nin (ö.872/1467/68) yanında tamamladıktan sonra Bursa'daki Zeyniyye tekkesinde üç yıl (1513-1516) postnişinlik makamında oturmuş ve ardından memleketi Tosya'ya dönmüş ve 923-4/1517-8 tarihinde orada vefat etmiştir.¹¹⁵ Abdülmecîd Efendi'nin biraderi Yahya Efendi ise fuzalâdan bir zat olup matbu *Avâmil-i Cürcânî Şerhi* ve Abdülmecîd b. Abdüllatif b. Ferište'nin (ö.874-1469) *Lûgat-i kânûn-i İlâhî* adlı Kur'ân sözlüğüne şerhi vardır.¹¹⁶ Abdülmecîd Efendi'nin Pîr Muhammed adında bir de oğlu vardır. Müellif bir eserinde oğlunun ismini ve doğum tarihini (h.973) belirtmiş, "On sekiz bin âlemin şâhidi ve günün mâliki / Eylemiş ki ben kuluna ebnâ ebnâ sürûrundan dahi" beytiyle sevincini dile getirmiştir.¹¹⁷

4. Vefatı

Abdülmecîd Efendi'nin vefat tarihiyle ilgili olarak kaynaklarda 887/1482¹¹⁸, 960/1552¹¹⁹, 973/1565¹²⁰, 996/1588¹²¹ gibi farklı tarihler yer almaktadır. Bursalı iki ayrı şahıs gibi gösterdiği Abdülmecîd Efendi'nin vefat tarihiyle ilgili bir yerde 887/1482 tarihinde Amasya'da vefat ettiğini söylerken¹²², diğer bir yerde ise 973/1565 tarihinde vefat ettiğini belirtir.¹²³ Bağdatlı İsmail Paşa da *Hediyetü'l-ârifîn*'de 960/1552 tarihinde vefat ettiğini söylüyorsa da¹²⁴, *Îzâhü'l-meknûn*'da ise 996/1588 tarihinde vefat ettiğini söyler.¹²⁵ 887/1482 erken bir tarih olduğu için

Halim Çelebi, Bursa kadısı Şâh Çelebi başta olmak üzere devrin ileri gelenleri Şeyh Nasûh'a büyük teveccühte bulunmuşlardır. Yavuz Sultan Selim'in kendisini ziyarete geleceğini haber veren mektubunu alınca postnişinlik makamını bırakmış ve memleketi Tosya'ya dönmüştür. (*Menâkıbü'l-evliyâ*, vr. 38b-49a).

¹¹⁵ Şeyh Nasûh'un hayatıyla ilgili bk. *Menâkıbü'l-evliyâ*, vr. 38-48; Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nûmâniyye*, s. 429; Mecdî Efendi, *Hadâiku'ş-Şakâik*, I, 424-425; Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 494; Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 362, IV, 555; Bursalı, *a.g.e.*, I, 113; Öngören, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler*, s. 110-111.

¹¹⁶ Bursalı, *a.g.e.*, I, 354.

¹¹⁷ Abdülmecîd b. Şeyh Nasûh, *el-Matlabü'l-A'lâ fi Şerhi Esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr., 960, vr. 1a. (zahriye)

¹¹⁸ Bursalı, *a.g.e.*, I, 354.

¹¹⁹ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 620; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, I, 331.

¹²⁰ Bursalı, *a.g.e.*, I, 113.

¹²¹ Bağdatlı, *Îzâhü'l-meknûn*, I, 90; Kehhâle, *a.g.e.*, VI, 171.

¹²² Bursalı, *a.g.e.*, I, 354.

¹²³ *a.g.e.*, I, 113.

¹²⁴ *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 620; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, I, 331.

¹²⁵ Bağdatlı, *Îzâhü'l-meknûn*, I, 90; Kehhâle, *a.g.e.*, VI, 171.

genel olarak doğru kabul edilmemektedir.¹²⁶ Muammer Erbaş, bâbası Şeyh Nasûh Efendi'nin vefat tarihinden (923-4/1517-8) hareketle müellifin vefatıyla ilgili olarak 960/1552 veya 973/1565 tarihlerini daha makul bulmaktadır. Ancak müellifin yazdığı bir eserinin zahriyesinde oğlunun doğum tarihini h.973 olarak belirtmiş olması¹²⁷ *Riyâzu'n-nâsihîn*¹²⁸ ve *Tefsîru Sûrati'l-Mülk*'ü h. 986'da *Kıssa-i çoban ve münâcât*'ı h.988'de, *Tercemetü'l-Levâiyihî* h.989'da, te'lif etmiş olması gibi bazı hususlar göz önünde bulundurulduğunda onun vefatı ile ilgili verilen tarihlerden en geç olan h.996/1588'de vefat etmiş olma ihtimali daha kuvvetli görünmektedir.

II. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Abdülme'cîd Efendi'nin hayatı hakkında bilgi veren kaynaklar onu âlim, müfessir, sûfî olarak tanıtmaktadır.¹²⁹ Tahsil hayatı hakkında bilgi bulunmayan müellifin istinsâh ettiği bir eserin sonunda "h. 931 Kostantiniyye" kaydını düşmesi onun o yıllarda İstanbul'da olduğunun kanıtıdır. Eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Merhum Ziya Demir'in de ifade etmiş olduğu gibi¹³⁰, tefsir başta olmak üzere vaaz ve irşatla, fıkıh, tarih ve âlet ilimlerinde iyi yetişmiş bir kimsedir. Tefsir ilmine, hidâyet rehberi olan Kur'ân'ın en doğru şekilde anlaşılıp yaşanmasına vesile olması yönüyle büyük önem vermiştir. Ailesinden aldığı tasavvuf kültürünü devam ettirmiş bu ilmin tahsilini de yapmıştır. Onun Zeyniyye tarikatının hiyerarşik yapısı içinde resmî bir makamda bulunduğu dair elimizde bir bilgi yoktur. Bursa Zeyniyye dergâhında postnişinlik yapanlar arasında onun ismine rastlanmamaktadır. Ancak istinsâh edilen *Nebzetü'n mine'l-hakâik* adlı eserinin¹³¹ baş tarafına müstensih tarafından "sultânü'l-meşâyih Abdülme'cîd b. Şeyh Nasûh" şeklinde bir kayıt düşülmesi, eserlerinde Zeyniyye tarikatının şeyhlerine yer vermesi¹³² ve onlardan "şeyhunâ/şeyhimiz" diyerek söz etmesi¹³³ onun bu tarikata mensûbiyetini ve hayatını bu tarikatın düsturlarıyla şekillendiren bir sûfî olduğunu göstermektedir.

¹²⁶ Demir, *a.g.e.*, s. 293; Erbaş, *a.g.m.*, s. 166.

¹²⁷ Abdülme'cîd b. Şeyh Nasûh, *el-Matlabü'l-A'lâ fi Şerhi Esmâi'llâhi'l-hüsna*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr., 960, vr. 1a. (zahriye)

¹²⁸ Brockelmann, Carl, *GAL Supplementband*, II, 660.

¹²⁹ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 620; a. mlf., *Îzâhü'l-meknûn*, I, 90; Kehhâle, *a.g.e.*, VI, 171.

¹³⁰ Demir, *a.g.e.*, s. 292.

¹³¹ *Mecmuatü'r-resâil*, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Ktp., nr. 4529/6, vr. 70b.

¹³² *Menâkibü'l-evliyâ*, vr. 40a.

¹³³ *Mecmuatü'r-resâil*, Süleymaniye Ktp., Reşid Ef., nr. 1019, vr. 29a. (*Zeyneddin Hafî İcâzetnâmesi*)

Abdülmeçîd Efendi'nin ailesinden aldığı tasavvufî kültürün etkisi ilmi şahsiyetinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. O daha ziyâde halkın istifâde edeceği eserler kaleme almış ve böylelikle toplumun dünya ve âhiret saadetine ulaşmasını hedeflemiştir.

Abdülmeçîd Efendi aynı zamanda şairlik yönü olan bir şahsiyettir. Bursalı onun şu ârifâne gazelini aktarır.¹³⁴

Gel ey tâlib ko esmâyı müsemmâdan haberdâr ol
Sakın olmayasın âmâ muammâdan haberdâr ol
Hicâb-ı isimle olma müsemmâdan sakın mahcûb
Gider benlik hicâbını bu manadan haberdâr ol
Ne kim var iki âlemde vücûd haktır cümle
Bu remzi anla ey ârif bu îmâdan haberdâr ol
Fenâ câmiyle nûş eden hemîşe nişnî aşkın
Bekâ bezminde şâd olur bu sahbâdan haberdâr ol
Girüp pazar-ı aşk içre bugün derd-i ilâhî ol
Virüp nâzı niyâz iste bu sevdâdan haberdâr ol
Eğer mecnûn-i aşk isen mecîdî hüsn-i Leylâ'ya
Göz ayırma cemâlınden temâşâdan haberdâr ol

Müellif bazen de eserlerinde açıkladığı bir konunun daha iyi anlaşılması için şiiirlere yer verir. Ancak bunlar klasik anlamda Arap şiiiriyle istişhâd kabilinden olmayıp, genelde konunun hafızada tutulmasına yardımcı olmak gayesiyle nazmedilen şiiirlerdir. Bu şiiirler genelde Türkçe olup, bazıları bizzat Abdülmeçîd Efendi tarafından yazılmış, bazıları da yine Müellif tarafından Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye tercüme edilmiştir.¹³⁵

Mesela; *De ki: "Ey kendilerine kötülük edip aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden umudunuzu kesmeyin. Doğrusu Allah günahların hepsini bağışlar. Çünkü O, bağışlayandır, merhametlidir"*¹³⁶ mealindeki âyetin tefsirini yapan müellif, daha sonra bu âyeti şu şekilde nazmetmiştir:

Çün ihsân eyledi buyurdu Allah, dedi lâ taknetû min rahmetillâh

¹³⁴ Bursalı, *a.g.e.*, I, 113.

¹³⁵ Örnekler için bk. *Cevâhiru'l-Kur'ân*, Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi, 230, vr. 48a, 51a, 96b, 115a.

¹³⁶ ez-Zümer 39/53.

Ümîdin kesme kim bârân-ı gufrân, ider bir katresi bin zenbi vîrân¹³⁷

Bir başka yerde ise şu şiiri nazmeder:

Resm-i Kur'ân budur ki dört yerde, elîf ile kitâbet oldu kitâb

Mâadâsında hazf olup resmi, yazdılar bî elîf anla kütüb

Ra'd ve Hicr ve Kehf'te üçü onun, râbîhî Neml'dedir deryâb¹³⁸

III. ESERLERİ

Abdülmeçîd Efendi'nin ortaya koyduğu eserler dikkate alındığında onun "velûd" bir şahsiyet olduğunu söyleyebiliriz. Müellifin tespit edebildiğimiz kadarıyla başta tefsir alanında olmak üzere hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, İslam tarihi, biyografi, eğitim, psikoloji gibi değişik alanlarda ve üç dilde (Türkçe, Arapça, Farsça) yazılmış ellinin üzerinde eseri mevcuttur. Bunların arasında Arapça ve Farsça'dan yaptığı bazı tercümeleri de vardır. Eserleri Türkiye'nin çeşitli kütüphanelerinde yazmalar halinde bulunan müellifin *Tefsiru Sureti'l-İnsân* adlı risâlesi Muammer Erbaş tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş ve tahkikli olarak yayınlanmıştır.¹³⁹

Müellifin eserlerinin büyük çoğunluğu Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmakla birlikte Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Ankara Milli Kütüphane, Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesi, Yapı Kredi Bankası Sermet Çifter Kütüphanesi, Amasya Gümüşhacıköy İlçe Halk Kütüphanesi gibi kütüphanelerde de yazma eserleri bulunmaktadır.

Abdülmeçîd Efendi'nin eserlerinde ailesinden aldığı tasavvufî kültürün ve yaşadığı dönemin etkisi açıkça görülmektedir. Müellifin yaşadığı XVI. yüzyıl, Osmanlı'nın en parlak dönemi olmakla birlikte ilmiye sınıfında ilk bozulmaların da başladığı dönemdir. Bu dönem ulemasının, ilim adamının asli görevlerinden biri olan toplumun bilgilendirilmesi, doğru ve yanlışların anlatılması (emr-i bi'l-marûf ve nehy-i ani'l-münker) görevini yapamaz olduğu kaynaklarda dile getirilmektedir.¹⁴⁰ Abdülmeçîd Efendi'nin yazmış olduğu eserler bir bütün olarak incelendiğinde eserlerin kaleme alınmasındaki bir sebebin de bu alandaki boşluğu doldurmak

¹³⁷ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 14b.

¹³⁸ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 48a.

¹³⁹ Abdülmeçîd b. eş-Şeyh Nasûh b. İsrâil et-Tosyevî, *Tefsiru Sûrati'l-İnsân (İnsan Sûresi'nin Tefsiri)* (thk. Ve trc. Muammer Erbaş), İzmir 2008.

¹⁴⁰ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 69, 70.

olduğu düşünülebilir. Müellifin tefsir alanındaki eserleri genel bir değerlendirmeye tabi tutulacak olursa onun tam bir tefsir yazmadığı daha ziyâde bireyin ve toplumun saadetini amaçlayan, vaaz ve irşad yönü ağır basan, halkın en çok okuduğu sûreleri ya da halka ameli pratik açıdan faydalı olacak âyetleri tefsir ettiği görülmektedir.

A. Tefsirle İlgili Eserleri

a) Sûre Tefsirleri

1. Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha. Müellifin hayatı ile ilgili bilgi veren kaynaklarda bu esere dair herhangi bir bilgiye rastlanmamakla birlikte yaptığımız araştırmalar neticesinde Yapı Kredi Bankası Sermet Çifter Kütüphanesi 793 nolu mecmuanın 1-99 varakları arasında böyle bir eserin mevcudiyeti tespit edilmiştir.

Müellif mukaddimede Allah'a hamd ü senâ, ve Peygamber efendimize salat u selam kısmından sonra Kur'ân'ın cevherlerden müteşekkil olduğunu bu nedenle yazmış olduğu tefsire *Cevâhiru'l-Kur'ân ve zevâhiru'l-furkân* ismini verdiğini ve Fâtiha sûresinin de Kur'ân'daki bu cevherlerden biri olduğunu dile getirerek bu sûrenin önemine dair Farsça şiirlere yer vermiştir. Müellif sûrenin tefsirine geçmeden önce Bismelenin Kur'ân-ı Kerim'den bir âyet olup olmadığı tartışmasına farklı mezhep imamlarının görüşleri doğrultusunda önemli bir yer ayırmıştır. Abdülmecîd Efendi sûrenin tefsiri ile ilgili bölümde ise öncelikle bu sûrenin ehemmiyetinden yola çıkarak tefsir ilminin yüceliğinden diğer ilimlerden üstün oluşundan söz etmiş ve bunu yine bir şiirle dile getirmiştir. Kitabın genelinde şiirlerin kime ait olduğu konusunda bilgi verilmemekle birlikte nadiren şiirin alıntı yapıldığı kaynak zikredilmiştir. Eserde kalın yazı ile belirtilen faide başlıkları altında ağırlıklı olarak âyetlerin fazilet ve havâssı üzerinde durulmuş ve zaman zaman âyetlerle ilgili işârî yorumlara gidilmiştir. Yine Müellif tarafından yazılan kitabın haşiyesinde de âyetlerle ilgili farklı tefsirlerde yapılan yorumlara faide başlığı adı altında yer verilmiştir. Son kısmında belli zamanlarda yapılan bazı dualar ve duanın ehemmiyetine dair bilgilere yer verilen eser münâcaat bölümü ile son bulmaktadır. Zemahşeri'nin *Keşşâf'ı*, Fahreddin er-Razi'nin *et-Tefsîru'l-kebir'i (Mefâtîhu'l-ğayb)*, Semerkandi'nin *Bahru'l-ulum'u*, Nesefi'nin *et-Teysîr'i*, Nizâmüddin en-Nîsâbü'rî'nin (ö.728/1327) *Garâibü'l-Kur'ân ve Ragâibü'l-Furkân'ı*, Dâvud-i Kayserî'nin *Fi Şerhi Taiye'si*, İmam Gazali'nin *İhya-u ulûmi'd-din'i* eserde kullanılan kaynakların başlıcalarındandır. Müellif eserinin sonunda eseri h. 955 yılında tamamladığını kaydetmiştir.

2. Tezkîru'n-nâsîn fî tefsîri Yâsin. Eser Allah'ın varlığı ve birliği ile ilgili bir şiirle başlar. Yâsin sûresinin tefsiriyle ilgili müfessirlerin sözlerini, âriflerin işâretlerini, muhakkiklerin latîfelerini bir araya getiren muhtasar bir risâle yazmak istediğini söyleyen müellif, umduğu faydanın tam ve umûmî olması için eseri Türkçe kaleme aldığını, dostlarına ve bütün müslümanlara hediye etmek istediğini söyler. Eser mübtedâ, maksat ve müntehâ diye üç bölüme ayrılmıştır. Eserin giriş kısmını oluşturan mübtedâ bölümünde âyetlerin tefsirine geçmeden önce ilim ve âlimlerin faziletini âyet ve hadislerle beraber bazı ahbâr ve hikayelerle izah eden müellif, akabinde Kur'ân'ın ve Yâsin sûresinin fazileti, fâideleri ve havâssı ile ilgili hadisleri başta *Envâru't-tenzîl* olmak üzere pek çok kaynaktan aktarır. Maksat dediği ikinci kısımda Kur'ân'ın kalbi olarak nitelediği sûrenin tefsirine geçen müellif, lafızların ve terkiplerin beyânı, manalardaki nükteleri istihraç ve onların tahlilinde sıkça Zemahşerî ve Beydâvî'ye atıfta bulunur. Konuyla ilgili bazı hikaye ve rivâyetlerin aktarımında ise mev'iza türü eserlerden faydalanmaktadır. Eserin son kısmını teşkil eden müntehâ bölümünde ise, Yâsîn sûresi ile Mülk sûresi arasında gerek içerik gerekse fazilet yönüyle münasebet kurulmuş ve Mülk sûresinin isimleri zikredilerek eser tamamlanmıştır. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphânesi Türkçe Yazmalar Bölümü 558 numarada kayıtlı mecmuada 33a-78b varakları arasında yer alan risâlenin dili Türkçe olup te'lif tarihi belli değildir.

3. Tefsîru Sûreti'l-Mülk. Müellif Yâsin sûresiyle olan yakın münasebeti sebebiyle onun bir tamamlayıcısı mahiyetinde kaleme aldığı eserin başında sûrenin ismi ve niçin bu ismin verildiği, Mekkî-Medenî oluşu, âyet sayısı ve sûrenin fazileti ile ilgili rivâyetlere yer verir. Mekkî b. Ebî Tâlib, Sühreverdî ve babası Şeyh Nasûh'tan bazı nakillerde bulunur. Yâsîn sûresi ile aynı metodun takip edildiği eser kısa bir hatimeyle tamamlanır. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphânesi Türkçe Yazmalar Bölümü 558 numarada kayıtlı mecmuada 78a-97a varakları arasında yer alan eserin dili Türkçe olup h. 986 yılında te'lif edilmiştir.

4. Tefsîru Sûreti'l-İnsân. İnsan sûresinin tefsiriyle ilgili olan bu risâlenin müellif hattı Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 1019 numaralı mecmuanın 95b-107a varakları arasındadır. İnsân sûresinin birinci âyetinden sekizinci âyetine kadar (95b-97b arası) olan kısmın tefsiri bizzat Abdülmecîd Efendi tarafından yapılmış, geri kalan âyetlerin tefsiri (98b-107a) ise Nizâmeddin en-Nîsâbûrî'nin (ö.728/1327)

Garâibü'l-Kur'ân ve *ragâibü'l-furkân* isimli tefsirinden aktarılarak eser tamamlanmıştır.¹⁴¹

b) Konulu Tefsirleri

1. *el-Hüdâ ve'l-felâh*.¹⁴² Tahkikini yaptığımız bu eser hakkında ikinci bölümde geniş bilgi verilecektir.

2. *el-Havf ve'l-hüzn*.¹⁴³ Abdülmecîd Efendi Kur'ân-ı Kerim'i okuduğunda bazı âyetlerde Allah Teâlâ'nın bazı kullarını halis mü'minler olarak vasıflandırdığı ve "Onlar için herhangi bir korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler" buyurduğunu, bu sebeple Kur'ândaki "havf" ve "hüzn" le ilgili âyetleri bir araya getirmek istediğini söyler. Müellif, Bakara'da 6, Al-i İmrân'da 1, Mâide'de 1, Enâm'da 1, A'râf'ta 2, Yunus'ta 1, Zuhrufta 1 ve Ahkâf'ta 1 olmak üzere toplam 8 sûreden 14 âyeti tespit etmiş, bazılarında sadece bu kelimelerin geçtiği âyetleri, bazılarında da konunun tam anlamıyla anlaşılıp vuzuha kavuşması ve konu bütünlüğünü sağlamak amacıyla siyâk ve sibâkındaki bazı âyetlerin de tefsirini yapmıştır. Bakara 62. âyetin tefsiriyle başlanan eser, Ahkâf sûresi 13. âyetin tefsiriyle tamamlanmıştır. Eserin müellif hattı nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi bölümü 1019 numara 31b-40a varakları arasında yer alır; dili Arapça olan risâlenin te'lif tarihi belli değildir.

3. *el-Fevzü'l-azîm*.¹⁴⁴ Allah-u Teâlâ'nın ibadet ve itaat ehli kişileri cehennem azabından kurtarıp altından ırmaklar akan cennetlerde yüksek makamlar ikram ederek şerefliendireceği kulları hakkında "işte büyük kurtuluş budur"¹⁴⁵ buyurduğunu zikreden müellif, bu sebeple Kur'ân'da "fevz" ve "necât" kelimelerini ihtiva eden âyetleri toplamak istediğini söyler. Nisâ sûresinden 4, Mâide, Tevbe, Yûnus, Sâffât, Mü'min (Gâfir), Duhân, Hadîd, Saff ve Tegâbün sûrelerinden birer tane olmak üzere toplam 10 sûrede 13 âyet tespit ettiğini söyleyen Abdülmecîd Efendi, Nisâ sûresi 13. âyetle başladığı eseri Tegâbün sûresi 9. âyetin tefsiriyle tamamlamıştır. Müellif hattı Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi 1019 numaralı mecmuanın 61b-73a varakları arasında yer alan eserin dili Arapça olup h. 957 tarihinde te'lif edilmiştir.

¹⁴¹ Bu eser Muammer Erbaş tarafından tahkik ve tercümesi yapılarak yayınlanmıştır. (*Tefsîru Sûrati'l-İnsân* (thk. ve trc. Muammer Erbaş) İzmir 2008.

¹⁴² *Kehhâle, a.g.e., VI, 171.*

¹⁴³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 65, 863.

¹⁴⁴ *Kehhâle, a.g.e., VI, 171*

¹⁴⁵ en-Nisâ 4/13.

4. Tezkiretü üli'l-elbâb.¹⁴⁶ Âlimlerin kalplerini en büyük nimet olan akıl nuruyla nurlandıran ve onları Kur'ân ve hadislerin öğütleriyle tezekkür ve tedebbür için kabiliyetli yaratan Allah'a hamd-ü senâdan sonra, Allah-u Teâlâ'nın Kur'ân'la tezekkür etmeyi akıl sahibi kullarına tahsis ettiğini ve akıl sahiplerini de "*Onlar ki, sözü dinlerler ve onun en güzeline uyarlar. İşte onlar Allah'ın, kendilerini doğru yola ilettiği kimselerdir ve onlar akıllı selîm sâhipleridirler*"¹⁴⁷ âyetinde açıkladığını söyleyen müellif, aklına akıl sahipleri hakkında nazil olan âyetleri toplama fikrinin geldiğini söyler. 2 âyet Al-i İmran, 2 âyet Sâd, 3 âyet Zümer, 1'er âyet de Yusuf, Ra'd, İbrahim ve Mü'min sûresinde olmak üzere toplam 8 sûreden 12 âyetin tefsirine yer veren Abdülmecîd Efendi, Bakara 269. âyetle başladığı tefsirini Zümer sûresi 21. âyetin tefsiriyle tamamlamıştır. Müellif hattı Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi 1019 numaralı mecmuanın 41b-59b varakları arasında yer alan eserin dili Arapça olup h. 957 tarihinde te'lif edilmiştir.

5. Risâle fî tefsîri'l-âyâti'l-müteallika bi't-temsîl.¹⁴⁸ Kur'ân'daki bazı kapalılıkları gidermek, âyetlerin manalarını tam anlamıyla vuzuha kavuşturmak ve Kur'ân'ın hasımlarını ikna etmek için Allah Teâlâ'nın bazı darb-ı meseller verdiğini söyleyen Abdülmecîd Efendi, "*İşte biz, insanlara bu misalleri anlatıyoruz ama bunların hikmetini gerçek bilgi sahibi olanlardan başkası kavrayamamaktadır.*"¹⁴⁹ âyeti mucibince misallerle ilgili âyetleri toplamak ve tefsir etmek istediğini söyler. 25 sûreden 45 âyetin tefsirini yapan müellif, bunu yaparken tefsir erbâbının büyüklerinden faydalandığını belirtir. Bakara sûresi 17. âyetle başladığı tefsirini Tahrîm sûresi 10. âyetin tefsiriyle sona erdirmiştir. Kıraat vecihlerinde, lugavî ve belâgî tahlillerde ağırlıklı olarak *Envâru't-tenzîl* ve *Keşşâf*'tan faydalanan müellif, âyetlerin tasavvufi yorumunda ise bazen "kale ba'zu ehli'l-işârât", "kale ba'zu'l-meşayih", "kale ba'zu'l-ârifîn min erbâbi't-te'vîl" gibi lafızlarla, bazen de isim tasrih ederek Necmeddin Kübrâ ve Şihabuddin es-Sühreverdî'den nakillerde bulunur. Müellif, zaman zaman Farsça tefsir kitaplarından uzunca nakillerde bulunmuş, ayrıca eserde Arapça ve Farsça pek çok şiire de yer vermiştir. Eserin Erzincanlı Müderris Seyyid Ömer Efendi tarafından Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa kitaplığına (nr. 272) bağışlanan bir nüshası bulunmaktadır.

¹⁴⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 852; *Kehhâle*, a.g.e., VI, 171.

¹⁴⁷ ez-Zümer 39/18.

¹⁴⁸ Bursalı, a.g.e., I, 113.

¹⁴⁹ Ankebût 29/43.

6. Cevâhiru'l-Kur'ân ve zevâhiru'l-furkân. Müellifin tefsire dair eserleri içerisinde önemli bir yere sahip olan *Cevâhiru'l-Kur'ân*'ın varlığı hakkında yazmalara dair bilgi veren kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte merhum Ziya Demir'in de söylemiş olduğu gibi¹⁵⁰ Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi bölümündeki 230 numaralı eserin Abdülmecîd Tosyevî'ye ait *Cevâhiru'l-Kur'ân* olduğu anlaşılmıştır.¹⁵¹

Eser, Kur'ân'ın baştan sona tam bir tefsiri olmayıp insanları hidâyete eriştirmede temel teşkil eden bazı âyetlerin tefsirini ve Kur'ân ilimlerine dair bazı konuları içermektedir. Müellif mukaddimede Kur'ân'ın yaş kuru her şeyi ihtiva eden, her derde devâ, her hastalığa şifâ, insanları cennete götüren bir hidâyet rehberi olduğunu, cehâlet hastalığına irfan ilacıyla şifâ ve insanların kurtuluşuna vesile olması için bu eseri kaleme aldığını, eserde kişinin kemale ermesinde kırk makamı zikredeceğini belirtir.¹⁵² Ziya Demir ve Muammer Erbaş eserin mukaddimesini dikkate alarak eserde kırk fâideye yer verildiğini söylüyorlarsa da¹⁵³, eser baştan sona dikkatli bir şekilde okunduğunda dört bölüm (kitap) halinde 114 fâideye yer verilmiş olduğu görülür. Birinci bölümde (1-38 varaklar arası) 40, ikinci bölümde (38-65 varaklar arası) 40, üçüncü bölümde (65-93 varaklar arası) 20 ve dördüncü bölümde de (93-118 varaklar arası) 14 olmak üzere Kur'ân sûrelerinin sayısına teberrüken toplam 114 fâide zikredilmektedir.

Eserde bulunan 114 faideye ilk bölümde 10'ar faidelik dört bab halinde, ikinci bölümde 10'ar faidelik dört fasıl halinde, son iki bölümde ise böyle bir ayrıma gidilmeksizin yer verilmiştir. Bu bab ve fasıllar içerisinde gerekli görülen yerlerde teheccüd ve evvabin namazının fazileti, evliyanın kerametinin hak olması, ulü'l-azm peygamberler, Hz. Süleyman'ın fazileti, kıraat imamları, şifa âyetleri, Kur'ân okumanın fazileti, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) ümmetinin fazileti gibi alt başlıklar kullanılarak çeşitli konular ele alınmıştır. Bu dört bölümde kimi zaman bazı konular tekrar olarak yer almıştır.

¹⁵⁰ Demir, *a.g.e.*, s. 295.

¹⁵¹ Hayta, Ufuk-Birişik, Abdülhamit, Hayatı Ve Eserleriyle Abdülmecîd B. Şeyh Nasûh Tosyevî Ve Cevâhiru'l-Kur'ân Ve Zevâhiru'l-Furkân Adlı Tefsir Risâlesinin İlmî Değeri, *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 2, 2007, s. 343-367.

¹⁵² *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 2a.

¹⁵³ Demir, *a.g.e.*, s. 295; Erbaş, *a.g.m.*, s. 175.

Abdülmeçîd Efendi eserinde belli bir metod takip etmemekle beraber yer verdiği âyetleri tefsiri esnasında, genelde konuyla ilgili başka âyetlere¹⁵⁴ kimi zaman da hadislere,¹⁵⁵ sahabe¹⁵⁶ ve tabiun¹⁵⁷ sözlerine yer vermiştir. Âyetlerin tefsirinde belli bir sıra takip edilmeyen eserde bazen ardı ardına gelen bablarda yakın anlamlı âyetlere yer verilerek belli bir âyetin izahında yoğunlaştığı görülmektedir.¹⁵⁸

Tefsir edilecek âyet bazen bab başında bir bütün olarak verilmiş bazen de araya aynı doğrultuda açıklayıcı bir cümle ya da âyet getirilerek parça parça verilmiştir.¹⁵⁹ Ayrıca müellif bazen de âyetin daha iyi anlaşılması için gerekli gördüğü yerlerde tefsir edilen âyette geçen bir kelimenin sözlük ve terim anlamı üzerinde durmuştur.¹⁶⁰ Müellif eserde zaman zaman Kâdı Beydâvi'den yaptığı alıntılarda gramer tahlillerine de yer vermiştir.¹⁶¹ Âyetlerin tefsirinde konunun daha iyi anlaşılması için şiirlere yer verildiği halde çoğunlukla şiirin kime ait olduğu ve nereden alıntı yapıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁶² Nadiren şiirin kime ait olduğu belirtilen yerlerde de şiirin alıntı yapıldığı kaynak zikredilmemiştir.¹⁶³ Eserde yer verilen şiirlerin bir kısmı Arapça yada Farsça'dan Türkçeye tercüme edilmiştir. Yapılan bu şiir tercümelerinde genellikle şiirin orijinaline de yer verilmiştir.¹⁶⁴

Eser ağırlıklı olarak sûre ve âyetlerin faziletine dairdir. Kur'ân'ı hatmetmenin ehemmiyeti, belli günlerde belli sûreleri okumanın fazileti, 41 Yâsin okumanın duaların kabulüne vesile olacağı, Meryem ve Nisâ sûrelerini okuyan hamile kadının kolay doğum yapacağı, Âyete'l-Kürsî'nin evin kapısına asıldığında rızkın genişleyeceği ve unutkanlığa ilaç olacağı, şifa âyetleri, hıfz âyetleri, hıfz âyetleri gibi konulara yer verilmiştir. Bu bölümler okuyucuya eserin bir tefsirden ziyade fezâilu'l-Kur'ân hakkında yazılmış olduğu hissini vermektedir. Eserde Allah'ı zikretmenin ehemmiyeti, namazın fuhuş ve münkerden alıkoyması, namazı terk edenin âkıbeti

¹⁵⁴ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 23b, 27b, 60a, vb.

¹⁵⁵ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 11a, 20a, 20b, vb.

¹⁵⁶ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 14b, 21a, 51a, vb.

¹⁵⁷ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 22b.

¹⁵⁸ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 23b.

¹⁵⁹ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 22a.

¹⁶⁰ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 34a.

¹⁶¹ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 113b.

¹⁶² *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 26a, 30b.

¹⁶³ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 22b.

¹⁶⁴ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 51a.

ve büyük günah sahibi olması, büyük günah sahibinin durumu, tevbe, tevbelerin kabulü, insanların bildiği ile amel edenlerini Allah'ın bilmedikleri şeylere de muvaffak kılacağı gibi tasavvufî ve kelâmî konulara da yer verilmiştir.

Eserde sûre ve âyet faziletlerine yer verilen bölümlerde müellif kimi zaman işâri yorumlamalara da gitmiştir. Fâtiha sûresinin fazilet ve faydalarına yer verilen kısımda bu açıkça görülmektedir. Müellif bazı ehli işârâtın sözlerine yer verdiği bu bölümde Fâtiha sûresinin başında Besmele'nin, sonunda ise âmin lafzının bulunduğu ve sûrenin bu lafızlarla bir bütün olarak okunmasının ehemmiyetinden söz eder. Bu bölümde Fâtiha'dan sonra dört harften müteşekkil olan âmin lafzını söyleyen kişiyi, Allah'ın dünya, âhiret, kabir ve haşirde koruyacağı söylenmektedir. Yine aynı bölümde *Tenbîhü'l-gâfilin*'den yapılan bir alıntıda âmin lafzındaki bu dört harfin cennette samsâm, gamgâm, tûr, tîn olmak üzere dört dağa yazılı olduğu bu lafzın söylenmesi halinde bu dağların hareket ettiği ve burada bulunan büyük meleklerin âmin diyen kimse hakkında Allah'tan bağışlama dileyeceği de belirtilmektedir.¹⁶⁵

Eserde muska, tılsım türü bilgilerin de yer aldığı görülmektedir. Müellif, bazı sûrelerin başında bulunan huruf-u mukattaanın nûranî harfler olduğunu ve bu harfleri bir kağıda yazıp dalgalı denize bırakmanın denizi sakinleştireceğini söyler. Müellife göre, Kur'ân'da yer alan esma-ı hüsnâ da nuranî yöne sahip harflerden olması nedeniyle huruf-u mukattaa gibi özel bir öneme sahiptir.¹⁶⁶ Bu tür bilgilere yer verilirken daha ziyade bu alanda yazılan kitapların en meşhurlarından biri olan İmam Ahmed el-Bunî'nin *Şemsü'l-maârif'il-kübra adlı* eseri kaynak olarak kullanılmıştır.¹⁶⁷

Eserde âyetlerin tefsiri esnasında farklı mezheplerin görüşleri doğrultusunda kelâmî meselelere ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Kelâmî konuların ele alındığı yerlerde müellif öncelikle farklı mezhep imamlarının görüşlerine yer vermiş son olarak da Ehl-i sünnet'in görüşü doğrultusunda kendi görüşünü zikretmiştir. Eserde Mü'min sûresi âyet 40'in tefsirinde büyük günah işleyeninin durumu geniş bir şekilde kelâmî açıdan ele alınıp tartışılmış, ancak burada daha ziyade Allah'ın mağfiretini gösteren âyetler bağlamında insanların günahından kaçınmasının gerekliliği, Allah'ın

¹⁶⁵ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 54a.

¹⁶⁶ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 48a, 48b.

¹⁶⁷ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 39a.

tevbeleri kabul edeceği vurgulanmıştır. Burada ve bu tür konuların ele alındığı yerlerde amaç kelâmî bir tartışmadan ziyade konunun ilmi çerçevede ele alınıp insanlığa faydası olan yönünün sunulması olmuştur. Bu da müellifin eseri yazma sebebini doğrular mahiyettedir.

Müellif kelâmî açıdan mezhepler arasında tartışmalı olan bazı âyetleri Ehl-i sünnet'in görüşüne göre açıklamıştır. Rahmân sûresinde yer alan *كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ* (O her gün/zaman bir iştedir)¹⁶⁸ âyetinin izahında bu açıkça görülmektedir. Âyette bu ifade ile kastedilenin Allah'ın işlerinin yeni başladığı işler olmayıp, önceden takdir ettiği işleri izhar etmesi şeklinde cereyan ettiğini, takdir edilen şeylerin, zamanlarına sevk edilmeleri (zamanı gelince yaratılmaları) olduğunu, buna göre mananın, "Kader kalemi, her gün ve her an olacak şeyleri yazıp bitirdi. Dolayısıyla her şeyin vakti gelince, Hak Teâlâ'nın iradesi, o fiile o vakitte taalluk ediyor. Böylece de o fiil o vakitte, meydana geliyor" şeklinde olacağını söylemiştir. Böylelikle âyeti Ehl-i sünnet'in kaza ve kader anlayışı doğrultusunda tefsir etmiştir.¹⁶⁹

Eserde kimi zaman bir âyetin tefsiri esnasında âyetin okunuşundaki kıraat farklılıklarına yer ver veren¹⁷⁰ müellif Müzzemmil sûresi 20. âyette geçen *فَأَقْرَعُوا مَا* fadesinden yola çıkarak 7 kıraat meselesine değinmiştir.¹⁷¹ Müellif bu bölümde öncelikle meşhur 7 kıraat imamını vefat tarihleriyle beraber zikreder ve akabinde babası Şeyh Nasûh'un konuyla ilgili Türkçe nazmettiği şu şiire yer verir:¹⁷²

Şeyh Nâfi'dür Medine'de İmam, Verş ve Kalûn iki ravidür tamam
Mekke'de Şeyh oldu hem İbn-i Kesir, Bezzî ve Kunbul ona ravi-i kebir
Basra'dandır Şeyh Ebu Amr'ı bilün, Dûrî ile Sûsî râvi kılun
İbn Âmir Şeyhdur der şehr-i Şam, İbn Zekvan ile râvidür Hişâm
Şeyh Âsım Küfe'de kâri durur, (E)bû Bekr'le Hafs ona râvi durur
Şeyh edendi Hamza'yı çünkim selef, oldu râvi ana Hallad ve Halef
Şeyh Kisai Küfe'nün karisidür, Duri (E)bu'l Haris ânın râvisidür
Nâzım-ı ebyât oldu Şeyh Nasûh, Hak'tan açılınsın ona bâb-ı fütuh

¹⁶⁸ er-Rahmân 55/29.

¹⁶⁹ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 20a, 21b.

¹⁷⁰ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 57a.

¹⁷¹ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 70a-72b.

¹⁷² *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 70b-71a.

Cümlenün rûhından istimdât eder, lutf eder bunlar anı keryâd ider.

Şiirin bitiminde müellif Hz. Ömer'den nakledilen Hz. Peygamber'in "*Muhakkak ki bu Kur'ân yedi harf üzere indirildi, ondan kolayınıza geleni okuyun*"¹⁷³ hadis-i şerifine yer vererek bu sözün delalet ettiği farklı manaları ele almıştır. Hadis-i şerifte geçen 7 harf ifadesiyle ulemanın kastettiği farklı manalara yer veren müellif bu görüşleri ve tercihe şayan olmama sebeplerini belirterek ulemanın büyük çoğunluğunun kabul ettiği tercih edilen görüşe göre hadis-i şerifteki "yedi harf" sözüyle kastedilenin, sahabenin Hz. Peygamber'den naklettiği Kur'ân'ı farklı okuyuş şekilleri olduğunu söyler. Müellif konunun devamında Kur'ân okurken lahn meydana gelmemesi için nelere dikkat edilmesi gerektiği hususunda da bilgi vermiştir.¹⁷⁴

Müellif genellikle alıntının sonlarında, bazen de başlarında alıntıyı nerden veya kimden yaptığını belirtir. Bunları yaparken de bazen yalnızca müellifin ismini¹⁷⁵, bazen eserin ismini¹⁷⁶, bazen de hem müellif hem de eserini birlikte zikreder.¹⁷⁷ Az da olsa "bazı ulemâ dedi ki" veya "bazı ehl-i işârât dedi ki" gibi lafızlarla alıntı yaptığı da olur.¹⁷⁸

Müellifimizin tefsirle ilgili en sık kullandığı kaynaklar Kâdî Beydâvî'nin, (ö.685/1286) *Envâru't-tenzîl* ve Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî'nin (538/1144) *el-Keşşâf* adlı tefsirleridir. Abdülmecîd Efendi *Envâru't-tenzîl*'de olduğu gibi *Keşşâf*'tan da genel olarak gramer tahlillerinde faydalanmış, lafızların ve terkiplerin beyanı, manalardaki nükteleri istihraç ve onların tahlilinde sıkça *Envâru't-tenzîl*¹⁷⁹ ve *Keşşâf'a*¹⁸⁰ atıfta bulunmuştur. Bunlarla birlikte Nizamüddîn Hasan Kumî en-Nîsâbûrî'nin¹⁸¹ (ö.728/1327) *Garâibu'l-Kur'ân ve reğaibu'l-furkân*¹⁸², İmamüddin Yahya b. Kasım el-Alevî'nin¹⁸³ (Şeyh Fâzıl Yemenî, ö.750)

¹⁷³ Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Riyad 1419/1998, "Fezâilül-Kur'ân", 5; Müslim, Ebu'l-Huseyn b. el-Haccâc, *Sahihu Müslim*, Riyad 1419/1998, "Salât", 48.

¹⁷⁴ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 71b.

¹⁷⁵ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 19b, 20a.

¹⁷⁶ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 20b, 21a, 22b, 23a.

¹⁷⁷ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 10b, 49b.

¹⁷⁸ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 53b, 54b, 55a.

¹⁷⁹ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 4a, 61a.

¹⁸⁰ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 8b, 20b.

¹⁸¹ Hayatı hakkında bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1195-96; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin* I, 213.

¹⁸² *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 10b, 22b, 43b.

¹⁸³ Bilmen, *a.g.e.*, II, 562.

Fevâidi'l-Kur'ân,¹⁸⁴ Kutbuddin eş-Şirazi'nin (Allamî) *Fethu'l-mennân fi tefsiri'l-Kur'ân*,¹⁸⁵ Necmeddin Dâye'nin (ö.654/1256) *Bahrü'l-hakâik ve'l-me'ânî fi tefsîri's-seb'îl-mesânî*¹⁸⁶ gibi tasavvufî ağırlıklı tefsirler ve Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ud el-Begavî'nin (ö.516/1122) *Meâlimü't-tenzîl*¹⁸⁷ adlı rivâyet tefsiri yoğun olarak kullanılan kaynaklar arasındadır. Müellif yukarıdaki eserler kadar sık olmasa da Necmeddin Kübrâ'nın *Tefsîru Ayni'l-hayât*¹⁸⁸ Fahreddin er-Râzî'nin (ö.606/1209) *Mefâtîhu'l-ğayb*,¹⁸⁹ Ebu Hafs Necmeddin Ömer Nesefî'nin (ö.537/1142) *et-Teysîr fi't-tefsir*,¹⁹⁰ Ebû İshak es-Salebî'nin (ö.427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân*,¹⁹¹ Ebü'l-Kâsım Kuşeyrî'nin (ö.465/1072) *Letâifu'l-işârât*,¹⁹² Şeyhzâde el-Kocavî'nin (ö.951/1543)¹⁹³ *Hâşiye alâ tefsiri'l-Beydâvî*¹⁹⁴ adlı eserlerine de atıflarda bulunmaktadır.

Tefsirde hadis kaynağı olarak Abdülatif b. Abdülaziz İbn Ferište İbn Melek'in¹⁹⁵ (ö.801/1398) *Mebâriku'l-ezhâr fi şerhi Meşâriki'l-envâr*¹⁹⁶ Mahmud b. Mahmud ed-Derkizî'nin el-Kureşî'nin¹⁹⁷ (ö.743) *Nüzülü's-sâirîn fi ehâdîsi Seyyidi'l-murselîn*¹⁹⁸ adlı eserleri sıklıkla kullanılır. Az da olsa *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'e de doğrudan atıfta bulunulur.¹⁹⁹ Bunların dışında eserde kullanılan hadisler başta *Envâru't-tenzîl* ve *el-Keşşâf* olmak üzere kaynak olarak kullandığı diğer tefsirler ve mev'iza türü eserlerden aktarılmaktadır. Bunlardan başka Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin *Tenbîhü'l-gâfilin*,²⁰⁰ Muhyiddin İbn-i Arabî'nin *el-Fütûhâtu'l-Mekkiyye*²⁰¹, Ahmed b. Ali

¹⁸⁴ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 40b, 47b, 49b, 55a, 59a, 60a, 66a.

¹⁸⁵ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 4b, 5a, 5b, 8b, 54b.

¹⁸⁶ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 37a, 37b, 49b, 64b.

¹⁸⁷ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 10a.

¹⁸⁸ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 34b, 35a.

¹⁸⁹ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 41a.

¹⁹⁰ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 4a.

¹⁹¹ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 41a, 49a.

¹⁹² *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 47a.

¹⁹³ Mecdi Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s. 408-410; Bursalı, *a.g.e.*, I, 334; Bilmen, *a.g.e.*, II, 643; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, II, 637; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, 32.

¹⁹⁴ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr.12a, 16a, 62a.

¹⁹⁵ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn* I, 617; Kehhâle, *a.g.e.*, VI, 11.

¹⁹⁶ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 21a, 61a, 71b, 82a, 88a, 115a.

¹⁹⁷ Hayatı hakkında bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1828; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn* II, 408.

¹⁹⁸ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 10b, 12a, 30a, 61a.

¹⁹⁹ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 81b, 82a.

²⁰⁰ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 34a.

el-Bûnî'nin (ö.622) *Mefâtihu'l-guyûb*²⁰², Kemaleddin ed-Demîrî'nin *Hayvetü'l-hayevân*²⁰³ ve *Behcetü'l-envâr*²⁰⁴ gibi eserlerinden de nakillerde bulunur.

Eser hâtîme ve münâcaat ile son bulmaktadır. Müellif, eseri güzel bir şekilde bitirmek ve Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in şefaatine nail olmak için hâtîmede Ehl-i beytin menkıbelerine yer verdiğini söylemektedir. Bu bölümde Ehl-i beytin faziletini anlatan hadisler konu edilmiş son olarak da Hz. Hüseyin'in şehit edildiği zaman yazılan bir şiire yer verilerek konu bitirilmiştir.²⁰⁵ Eserin münâcaat kısmında ise müellif yazmış olduğu bu eserin eksik ve noksanlarıyla sâlihler katında kabul gören, cahillerin istifade ettiği, insanların üzerinde durup düşündüğü bir eser olmasını Cenab-ı Hak'tan niyaz etmiştir. Eserin sonunda ferağ kaydı olmadığından eserin hangi tarihte yazılmış olduğu bilinmemektedir. Ancak müellifin h. 955 senesinde yazmış olduğu *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha* isimli eserinde bu eserden övgü ile söz etmesinden eserin bu tarih öncesinde kaleme alındığı sonucuna ulaşabiliriz.²⁰⁶ Kullanılan kaynaklar ve üzerinde durulan konular dikkate alınarak genel bir değerlendirmeye tabi tutulursa, eserin ağırlıklı olarak halkın istifadesi için yazılmış vaaz ve irşad türü bir tefsir çalışması olduğu sonucu çıkarılabilir.

²⁰¹ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 49a, 55a.

²⁰² *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 39a.

²⁰³ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 35a, 46a, 65b.

²⁰⁴ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 7a, 7b, 8a.

²⁰⁵ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 115b-117b.

²⁰⁶ Abdülmecîd b. eş-Şeyh Nasûh, *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha*, Yapı Kredi Bankası Sermet Çifter Ktp., nr. 793, vr. 3b.

c) Kur'ân İlimlerine Dair Eserleri

1. Makâmâtü'l-mücevidîn ve derecâtü'l-muallimîn. Dini ilimlerin en şerefli Kur'ân ilimleri olduğu için Kur'ân ilmi ve tecvitle alakalı bazı fâideleri toplamak istediğini söyleyen müellif, Allah'ın izniyle buna malik olduğunu ve bu risâleyle *Makâmâtü'l-mücevidîn ve derecâtü'l-muallimîn* adını verdiğini ve eseri 40 makama ayırdığını söyler²⁰⁷. Birinci makamda Kur'ân'ın fazileti ile ilgili hadislere yer veren müellif, sırasıyla kendisine Kur'ân verilenin fazileti, Kur'ân'ı ezberleyenlerin, dinleyenlerin, öğrenen ve öğretenlerin fazileti gibi fezailül Kur'ân'la ilgili konulara değinir.²⁰⁸ Devamında Kur'ân'ın mahluk olup olmadığı, mushafı ilk kimin yazdığı ve cem' ettiği, Kur'ân'ın yedi harf üzere nazil olması gibi ulumu'l-Kur'ân'la alakalı konulara temas eden müellif²⁰⁹, sonraki makamlarda ise, sıfatü'l-huruf, harflerin mahreçleri, tenvin ve nun'u-sâkinin hükmü, idgâm ve izhâr, med ve kasr, revm ve işmâm, değişik bölgelerdeki kurrâlara göre vakıfların mertebeleri, tecvît ilmini öğrenmek isteyenlerin bilmesi gerekenler ve Kur'ân'da ك لافzının üzerinde vakıf yapmanın caiz olup olmadığı yerler gibi tecvitle ilgili konulara yer verir.²¹⁰

İmandan sonra ilk farzın namaz olduğunu ve kırâatsız namaz olmayacağı için ilimlerin en şerefli Kur'ân ilimleri ve tecvit olduğunu söyleyen müellif, Allahu Teâlâ'nın kullarına Kur'ân'ı indirdiğini ve "*Kur'ân'ı tane tane, hakkını vererek oku*"²¹¹ buyurduğunu belirterek, Kur'ân'ın tertil ve tecvit üzere okunması gerektiğini, aksi takdirde günah işlenmiş olacağını belirtir.²¹²

Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi 18 numarada kayıtlı olan eserin dili Arapça olup h. 979 tarihinde telif edilmiştir. Müellif eserin sonunda bunun bir insan eseri olduğunu bu yüzden okuyanların hata ve noksanlarını görmezlikten gelmelerini ve kendisine hayır duâda bulunmalarını talep eder.²¹³

2. Feridetü'l-furkân fî tecvîdi'l-Kur'ân. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 1046/2 numaralı mecmuanın 12b-26a varakları arasında yer alan bu risâle tecvitle

²⁰⁷ *Makâmâtü'l-mücevidîn*, vr.3a.

²⁰⁸ a.e., vr.4a-21a.

²⁰⁹ a.e., vr.21b-37a.

²¹⁰ a.e., vr.37b-67a.

²¹¹ el-Müzzemmil 73/4.

²¹² *Makâmâtü'l-mücevidîn*, vr.2a.

²¹³ a. e., vr.70b.

ilgilidir. Müellif, Allahu Teâlâ'nın kullarına Kur'ân'ı indirdiğini ve "*Kur'ân'ı tane tane, hakkını vererek oku*"²¹⁴ buyurduğunu belirterek, Kur'ân'ı tertîl ve tecvid üzere okunması gerçeğinden hareketle eseri kaleme almıştır.

3. Risâle fî esâmî sûveri'l-Kur'ân. Kur'ândaki sûrelerin isimlerini konu eden bu risâle Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 1046 numarada kayıtlı mecmuanın 31a-34a varakları arasında yer almaktadır. Eserin dili Arapça olup telif tarihiyle ilgili bir kayıt yoktur.

4. Risâle fî beyâni'l-hurûfî'l-mukattaat. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 1046 numaralı mecmuanın 34a-36a varakları arasında yer alan risâle, Kur'ân'da 29 sûrenin başında yer alan haruf-u mukataalarla ilgilidir. Müellif risâlenin başında ve sonunda konuyla ilgili nazmettiği şiirlerine yer verir. Eserin dili Türkçe olup telif tarihi belli değildir.

5. Risâle fî vukûfî'l-Kur'ân. Kur'ân okunurken durulması ve geçilmesi gereken yerlerle (el-vakf ve'l-ibtidâ) ilgili olan risâle, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 1046/1 numaralı mecmuanın 7b-10a varakları arasında yer almaktadır. Müellif, Kur'ân'da vakf-ı-tam, vakfı lazım, vakfı caiz vb. on çeşit vakf olduğunu ve Kur'ân'dan bunlarla ilgili örnekler vererek buralarda vakf veya vasi yapmanın âyetin anlamı üzerinde yapacağı değişikliği örnekleriyle sunar.

B. Tasavvufla İlgili Eserleri

1. Riyazu'n-nâsihin. Esere zühd kelimesiyle ilgili bazı nükteler aktararak başlayan müellif, zühd kelimesinin üç harften oluştuğunu "ze" harfinin terk-i zînet "he" harfinin terk-i hevâ, "dâl" harfinin ise terk-i dünya anlamına geldiğini söyler. Şeytanın şerrinden korunmanın yolları, bu dünyanın geçici heveslerine kanmadan bâkî âlemi kazanmak için yapılması gerekenler gibi nefis tezkiyesine yönelik bazı konuların işlendiği eserde âriflerin ve zâhidlerin sözlerinden de nakillerde bulunulmuştur. Bağdatlı *Hediyetü'l-ârifin*'de²¹⁵ ve Bursalı *Osmanlı Müellifleri*'nde²¹⁶ Brockelmann da *GAL Supplement*'te ismini zikrettikleri, Zile İlçe Halk Kütüphanesi Koleksiyonuna kayıtlı 195 numaralı bu eser, halen Milli Kütüphane'de bulunmaktadır. Dili Türkçe olan eserin te'lif tarihiyle ilgili bir kayıt yoktur

²¹⁴ el-Müzzemmil 73/4.

²¹⁵ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 620.

²¹⁶ Bursalı, *a.g.e.*, I, 113.

2. *Kenzü'l-fevâid.*²¹⁷ 40 bölümden oluşan eser, tevhid, tasavvuf, akıl, ilm-i ahlâk başta olmak benzer çeşitli konuları ele almaktadır.²¹⁸ Allahu Teâla'dan ilhamla bu kitabın adını *Kenzü'l-fevâid ve'l-letâif ve remzi'l-ferâid ve't-terâif* koyduğunu söyleyen müellif bunu نفيساً وإسمه كثر الفوائد /وقد الفت إخوانى كتاباً şeklinde nazmetmiştir.

Arapça telif edilen eserin müellif hattı Süleymâniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 2243 numarada, diğer bir nüshası ise Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesi Râşid Efendi bölümünde (nr. 693) kayıtlıdır. Bağdatlı ve Bursalı bu eserin bir nüshasının Süleymaniye Kütüphanesi Yahya Efendi bölümünde olduğunu söylüyorlarsa²¹⁹ da yaptığımız araştırmada böyle bir kayda rastlayamadık.

3. *Menâkıbü'l-evliyâ.* Eserde Melâmiyye, Nakşibendiyye gibi çeşitli tarikatlar hakkında kısa bilgiler verilerek bu tarikatların bazı şeyhlerinin menkıbeleri anlatılmıştır. Müellif burada Zeyniyye tarikatının önde gelenlerinden olan babası Şeyh Nasûh b. İsrâil'in hayatıyla ilgili pek çok bilgi vermektedir. Eser Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 4027 numaralı mecmuanın 33-67 varakları arasında yer almaktadır.

4. *Menâkıbü'l-ârifin ve kerâmâtü'l-kâmilin mine'l-evliyâi ve's-sâlihîn.* Tasavvuf erbâbının büyüklerinden 40 şeyhin menkıbelerinin yer aldığı eser 40 bölüme ayrılmış, en başta Şeyh Ahmed er-Rifâî'ye en sonda ise Şeyh Abdülkadir Geylânî'ye yer verilmiştir. Müellif hattı İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmalar bölümü 558 numaralı mecmuanın 162a-217a varakları arasında yer alan eserin dili Türkçe olup h. 980 tarihinde te'lif edilmiştir.

5. *Kıssa-i Çoban ve Münâcât.* Mevlânâ'nın *Mesnevi*'sinde Allah'a nasıl dua edilmesi gerektiği konusunda Hz. Musa ile bir çoban arasında soru cevap şeklinde geçen manzum hikayeden hareketle yazılmış bir eserdir. Ayrıca müellif bu eserinde insanlara bir takım nasihatlerde bulunmuştur.²²⁰ Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar bölümü 4027 numarada kayıtlı mecmuanın 1-12 varakları arasında yer alan eserin dili Türkçe olup h. 988 tarihinde telif edilmiştir.

²¹⁷ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 620; Bursalı, *a.g.e.*, I, 113.

²¹⁸ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 620; Bursalı, *a.g.e.*, I, 113.

²¹⁹ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 620; Bursalı, *a.g.e.*, I, 113.

²²⁰ Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 4027, vr. 8a.

6. Mutâibetü'l-kulûb bi muhâtabeti'l-mahbûb. 8 varaktan oluşan bu risâlede peygambere muhabbet yoluyla kalplerin temizlenmesinden söz edilmektedir. Eser nazm ve münacaat şeklinde bölümlerden oluşmaktadır. Nazm başlığı altında Allah'ın kullarına ihsanına, O'nun yüceliğine dair şiirler; münacat başlığı adı altında ise tövbenin ehemmiyetine dair şiirler yer almaktadır. Ayrıca, eserde وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ (O hevâsından konuşmaz.)²²¹ gibi âyetler bağlamında peygamber sevgisi üzerinde durulmuştur. Eser Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Başışlar 4027 numaralı mecmuanın 12-20 varakları arasında yer almaktadır.

7. Ucâletü muhtasaratü'n-mine't-tasavvuf. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 3674/3 numarada kayıtlı mecmuanın 258b-263b varakları arasında yer alan eser, tasavvuf ve tarikatlarla ilgili olup dili Arapça'dır.

8. Levâihu'l-kulûb ve revâyihu'l-mahbûb. Tasavvuf ve tarikatlar ile ilgili olan bu risâlenin müellif hattı, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 3674/8 numarada kayıtlı mecmuanın 280b-290a varakları arasında yer almaktadır. Telif tarihiyle ilgili bir kayıt yoktur.

9. Nahvü'l-ârifîn. Bu risâle beş babdan ve bu bablar içerisinde yer alan fasıllardan oluşmaktadır. Eserde nahivciler ve arifler, isimler ve iştikakı, sarf, i'rab ve bina, bedel gibi konu başlıkları yer almaktadır. Risâlenin isminden de anlaşılacağı gibi klasik bir nahiv kitabından farklı olarak eserde yer verilen gramer konuları farklı tasavvufî yorumlarla ele alınmıştır. Abdülmecîd b. Nasûh kelamın nahivcilere göre isim, fiil, harf; ariflere göre ise kavı, amel, hal olarak üç kısım olduğunu söyler.²²² İ'rab kaideleri tasavvufi bir yorum ile ele alınan eserde ref, Allah'a yükselme; nasp, itaatte Allah'a intisap; cer, Allah'a tevazu; cezm ise kalbi Allah dışındaki her şeyden alı koymak olarak tanımlanmıştır.²²³ Arapça olan eserin bilinen tek nüshası Süleymâniye Kütüphanesi Lala İsmail bölümü 710 numarada kayıtlıdır.

10. Nasihatnâme. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 3674/5 numarada kayıtlı mecmuanın 269b-271a varakları arasında yer alan eser Farsça'dır.

²²¹ en-Necm 53/3.

²²² Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr, 710, vr. 68a.

²²³ Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr, 710, vr. 69b.

11. Esrâru'n-necât ve'n-necâh. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 3674/6 numarada kayıtlı mecmuanın 273b-277b varakları arasında yer alan eser Arapça olup te'lif tarihi belli değildir.

12. Lâyiha-i rûhâniye ve lâmia-i nûrâniye. Müellif hattı Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 3674/6 numarada kayıtlı mecmuanın 278b-279b varakları arasında yer alan eserin dili Farsça'dır.

C. Hadisle İlgili Eserleri

1. Safâü's-Sâlihîn. Müellif hattı Manisa İl Halk Kütüphanesi 8066/3 numaralı mecmuanın 87b-133a varakları arasında yer alan eser, amel, iman, İslam, niyet, tesbîh çekmenin fazileti, Cuma günü gusl almanın fazileti gibi çeşitli konularda *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *Meşârikul-envâr* ve *Mebâriku'l-ezhâr* gibi kitaplardan seçilmiş kırk hadis şerhidir. Dili Arapça olan eser 967 tarihinde telif edilmiştir.

2. Sûrûrûn-Nâzirîn. Hz. Peygamberin "*Ümmetimden her kim benim hadislerimden kırk tanesini belleyip başkasına da öğretirse Allah Teâlâ onu kıyamet gününde bilginler ve fakihler arasında diriltsin...*"²²⁴ meâlindeki hadisin müjdesine mahzar olabilmek umuduyla, kırk hadis ezberlemek isteyenlere bir kolaylık olması gayesiyle derlenmiş bir eserdir. Manisa İl Halk Kütüphanesi 8066/4 numaralı mecmuanın 134b-175a varakları arasında yer alan eser, Arapça olup 968 tarihinde telif edilmiştir. Eserin diğer nüshaları Kastamonu İl Halk Kütüphanesi (nr. 3761/4) ve Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Kütüphanesi'nde (nr. 427/3) *Erbaûne Hadîsen* adıyla kayıtlıdır.

3. Riyazüs-sâlimîn. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 122 numarada kayıtlı eser cennetle ilgili kırk hadis şerhi ve kırk âyet tefsirinden oluşmaktadır. Müellif önce âyeti zikredip tefsirini yaptıktan sonra ilgili hadisi zikrederek şerh eder. İlk zikrettiği Bakara sûresi 25. âyettir. İlk şerhettiği hadis ise "Gerçekten cennete ilk girecek zümre Bedir gecesindeki ay sûretinde, ondan sonra girecek olanlar gökyüzündeki parlak yıldızların ziyası sûretinde olacak. Her birine iki zevce verilecek ki, bacalarının ilikleri etin arkasından görünecek. Cennette bekâr olmayacak"²²⁵

²²⁴ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Şuabu'l-îmân*, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1423/2003, 3/241.

²²⁵ Müslim, "Cennet" 7.

hadisidir. Mustafa b. Ali tarafından h. 1070 yılında istinsah edilen eserin dili Ârapça'dır.

4. Risâle mine'l-ehâdisi'l-kudsiyye. Kütüphane kayıtlarında Yapı Kredi Bankası Sermet Çifter Kütüphanesi 161 numaralı mecmuanın 1b-19b varakları arasında yer aldığına işaret edilen eser mevcut değildir.

5. Tekmiletü'l-beyân. Eser Hz. Peygamber'in bir hadisinde geçen dört sınıf (zenginler, fakirler, âlimler ...) insanın faziletine dair hadis ve menkûbeleri bir araya getirmek amacıyla telif edilmiştir. Eser fasıllar ve fasıllar içerisinde yer alan fâidelerden oluşmaktadır. Müellif, bu bölümler içerisinde bu dört sınıf insanla ilgili 100 hadise yer vermiştir. Eserin başlangıcında öncelikle peygambere salavât getirmenin ehemmiyeti ve peygambere salavât getiren insanların derecelerinden söz edilmiştir. Kitapta önemli bir yere sahip olan haşiyelerde ise Sa'lebi'nin *Mecâlis*, Necmeddin Kübra'nın *Aynu'l-hayât*, Kadı İyaz'ın *Şifau's-şerif* gibi çeşitli eserlerden yapılan alıntılara yer verilmiştir. Dili Arapça olan eserin müellif nüshası Yapı Kredi Bankası Sermet Çifter Kütüphanesi 793 numarada bulunmaktadır. Eserin diğer bir nüshası ise Atıf Efendi Kütüphanesi 379 numarada yer almaktadır.

6. Arafâtü'l-ârifin li'l-vukûf fi mevkifi ibâdeti rabbi'l-âlemîn fi ehâdisi Seyyidi'l-murselîn. Hz. Peygamberin "*Ümmetimden her kim benim hadislerimden kırk tanesini belleyip başkasına da öğretirse Allahu Taala onu kıyamet gününde bilginler ve fakihler arasında diriltsin. Kıyamet gününde ben ona şefaatçi ve şahit olurum.*"²²⁶ hadisinin müjdesine mahzar olabilmek için, talebelerin ve halktan bu konulara ilgi duyanların ezberlemesi gâyesiyle derlediği kırk hadis tercümesidir. Müellif seçtiği kırk hadisin önce Arapça'sını vermiş, hadisin Türkçe anlamını verip şerh ettikten sonra hadisi nazım biçiminde ifâde etmiştir. İlk hadis adı Ahmed veya Muhammed olan kulun azab-ı nar ile ta'zîb edilmeyeceğine dairdir. Abdülkadir Karahan bu hadisle birlikte kitapta yer alan birçok hadisin uydurma olduğunu söyler.²²⁷ H. 978 tarihinde te'lif edilen eserin müellif hattı İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmalar bölümü 558 numaralı mecmuanın 122a-161b varakları arasında, Hüseyin b. Hafız tarafından h. 1059 tarihinde istinsah edilen diğer bir nüshası ise Süleymâniye Kütüphanesi Reşid Efendi 136 numarada kayıtlıdır.

²²⁶ Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, 3/241.

²²⁷ Karahan, Abdülkadir, *İslam-Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, DİB Yay., Ankara, 1991, s. 182-83.

7. Mecmâü'l-fezâil ve menbâü'l-hasâil. Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi 693 numaralı mecmuanın 31b-80a varakları arasında yer alan eser, 1027 (1618) tarihinde Ruscuk kadısı Ca'fer b. Müstecam tarafından istinsah edilmiş olup dili Arapça'dır.

D. Fıkıhla İlgili Eserleri

1. Tevakkühü'l-fukahâ ve telezzüzü'l-üdebâ. Fıkıh ilminin dinin direği olduğunu söyleyen Müellif, eseri yüz bölüme ayırmış ve kullanılmış suyun hükmü, istihsân, kıyas meseleleri vb. konularda yüz fikhî meseleye yer vermiştir. Eserin müellif hattı olan yegâne nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Serez bölümünde (nr. 4019, 27 vr.) kayıtlıdır.

2. Risâle alâ kavli sâhibi't-tenkîh fasl fi't-ta'n. Bir varaktan oluşan bu risâle fıkıh usûlü hakkındadır. Arapça olan eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Servili (nr. 250) diğer nüshası da Şehid Ali Paşa'da (nr. 2838) bulunmaktadır.

3. Tuhfetü'l-ahbâb.²²⁸ Kirk Emre el-Hamîdî el-Hanefî'nin (ö.h. 880) *Câmiü'l-fetevâ* adlı eserinden seçtiği fetvâlardan oluşan bir eserdir. Kâtip Çelebi'nin belirttiğine göre, müellif h. 957 tarihinde telif ettiği eserini her biri 10 fasıldan oluşan 10 bab'a ayırmış ve her fasılda da 10 meseleyi ele almıştır.²²⁹ Esere kütüphane kayıtlarında rastlayamadık.

4. İsrâfilzâde risâlesi. Kütüphane kayıtlarında Âtîf Efendi Kütüphanesi 2838 numaralı mecmuanın 150. varağında yer aldığı söylenen böyle bir risâleye yaptığımız araştırmada rastlayamadık.

E. Kelamla İlgili Eserleri

1. Matlabü'l-a'lâ fî şerhi esmâi'llâhi'l-hüsnâ. Eserinin başında âyet ve hadisler bağlamında Allahın en güzel isimlerle çağrılmasının ehemmiyeti üzerinde duran müellif, kendi zamanına kadar Esmâü'l-hüsnâ ile ilgili çok sayıda kitap yazıldığını, ancak bunların Arapça ya da Farsça olduğunu bu nedenle bu dilleri

²²⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 566; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 620; Bursalı, *a.g.e.*, I, 354.

²²⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 566.

bilmeyenlerin istifâde etmesi için bu eseri Türkçe telif ettiğini söyler.²³⁰ H. 972 tarihinde telif edilen eserin müellif hattı Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi bölümü 592 numarada bulunmaktadır. Eserin iki nüshası daha olup bunlar Süleymaniye Kütüphanesi'nin Bağdatlı Vehbi (nr. 960) ve Yazma Bağışlar (nr. 749) bölümlerindedir.

2. Ravzatü'l-ehzâr ve cennetü'l-esmâr.²³¹ Akıl, aklın şerefi, ilim, ilmin şerefi, ilim öğrenmenin fazileti, tıp ilminin önemi, namazın ehemmiyeti, cennetteki nimetler, Hz. Adem ve Havva'nın, Hz. Peygamberin, Hz Ebu Bekir'in duası gibi çeşitli konular eserin içeriğini oluşturmaktadır. Eserin Süleymâniye Kütüphanesi Esad Efendi 1416 numarada bulunan nüshası müellif hattıdır. Eserin dili Arapça olup h. 952 tarihinde telif edilmiştir. Eserin diğer iki nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa kitaplığı 1481 ve Manisa İl Halk Kütüphanesi Manisa Akhisar Zeynelzâde Koleksiyonu 5718 numaralarda bulunmaktadır.

3. Şerh-i Çihil Nâm. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 724 numarada kayıtlı Türkçe bu eser Esmâü'l-hüsna'dan kırk ismin şerhidir. Müellif eserinin ismini şu ifadelerle zikretmiştir: الفه اضعف الانام على النشر و النظام عبدالحجيد بن شيخ نصوح رح الله روحهما بالطائف الفتوح در مدح جيل نام

4. Münâcâtu Levâhibin-Necât. Konusu kelimeler olan bu eser Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 3674/9 numarada kayıtlı mecmuanın 290a-291b varakları arasında yer alan eserin dili Türkçe'dir.

F. Diğer Eserleri

1. Menâkibü'l-kurrâi's-seb'a ve's-Şâtibî. Eser, İbn Mücahid'in (ö.324/936) buldukları yerde şöhret yapan ve insanların kendisine daha fazla rağbet ettiği kıraat imamlarının okuyuşlarını derlediği *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâât* adlı kitabında yer alan yedi kıraat imamı ve Endülüslü büyük kıraat âlimi Ebû Muhammed el-Kasım b. Firruh b. Halef er-Ruaynî eş-Şâtibî (ö.590/1194) hakkında yazılmıştır. Dili Türkçe olan eser İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmalar bölümü 558 numaralı mecmuanın 102b-118a varakları arasında yer almaktadır.

²³⁰ Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 592, vr. 4a.

²³¹ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 620; Bursalı, *a.g.e.*, I, 113.

2. el-İstifâ fi menâkibi'l-Mustafâ.²³²Hz. Peygamberle ilgili bazı menkıbelerin anlatıldığı bu eseri Kâtip Çelebi *Keşfü'z-zunûn*'da zikretmezken, Bağdatlı İsmail Paşa *Îzâhü'l-meknûn*²³³ ve *Hediyyetü'l-ârifin*'de²³⁴, Kehhâle *Mucemü'l-müellifin*'de²³⁵, Bursalı da *Osmanlı Müellifleri*'nde²³⁶ zikreder. Kütüphane kataloglarında yaptığımız araştırmalarda böyle bir kayda rastlamadık. Bağdatlı'nın zikrettiğine göre eserin baş tarafı şu şekilde başlamaktadır: ... الحمد لله الذي اصطفى حبيبه

المصطفى على جميع الانبياء الخ

3. Risâletü'l-mevâiz ve'd-duâ. Eser, Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi 693 numaralı mecmuanın 92b-108a varakları arasındadır.

4. Muhtasarü'l-muhtasar. Eser, İmam Ebu Yusuf es-Sekkâki'nin *Miftâhu'l-ulum* adlı eserinin meânî ilmine dair olan üçüncü bölümünün muhtasarıdır. Abdülmecîd Efendi Sekkâki'nin bu eserini âyetler ve beyitlerden oluşan iki bab halinde yeniden düzenlemiştir. Daha sonra *Miftâhu'l-ulûm* şerhlerinden Sadettin Taftazânî'nin (ö.1390) *el-Mutavvel* ve *el-Muhtasar* şerhlerinden bazı faydalar ilave ederek ortaya koyduğu bu esere *Muhtasarü'l-muhtasar* ismini vermiştir. *Keşfü'z-zunûn*²³⁷, *Hediyye*²³⁸ ve *Osmanlı Müellifleri*'nde²³⁹ zikredilen bu eser, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi 3080 numarada kayıtlı olup halen Milli Kütüphane'de bulunmaktadır. Eser Hamid b. Receb tarafından 1047 (1636) tarihinde istinsah edilmiştir.

5. Fezâilü'l-ilm ve'l-âlim. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 3674/4 numarada kayıtlı mecmuanın 264b-269a varakları arasında yer alan eser, ilmin ve âlimlerin fazileti hakkında olup Türkçe yazılmıştır.

²³² Bağdatlı, *Îzâhü'l-meknûn*, I, 90; a. mlf., *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 620; Bursalı, *a.g.e.*, I, 354; Kehhâle, *a.g.e.*, VI, 171.

²³³ Bağdatlı, *Îzâhü'l-meknûn*, I, 90.

²³⁴ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 620.

²³⁵ Kehhâle, *a.g.e.*, VI, 171.

²³⁶ Bursalı, *a.g.e.*, I, 354.

²³⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1767.

²³⁸ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 620.

²³⁹ Bursalı, *a.g.e.*, I, 354.

6. *Salavât-ı zâkiyât.* Sadece Bursalı Mehmed Tahir'in zikrettiği²⁴⁰ bu esere kütüphane kayıtlarında rastlamadık.

7. *Ta'rifâtun Mâ'rifetuhâ.* Bilinmesi önemli ve gerekli olan "asl", "haber-i vâhid" gibi bazı ıstılahların tarifi yapılmış ve ne anlama geldiği üzerinde durulmuştur. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 1046/3 numarada kayıtlı mecmuanın 26b-27a varakları arasında yer alan eserin dili Arapça olup te'lif tarihi belli değildir.

8. *Nebzetü'n mine'l-hakâik ve zübdetü'n mine'd-dekâik.* Müellif hattı Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi 693 numaralı mecmuanın 1a-12a varakları arasında yer alan eserin diğer iki nüshasından biri Milli Kütüphane 6124/10 numaralı mecmuanın 73b-75a varakları arasında diğeri de Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 4529/6 numarada kayıtlı mecmuanın 68b-69b varakları arasında olup kütüphane kayıtlarında *Risâle fî beyâni ekavilis-sikat fî tahkîkul-avalim mine'l-arz ve's-Semakat* şeklinde kayıtlıdır. Eserde fasıllar halinde âlemlerin yaratılışı, cennetin keyfiyeti gibi konular ele alınmıştır.

9. *Manzûm Kiyâfetnâme.*²⁴¹ Eser insanın fiziki yapısı ile iç âlemi arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Eserde insan bedeni bir nevi kıyafet olarak görülmekte, âyet ve hadisler çerçevesinde dış görünümü bağlamında kişinin ahlakına dair yorumlar yapılmaktadır. Müellif, kitabının başında bütün insanların aynı özelliklerde yaratılmadığını, her insanın farklı farklı ve birbirinden seçkin sıfatlara sahip olduğunu şu dörtlülle ifade eder:²⁴²

Nev-i insanı çün yarattı hüdâ
Oldu her kimesnede bir sıfat peydâ
Kimini eyledi beyaz-ı sahih
Virdi hem ona lisân-ı fasih

Eserin müellif hattı Süleymâniye Kütüphanesi Hafid Efendi'de (nr. 479) kayıtlıdır.

10. *Me'debül-füdalâi'l-ârifin fî menâkıbî'l hülefâi'r-râşidîn:* Müellif dört halifeyle ilgili beşer adet menkıbenin yer aldığı eseri vaazlarının başında okumaları için vâizlere hediye ettiğini söyler. Müellif Hz. Peygamber ve dört halifeye sevgisini şu dizelerle dile getirir:

Sevdim Mustafâ'yı ben ey Hayyân

²⁴⁰ Bursalı, *a.g.e.*, I, 354.

²⁴¹ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin* I/620; Bursalı, *a.g.e.*, I, 113.

²⁴² Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi, nr. 479, vr. 151a.

Sevdim dahî ben Ebû Bekri ki oldu sâni-i rasûl-ü ol cenân
Sevdim hem ibn-i Hattâb'ı dedi Fâruk ona hüdây-ı cihân
Sevdim hem Ali'yyi âlîyi esedallahu ... burhân

Türkçe olan eserin müellif hattı Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 4027/3 numarada kayıtlı mecmuanın 20-32 varakları arasında yer almaktadır. H. 988 tarihinde te'lif edilmiştir.

G. Tercüme Eserleri

1. Tercemetü'l-Levâyah. Molla Câmî'nin *Levâyah* adlı tasavvuf risâlesinin çevirisidir. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 36 numarada kayıtlı eserin 221b-230b varakları arasında yer almaktadır. H. 989 tarihinde Türkçe telif edilen eser, 1048 tarihinde İsmail b. İbrahim Boluvî tarafından istinsah edilmiştir.

2. Tercüme-i Risâle-i Muhtasara (Risâletün Muhtasaratün Tezkiratü't-tâlibîn ve nasîhaten li'r-râgibîn). Zeynüddin Hâfî'nin h. 821 de tarikat ehli için yazdığı nasihatlerden oluşan risâlenin Türkçe'ye tercümesidir. Müellif hattı İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmalar bölümü 558 numarada kayıtlı mecmuanın 97b-102a varakları arasındadır.

3. Pend-i Attar Tercümesi (Şerh-u Pendnâme li'l-Attâr):²⁴³ İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp. Türkçe Yazmalar bölümü 4009 numarada kayıtlı mecmuanın 3b-49b varakları arasındaki eser, Feridüddin Attâr'ın nasihat içerikli Farsça Pendnâme isimli eserinin Türkçe'ye manzum çevirisidir. Eser h. 1170 yılında istinsâh edilmiştir.

4. Risâletü'l-muhtasar bi'l-lemehât fi tercemeti'l-Lemeât. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 36 numarada kayıtlı eserin 231b-246b varakları arasında yer alan bu eser, Şeyh İrakî'nin *Lemaât* isimli eserinin Türkçe çevirisidir. Tercüme tarihi belli olmayan eser İsmail b. İbrahim Boluvî tarafından 1048 tarihinde istinsah edilmiştir.

5. İrşadü't-talibin fi ta'limi'l-müteallimin (Tercüme-i ta'limi'l-müteallim).²⁴⁴ Hanefi fakîhlerinden İmam Burhanettin Zernûcî'nin (ö.593) Arapça kaleme aldığı *Ta'lîmu'l-müteallim* adlı kitabının Türkçe tercümesidir.²⁴⁵ Zamanındaki pek çok öğrencinin ilim tahsilini tam manasıyla yapamadığını ve bunun karşılığını

²⁴³ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, I/620.

²⁴⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I/65; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn* I, 620; 354; Bursalı, *a.g.e.*, I, 354.

²⁴⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 65; Bursalı, *a.g.e.*, I, 354.

tam olarak alamadıklarını söyleyen Müellif, öğrencilere faydalı olması gayesiyle bu eseri tercüme ettiğini belirtir.²⁴⁶ Katip Çelebi'nin dediğine göre Abdülmecîd Efendi eserin tercümesi esnasında eserin aslına bazı ilaveler ve eksiltmelerde bulunarak eseri on üç bölüm halinde yeniden düzenlemiştir.²⁴⁷ Eserin müellif hattı Murat Molla Kütüphanesi 1241 numarada olup ayrıca eserin çeşitli kütüphanelerde pek çok yazma nüshası bulunmaktadır.²⁴⁸

²⁴⁶ *Tercüme-i ta'limi'l-müteallim*, Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1911, v. 12a.

²⁴⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 65.

²⁴⁸ bk. Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1911; Amasya Gümüşhacıköy İlçe Halk Ktp, nr. 65; İstanbul Belediye Ktp., Muallim Cevdet, nr. 165; Ankara Milli Ktp., nr. 1963; Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 775; Amasya Beyazıt İl Halk Ktp., nr. 65.

VI. DÖNEMİN SİYASÎ, SOSYAL, İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUMU

A. Siyasî ve Sosyal Durum

Müellif Abdülmecîd Efendi'nin yaşadığı dönem (ö.996/1588) büyük çoğunluğu Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) ve II. Selim (1566-1574) kısmen de III. Murat (1574-1595) devrine tekâbül etmektedir. Bu dönemler Osmanlı Devleti'nin en geniş sınırlarına ulaştığı ve dünya üzerinde en etkili olduğu dönemler olarak kabul edilmektedir.²⁴⁹ Yavuz Sultan Selim'in ölümü ve Kanunî Sultan Süleyman'ın tahta çıkmasından sonra Osmanlı Devleti her açıdan çok zengin bir duruma gelmiş ve İslâm dünyasında önemli bir konuma sahip olmuştur. Fütühat, siyâset, ilim-irfân ve sanat itibarıyla en parlak devrini yaşadığı XVI. asrın ortalarına doğru idârî, hukûkî, iktisâdî, ilmî ve ictimâî müesseseleriyle yüksek bir İslam medeniyetinin bütün vasıflarına hâiz bir devlet haline gelmişti.²⁵⁰ Kanunî Sultan Süleyman döneminde Osmanlı Devleti'nin her alandaki gelişimi ve fetihleri hızla devam etmiş, Rodos ve Belgrat'ın fethedilmesinin yanında Mısır, Suriye, Mezopotamya, Medine, Mekke, Bagdat, Kırım, Eflak, Boğdan, Sırbistan, Transilvanya, Hırvatistan, Arnavutluk, Mora, Budin ve Zigetvar'a kadar Macaristan ve Lehistan'ın bir bölümü Osmanlı topraklarına katılmıştır. Kanunî Sultan Süleyman döneminde devletin sınırları Yavuz Sultan Selim dönemine göre iki katından fazla büyümüş ve yaklaşık olarak 14.892.000 km²'yi bulmuştur. Yerine geçen II. Selim babası Kanunî Sultan Süleyman'dan 14.892.000 km² olarak devraldığı İmparatorluk topraklarını, oğlu Sultan III. Murat'a 15.162.151 km² olarak bırakmıştır.²⁵¹ Bu dönemde devlet işleri dirâyetli ve tecrübeli bir vezir olan Sokullu Mehmed Paşa'ya bırakılmıştır. Sakız Adası'nın fethi, Kıbrıs'ın fethi, İnebahtı savaşı, Tunus'un fethi bu dönemin önemli olaylarındandır. II. Selim'den sonra tahta geçen oğlu III. Murat da babası Sultan II. Selim gibi devlet işlerine fazla müdâhil olmamış, bürokrasi ve hükümet daha ziyâde Sokullu Mehmed Paşa tarafından idare edilmiştir.²⁵² 1577'de Lehistan devleti Osmanlılara tâbi olmuş, Tiflis ve Şirvan fethedilmiş ve Hazar Denizine kadar Osmanlı hâkimiyetine alınmıştır. 1583'de Meşâleler Zaferi kazanılmış ve Revan fethedilmiştir. II. Selim ve III. Murat önceki Pâdişâhlar kadar dirâyetli olmamakla

²⁴⁹ Uzunçarsılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1972, II, 526.

²⁵⁰ Uzunçarsılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 307.

²⁵¹ Öztuna, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1994, 4, 487.

²⁵² Öztuna, a.e., 4, 257.

birlikte bu dönemde de imparatorluğun sınırları genişlemeye devam etmiş ve 1592 yılında Osmanlı İmparatorluğu topraklarının en geniş sınırları olan 19.902.000 km²'ye ulaşmıştır.²⁵³

B. İlmî ve Kültürel Durum

Askerî ve siyâsî alandaki bu önemli gelişmeler ilmî ve kültürel alanda da kendini hissettirmiş, ilme ve ilim adamlarına büyük önem veren Osmanlı sultanları, ilim, kültür ve medeniyetin gelişmesi için büyük çaba sarf etmişlerdir. Fatih Sultan Mehmet ilmî sohbetlerden hoşlanan ve ilim adamlarını himâye eden azim ve irâde sahibi bir hükümdardı.²⁵⁴ Bu sebeple İstanbul'un fethinden sonra buradaki kiliselerden sekizini medreseye tahvîl ederek Sahn-ı Semân Medreseleri'ni kurduğunu.²⁵⁵ Fatih'ten sonra tahta geçen II. Beyazıt da ulemâyı korumuş ve onlara muayyen bir tahsisat ayırmıştır. Onun zamanında İstanbul İslam âleminin ilim merkezi olmuştur.²⁵⁶ Yavuz Sultan Selim de babası ve dedesi gibi ilim adamlarına büyük değer vermiş ve onlara hürmet göstermiş, özel meclislerine değerli âlim ve şâirler iştirak etmiştir. Kendisi de mükemmel bir tahsil görmüş olup aynı zamanda güzel Farsça şiirleri vardı.²⁵⁷ Ondan sonra Pâdişâh olan Kanunî Sultan Süleyman da ilim erbâbına pek ziyâde itibar etmiş, zamanında yetişen ulemâ ve suarânın eserlerini kütüphanesinde muhafaza etmiştir.²⁵⁸

Osmanlı'nın egemen olduğu yüzyıllar boyunca toplum içerisinde bir yandan medreselerde ilmî faaliyetler devam ederken öte yandan da câmi, tekke ve zâviyelerde halka dinî-ahlakî eğitim veriliyordu. Bu müesseselerde dinî hayatın hem fikir ve gönül boyutu hem de uygulama ve pratikleri öğretiliyordu.²⁵⁹ Osmanlı halkının eğitim kurumlarına baktığımızda çeşitli mekânların eğitim ve öğretim kurumu olarak kullanıldığını görüyoruz. Çünkü Osmanlı tedris geleneğinde mekânın pek önemli olmadığı, insanların toplu bulunduğu ve öğrencilerin toplanabileceği her

²⁵³ Öztuna, *a.e.*, 4, 487.

²⁵⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 149-152, 525

²⁵⁵ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 5.

²⁵⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 525-6.

²⁵⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 304, 594.

²⁵⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 420.

²⁵⁹ Kara, Mustafa, "XIV. Ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII, sy. 8, (1999) Bursa 2000, s. 30.

yerin ders ve sohbet halkası olduğu tespit edilmektedir.²⁶⁰ Bununla birlikte medreseler, câmiler, tekke ve zâviyeler, Osmanlı halkının eğitim kurumlarının başında gelir. Türk toplumunda medreseler oldukça sınırlı toplum kesimlerine hitap edip öğrenim imkânı sağlamış iken, özellikle tekkeler ve câmiler yaygın dini eğitim bakımından belli bir eğitim öğretim fonksiyonu görmüşlerdir.

Osmanlı medrese sistemi ilk dönemlerde Anadolu Selçuklu ve Anadolu beylikleri medrese sisteminin devamı olarak çıkmışsa da Yıldırım Beyazıt devrinde düzenlemeye gidilmiş, Fatih Sultan Mehmet döneminde ise büyük bir gelişme göstererek köklü bir teşkilata kavuşmuştur. Bu dönemde kurulan Sahn-ı Semân Medreseleri Süleymaniye Medreseleri kuruluncaya kadar en yüksek pâyeli medreseler olarak devam etmişlerdir. Hiç şüphe yok ki Osmanlı medrese sistemindeki ikinci büyük gelişme Kanunî Sultan Süleyman devrinde meydana gelmiştir. Kanunî devri her sahada olduğu gibi medrese teşkilatında da zirveyi teşkil eder. Kanunî, Süleymâniye Külliyesini inşa ettirdikten sonra burada Sahn-ı Semân Medreselerinin üstünde medreseler kurmayı planlarken diğer taraftan da Osmanlı medreselerinin pâyelerini yeni bir sisteme göre tekrar tanzim ettirmiştir.²⁶¹

Dönemin en önemli sanat, kültür ve medeniyet şehri İstanbul ve çevresiydi. Bundan başka Konya, Kastamonu, Bursa, Edirne, Amasya, Kütahya, Manisa, Bağdat, Diyarbakır, Üsküp, Yenice-i Vardar bu dönemin belli başlı ilim merkezleriydi.²⁶²Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanat döneminden oluşan yarım asır, bütün Türk tarihinin en muhteşem dönemi olarak kabul edilmektedir. Kurduğu devlet ve kültür hayatında yaptığı yenilikler gerçekten tarihe geçecek niteliktedir. Osmanlı tarihinde yetişmiş olan büyük düşünürlerin ve bilim adamlarının bu döneme isabet ettiği görülmektedir. Bu dönemde ilim, kültür ve sanat alanındaki faaliyetler yaygınlık kazanmış, çok önemli şahsiyetler yetişmiş ve değerli eserler kaleme alınmıştır.

Bu dönemin önemli şahsiyetleri fetvâları ve *İrşâdü'l-akli's-selîm* adlı tefsiriyle Ebusu'ûd Efendi, Birgivî Mehmed Efendi (ö.981/1573), Beydâvî tefsirine hâsiye yazan Muhaşşî Sinan Efendi (ö.986), Edirneli Kadızâde Ahmed Şemseddin (ö.988/1580), tarih alanında *Tevârîh-i Âl-i Osman* sahibi Kemalpaşazâde, Matrakçı

²⁶⁰ Yediyıldız, Bahaettin, "Sosyal Teşkilatlar Bütünü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi", *Türk Kültürü*, Ankara 1981, sy. 219, s. 268.

²⁶¹ Baltacı, Cahit ve diğ. *Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti*, İz Yayınları, İstanbul, tsz., s. 248-52

²⁶² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 591-2.

Nasûh Bey (ö.971/1564) *Tabakâtü'l memâlik fî-derecâti'l-mesâlik ve Selimnâme* adlı eserleriyle Tosyalı Celâlzâde Mustafa Çelebi (ö.976/1568), *Âsafnâme* ile *Tevârîh-i Âl-i Osmân* müellifi Damat Lütî Paşa (ö.970/1563), coğrafya alanında Muhyiddin Pirî Reis (ö.961/1554) ve Seydi Ali Reis (ö.970/1563); ilim ve fikir alanında da Tasköprülüzâde Ahmet İsâmeddin Efendi (ö.968/1561) Tosyalı Nişancı Celâlzâde Salih Çelebi (ö.973/1565) gibi isimler akla gelmektedir. Öte yandan edebiyatta Hayâlî (ö.963/1556), Fuzûlî (ö.963/1556), Bâkî (ö.1007/1600) gibi şairler, mimarlık alanında Mimar Koca Sinan (ö.996/1588), güzel sanatlar alanında meşhur hattat Karahisârî Ahmed Semseddin Efendi (ö.963/1556) ve Nigârî Haydar Bey (ö.980/1572), Âşık Çelebi (ö.980/1572), Latîfî (ö.990/1582), ünlü mutasavvîf Muhyiddin Üftâde Hazretleri (ö.988/1580) sayılabilir.²⁶³

Müellifin yaşadığı XVI. yüzyıl, Osmanlı'nın en parlak dönemi olmakla birlikte bu yüzyılın sonlarına doğru diğer bütün kurumlarda olduğu gibi medreselerde ve ilmîye sınıfında ilk bozulmaların da başladığı bir dönemdir. XV-XVI. yüzyıllar, Osmanlı medreselerinin ikbâl devri, XVI. yüzyılın sonları inhitât devrinin başlangıcı olmuştur. Bu dönemdeki ilmî cereyan, medrese ve müderrislerin kemiyet itibariyle fazla ise de keyfiyet yönüyle mütefekkir ulemânın azlığı, medrese kanunlarına aykırı hareket edilmesi, ilme önem verilmemesi, ilim ehlinin maddî-manevî olarak desteklenmemesi, yeni doğmuş bebeklerin "beşik ulemâsı" müderris olarak atanması, merkezcilik, bencillik, rüşvet ve adam kayırma, pozitif bilimlerin medreselerden kaldırılması gibi nedenlerle medreseler ve buna bağlı olarak devletin diğer müesseselerinde bir çöküş başlamıştır.²⁶⁴

Bu dönemde sosyokültürel hayatın gelişmesine katkı sağlayan kurumlardan biri de tarîkatlardır. Osmanlı'nın görkemli bir devlet haline gelmesinde vaaz ve sohbet halkaları ile toplumu ihya eden tasavvuf erbabı önemli bir role sahiptir. Osmanlı, kuruluşundan itibaren toplumsal birlik, huzur ve kalkınmayı sağlamak için tasavvufî teşkilatların inşâsı ve geliştirilmesi yönünde büyük titizlik göstermiştir.

²⁶³ bk. Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi* (sad. Murat Uraz), İstanbul 1968, s. 33-42; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 594.

²⁶⁴ Konuyla ilgili bk. Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Mizânu'l-Hak fî İhtiyâri'l-ehakk* (haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara), Marifet Yayınları, İstanbul 2001, s. 38-47; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 69, 70; Özyılmaz, Ömer, "Medreselerin Bozulma Sebepleri ve Bunların İslahı Yönünde Yapılan Çalışmalara Kısa Bir Bakış", *UÜİFD*, c. V, sy. 5, Bursa 1993, s. 133-150; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 19; Unan, Fahri, "Osmanlı Medreselerinde İlmî Verimi ve İlim Anlayışını Etkileyen Amiller", *Türkiye Günlüğü*, sy. 58 (Kasım-Aralık 1999), s. 95-105.

Devletin kuruluş aşamasında Ahîyan-î Rum, Bacîyan-î Rum, Gazîyan-î Rum, Abdalân-ı Rum gibi teşkilatların ve bazı tarikatların varlığı bu hususu destekleyici mahiyettedir. Osmanlıdaki bu tasavvufî etki ilim anlayışına da yön vermiştir. Osmanlı toplumu, devlet ricali ve halkıyla birlikte her zaman din ve tasavvuf ile iç içe olmuş, halkın İslâmî anlayışında tarikatların büyük çapta etkili olduğu görülmüştür. Tasavvufî faaliyetlerin Anadolu'da bu derece yaygınlaşmasında, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri başta padişah olmak üzere, Osmanlı devlet ricâlinin tarikatlara gösterdiği hoşgörü sevgi ve desteğin büyük rolü olmuştur. Özellikle büyük tarikatlar ve kolları toplumda hüsnü kabul görmüş ve devlet tarafından himaye edilmiştir. Padişahlar ve üst düzey devlet adamları Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren tasavvufî hayata ilgi duymuş ve tasavvuf erbabı ile yakın temas halinde bulunmuştur.²⁶⁵ Bu tarîkatlar içinde ise müellifimiz Abdülmecîd Efendi'nin de müntesibi olduğu Zeyniyye önemli bir yer teşkil etmektedir. Yavuz Sultan Selim padişahlığı döneminde bu tarikatla özel olarak ilgilenmiş ve yakın alaka göstermiştir.²⁶⁶

Zeynîlik, ana tarîkatlardan biri olmayıp Sühreverdiyye'nin bir koludur. Adını kurucusu Zeynüddin Hâfî (ö.838/1435)'den alan, XV. Yüzyılda ortaya çıkışının ardından kısa süre içinde üç kıtaya yayılan, halkın yanı sıra üst düzey âlim ve yöneticilerin de ilgisini çeken, fakat iki asır sonra tesirini yitiren bir tasavvuf ekolüdür.²⁶⁷ Daha ziyade üst düzey aydın bir tabakaya hitap eden, bu nedenle de bir aydınlar tarîkatı olarak da nitelendirilen Zeyniyye hareketi, ilme ayrı bir değer vermesi sebebiyle pek çok âlimi celbetmiş ve bir kısmının da seyr-i sülüklerini tamamlayarak irşâd makamına yükselmelerine sebep olmuştur. Meselâ Molla Fenârî (ö.834/1431), Mevlânâ Musannifek (ö.875/1470-1), Âşıkpaşazâde (ö.889/1484'den sonra), meşhur hattat Hamdullah gibi değerli âlimler bu tarîkattan el almışlardır.²⁶⁸ Hoca Bahşâyîş, Hoca Ramazan, Molla Hüsrev (ö.885/1480), Tireli Mustafa Halîfe, Derviş Mehmed b. Hızır Şah (ö.884/1480), Hasan Çelebi Fenârî (ö.891/1486),

²⁶⁵ Osmanlıda padişahların ve toplumun tasavvuf ve mutasavvıflarla ilişkisi için bk. Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1998, II, 110-114, 120-137, 186-193; Öngören, Reşat, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 235-331; Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 429-461.

²⁶⁶ Bk. *Menâkıbü'l-evliyâ*, vr. 45b, 46a, 4b, 47a.

²⁶⁷ Öngören, Reşat, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler*, İstanbul 2003, s. 9.

²⁶⁸ Öngören, *Fâtihten Belli Başlı Tarikatlar ve Zeyniyye*, (yüksek lisans tezi, İstanbul 1990), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 134.

Kuşçu Abdî Çelebi (ö.954/1547), Kazasker Ahmet Efendi (ö.980/1572), Abdülvâhid Efendi (ö.986/1578) Zeyniyye ricâlinden kabul edilen şahıslardan bazılarıdır.

Zeyniyye'nin Anadolu'da tesir alanını genişletmesi ve Rumeli'ye kadar yayılmasında en büyük katkı, Zeynüddin Hâfî'nin halifeleri Abdurrahim Rûmî/Merzifonî, Abdüllatîf Kudsî/Makdisî (ö.856/1452) ve Kudsî'nin halifeleri Molla Fenârî, Mevlânâ Musannifek, Âşıkpaşazâde, Eğirdir'de Pîrî Hâlîfe Hâmidî (ö.864/1460), İstanbul'da Şeyh Vefâ (ö.896/1491) Bursa'da Tâcüddîn İbrahim Karamânî (ö.872/1467) vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Abdüllatîf Kudsî'den sonra Bursa'da onun makamına sırasıyla Tâcüddîn İbrahim Karamânî, Hacı Halîfe (Abdullah Kastamonî) (ö.894/1489), Bolulu Çelebi Şeyh Muhyiddin Mehmed (ö.900/1494-95), Şeyh Safiyyüddin Mustafa (ö.919/1513), Hocazâde Muslihuddin Mustafa (ö.930/1524 civarı), Tosyalı Şeyh Nasûh Efendi (ö.923-4/1517-8), Muallimzâde Mustafa Efendi (ö.930 veya 933/1527), Emir Ali Efendi (ö.938/1531-2), Mehmed Çelebi (ö.969/1561-2)... oturmuştur.²⁶⁹

Babası Zeyniyye tarîkatinin şeyhi olan Abdülmecîd b. Şeyh Nasûh, tasavvufî kültürün hâkim olduğu böyle bir ortamda büyümüş ve bu anlayışı benimsemiştir. Bu nedenle kendi düşünce yapısında da tasavvufî yön belirleyici olmuştur. Her ne kadar kendisi bu teşekkülün resmî hiyerarşik yapısı içinde postnişinlik makamında bulunmamış olsa da, fikirleri ve bu fikirler doğrultusunda kaleme aldığı eserleri vasıtasıyla Zeyniyye kültürünün Anadolu'ya yayılmasında emeği geçenler arasında onun ismi de zikredilmiştir.²⁷⁰

²⁶⁹ Kara, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, s. 243-266; Tek, Abdurrezzak, *Osmanlılar'da Zeyniyye Kültürü ve Abdüllatîf Kudsî'nin Tasavvufî Görüşleri*, UÜSBE, Doktora Tezi, Bursa 2005, s. 26-75. Tek, Abdurrezzak Osmanlı Tasavvuf Tarihi Kaynağı Olarak Bursa Vefeyâtnâmelerinden Ricâl-i Zeyniyye, *UÜİFD*, c. XIII, sy. 2, Bursa 2004, s. 215-230.

²⁷⁰ Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, I, 110-111.

İKİNCİ BÖLÜM

EL-HÜDÂ VE'L-FELÂH ADLI TEFSİR RİSALESİNİN TANITIMI

I. ESERİN MUHTEVASI

Konulu tefsir metodunun özellikle modern döneme ait bir çalışma tarzı olduğu yönünde yaygın bir kanaat bulunsa da bu yöntemin tarihinin çok eskilere gittiğine dair pek çok delil bulunmaktadır. Abdülmecîd Efendi'nin eserleri incelenirken işaret edildiği gibi onun muhtelif konulara dair topladığı âyetleri bu yöntemi kullanarak tefsir etmesi bizi konulu tefsir yönteminin onun tarafından da kullanıldığı sonucuna götürmektedir. Yüksek lisans tezi çerçevesinde çalışmanın bir parçası olarak tahkiki (edisyon kritik) yapılacak olan *el-Hüdâ ve'l-felâh* adlı risâlesi de konulu bir tefsir niteliğindedir. Abdülmecîd Efendi'nin bu eserinde Kur'ân'daki هُدًى ve الْمُهْلِكُونَ kelimelerinin geçtiği âyetlerin tefsirinin yapıldığı görülmektedir. *el-Hüdâ ve'l-felâh* konulu tefsir niteliğinde bir eser olduğundan burada kısaca konulu tefsir metoduna değinilecek, sonra da asıl konuya geçilecektir.

Pek çok tarifi olmakla birlikte konulu tefsir, "Kur'ân'ın çeşitli sûrelerinde muayyen bir konudaki Kur'ân âyetlerini toplamak; imkân nispetinde bu âyetlerin nüzûl sırasını göz önünde bulundurarak onları konularına göre metotlu bir şekilde, kendinden önceki ve sonraki âyetlerle ilişkisini araştırmak ve sonra da benzer âyetlerle mütalaa etmektir" diye tanımlanır.²⁷¹ Konulu tefsirin doğuşunu Mukâtil b. Süleyman'a kadar götürenler olduğu gibi;²⁷² bir kısım araştırmacılar bu metodun Muhammed Abdullah Draz ve Mahmut Şeltut'la, diğer bir kısmı ise Ezher Üniversitesi hocalarından Ahmed es-Seyyid el-Kûmî ve M. Ahmed el-Kâsım'la başladığı görüşündedirler.²⁷³ Yukarıda verdiğimiz tariften anlaşılacağı üzere konulu tefsir, Kur'ân'da belli bir konu etrafında yapılan bir tefsir çeşididir. Bu sebeple bu

²⁷¹ Konulu tefsir ve tarifleri hakkında bk. Aydüz, Davut, *Tefsir Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, İstanbul 2000, s. 78-80; ez-Zahrânî, Ahmed Muhammed, *Örneklerle Konulu Tefsir* (trc. M. Fatih Kesler), Ankara 2002, s. 9-15; Eren, A. Cüneyt, *Kur'ân-ı Kerim'in Anlaşılmasında Yeni Bir Yaklaşım Konulu Tefsir Metodu*, İstanbul 2000, 18-26.

²⁷² ez-Zahrânî, *a.g.e.*, s. 13.

²⁷³ Tartışmalar için bk. Aydüz, *a.g.e.*, s. 79.

eserin de (bugünkü anlamıyla olmasa dahi) konulu tefsir metodu içinde değerlendirilmesinin mümkün olduğu kanaatindeyiz. Çünkü eser Kur'ân'da hidâyet (hüdâ) ve kurtuluş (felâh) kavramlarının tefsiriyle ilgilidir.

Abdülmeccîd Efendi Kur'ân-ı Kerim'i okuduğunda bazı âyetlerde Allah Teâlâ'nın hidâyet ve kurtuluşu bazı şerefli kullarına tahsis ettiğini gördüğünü, bu konuyla ilgili âyetlerin sayısının ne kadar olduğunu öğrenmek ve bu âyetleri bir araya getirme fikrinden hareketle bu eseri meydana getirdiğini söyler. Müellif Kur'ânı Kerimde 10 sûre ve 11 âyette هُدًى ve الْمُفْلِحُونَ kelimelerinin geçtiğini tespit etmiş ve bazılarında sadece bu kelimelerin geçtiği âyetleri, bazılarında da konunun tam anlamıyla anlaşılıp vuzuha kavuşması ve konu bütünlüğünü sağlamak amacıyla siyâk ve sibâkındaki bazı âyetlerin de tefsirini yapmıştır. Tefsiri yapılan âyetler genellikle benzer konuları içerdiğinden tefsiri yapılan ilk âyetlerde konular tafsilatlı bir şekilde ele alınırken, sonraki âyetlerde tekrarlardan kaçınmak adına tefsiri yapılan önceki âyetlere göndermede bulunulmuş²⁷⁴ ve âyetin farklı yönleri kısa ve özlü bir şekilde tefsir edilmiştir. Bu sebeple tefsir edilen âyetler arasında hacim bakımından bir orantısızlık söz konusudur. Eserde dirâyet tefsirinin özellikleri ön plana çıkmaktadır. Müellifin metinde kullandığı kaynaklar da genel itibariyle dirâyet ağırlıklı eserlerden oluşmaktadır. Müellifin eserde metnin kenarlarındaki haşiyelerde tasavvufi eserlere sıkça başvurduğu görülmektedir. Eser muhtevası itibariyle değerlendirildiğinde okuyucuya toplumu irşâd düşüncesiyle kaleme alındığı izlenimi vermektedir. Müellifin tasavvufi bir çevrede yetişmiş olması bunda etkili olmuştur.

Abdülmeccîd Efendi'nin ilk tefsir ettiği âyet Bakara sûresi'nin 5. âyetidir.²⁷⁵ Müellif bu âyetin öncesiyle alakası olduğundan, mananın tam olarak vuzuha kavuşması ve anlatılmak istenileni tam olarak anlayabilmek için önceki âyetlerin de tefsir edilmesi gerektiğini ifade ederek tefsirine Bakara sûresinin 1. âyetinden başlamıştır. Huruf-u mukatta'alarla ilgili olan bu âyetin tefsirinde isim tasrih etmeden Beydâvî'den yaptığı nakilde Elif, Lam, Mim'in birer isim, Musemmâlarının (delâlet ettiği mânâ) ise kelimeleri oluşturup meydana getiren harfler olduğunu söyleyen müellif, akabinde Hz Ebu Bekir'in "Allah Teala'nın her kitapta bir sırrı vardır. Kur'ân-ı Kerim'deki sırrı da huruf-u mukatta'alardır" sözünü nakleder.

²⁷⁴ Mesela bk. vr. 22a.

²⁷⁵ { أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ }

Ardından da İbnu Mes'ûd'dan (radiyallahu anh) rivâyet edilen "Her kim Allah'ın kitabından bir harf okursa bu harf mukabilinde kendisine bir sevap (hasene) vardır. Her hasene on misliyledir. Elif-lâm-mim bir harftir demiyorum. Aksine elif bir harf, lâm bir harf ve mim de bir harftir"²⁷⁶ hadîs-i şerifini zikreder.

Abdülmeçîd Efendi'nin ikinci olarak tefsir ettiği Âl-i İmrân sûresinin 104. ayetidir. Müellif, "*Sizden, iyiye çağıran, doğruluğu emreden ve fenalıktan men eden bir cemaat olsun...*" mealindeki âyetin tefsirinde kişinin emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker yapabilmesi için şu beş şeye ihtiyaç duyduğunu söyler. Bunlar: 1. İlim. 2. Allah rızası için yapmak. 3. Emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münkeri yumuşak ve nazik bir üslupla yapmak, kaba ve öfkeli bir şekilde davranmamak. 4. Sabırlı ve halim olmak. 5. Emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker yapan kişi emrettiği şeyleri yapıp nehyettiği şeylerden kendisinin de kaçınması gerekir, aksi takdirde "*Siz, kitabı okuyup dururken kendinizi unutup da insanlara iyiliği mi emredersiniz.? Hiç akıl etmiyor musunuz?*"²⁷⁷ âyetinin kapsamına girer.²⁷⁸ Aynı zamanda vaizlik yönü de olan Müellif, bu özelliğinin bir tezahürü olarak emri bil maruf ve nehy-i anil münker yapabilmenin şartları ve vaaz edecek kişide bulunması gereken özellikleri uzun uzadıya anlatır.

Müellif yukarıdaki konuyla bağlantılı olarak metnin kenarındaki haşiyede ise "fi ibâhati meclisü'l-va'z" başlığı altında Kutbuddîn eş-Şîrâzî'nin *Fethu'l-mennân*'nından yaptığı nakilde, vaaz yapmak için meclisler oluşturulup oluşturulamayacağı konusuna değinir. Bazı insanların "Yalnız hükümdar veya görevli kimse, yahut (baş olma sevdasındaki) gösterişçi kimse hikayeler anlatıp öğüt verir!"²⁷⁹ hadîsini delil getirerek bunu kerîh gördüğünü, bazılarının ise "*Öğüt ver; doğrusu öğüt inananlara fayda verir*"²⁸⁰ âyetini delil getirerek Allah rızası için olduğu müddetçe vaaz etmede bir beis olmadığı görüşünü savunduğunu, doğru olanın da bu ikinci görüş olduğunu ifade eder.²⁸¹

Abdülmeçîd Efendi'nin tefsir ettiği 3. âyet ise Â'râf sûresinin "*O gün ölçü-tartı haktır. Artık kimin tartılan ağır gelirse işte onlar kurtuluşa erenlerdir. Kimin de*

²⁷⁶ Tirmizi, "Fezâilu'l-Kur'ân", 16

²⁷⁷ el-Bakara 2/44.

²⁷⁸ el-Hüdâ ve'l-felâh, vr. 11a, 11b.

²⁷⁹ Dârimi, "Rikâk", 63.

²⁸⁰ ez-Zâriyât, 55.

²⁸¹ el-Hüdâ ve'l-felâh, vr. 9a.

tartılan hafif gelirse işte onlar, âyetlerimize karşı haksızlık ettiklerinden dolayı kendilerini ziyana sokanlardır” mealindeki 8 ve 9. âyetleridir. Müellif hüdü ve felâhla ilgili olan 8. âyeti, tamamlayıcısı olarak gördüğü 9. âyetle birlikte ele almış ve dil ağırlıklı olarak tefsirini yapmıştır.

4. olarak Â'râf sûresinin 157. âyeti tefsir edilir. *“Ki onlar, ellerindeki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî Peygamber'e uyarlar. Peygamber onlara iyiliği emreder ve onları kötülükten meneder; yine onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar. Ağırıklarını kaldırır, üzerlerindeki zincirleri çözer. O Peygamber'e inanan, onu koruyup destekleyen, ona yardım eden ve onunla birlikte gönderilen nura uyanlar, işte bunlardır kurtuluşa erenler”* mealindeki âyetin tefsirinde “ümmî”, “isr”, “ağlâl” gibi bazı kelimeler Beydâvî ve Zemahşerî'den yapılan nakillerle lügavî yönden tefsir edilmeye çalışılmıştır.

Abdülmeçîd Efendi bunlara ek olarak konuyla ilgili gördüğü Tevbe sûresinin 88., Mü'minûn sûresinin 101., Nûr sûresinin 51., Rûm sûresinin 38., Lokmân sûresinin 1., Mücâdele sûresinin 22. ve son olarak Haşr sûresinin 9. âyetini tefsir eder. H. 956 yılının Ramazan ayının 2. gününde telifi tamamlanan eser kısa bir münâcaatla sona ermektedir.

II. TEFSİR YÖNTEMİ

Tefsir yöntemine geçmeden önce Abdülmeçîd Efendi'nin tefsirle ilgili bazı görüşlerini zikretmeyi uygun buluyoruz. Tefsir ilminin ilimlerin en şerefli ve en yücesi, hüccet bakımından da en kuvvetlisi olduğunu söyleyen müellif, naklettiği bir şiirle bu görüşünü destekler. Ona göre ilimlerin sultanı tefsir, daha sonra hadis ve ondan sonra da ilm-i furu' dediği fıkıhtır.²⁸² Bir başka yerde ise Kur'ân ilimlerinin ve tecvit ilminin kuvvetli delillerle dini ilimlerin en şerefli olduğunu söyler.²⁸³ Tefsir ve te'vil arasındaki farka da değinen müellif, Tefsirin kelime olarak keşf ve izhâr etmek anlamına geldiğini, ıstılahta ise “âyetin manasını, hükümlerini, kıssalarını ve âyetlerin nüzullerine açıkça delâlet eden lafızlarla nüzul sebebini izah etmektir” şeklinde tanımlar. Te'vilin ise kelime olarak rucu' manasına geldiğini, ıstılahta ise “âyetleri zahirlerinden alıp Kitap ve Sünnete muvâfık olmak kaydıyla muhtemel manalarına sarf etmek” anlamına geldiğini söyler.

²⁸² *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha*, 33a.

²⁸³ *Makâmâtü'l-mücevvidîn*, 2a.

Tam anlamıyla dirâyet metodolojisinin hâkim olduğu eserde âyetler parça parça ele alınarak tefsir edilme yoluna gidilmiştir. Müellif genelde *Envâru't-tenzîl* ve *Keşşâf*'tan yaptığı nakillerle âyetlerin lugavî tefsirine ağırlık vermiş, bazen âyetin daha iyi anlaşılması için âyette geçen bir kelimenin sözlük ve terim anlamı üzerinde durmuş, nahiv ve i'râb kaidelerine yer vermiş, kıraat farklılıklarına değinmiş, fihri ve kelâmî tartışmaları gerekli ölçüde konu edinmiş ve dirâyet tefsirinin genel özelliklerini eserine yansıtmıştır.

Mesela:Âl-i İmrân sûresinin " *وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ* Sizden, iyiye çağırın, doğruluğu emreden ve fenalıktan men eden bir cemaat olsun. İşte başarıya erişenler yalnız onlardır" şeklindeki 104. âyetinin tefsirinde *مِنْكُمْ* (sizden) kelimesindeki (من)'in teb'îd (kısmilik bildirmek) için olduğunu, çünkü iyiliği emredip kötülükten alıkoymanın farz-ı kifâye olduğu ve herkesin bunu yapmasının mümkün olmadığı görüşünü Beydâvî ve Zemahşerî'den nakleden müellif, *مِنْكُمْ* (sizden) kelimesindeki (من)'in tebyîn (açıklama) için olduğunu söyleyenlerin de bulunduğunu ifade eder.²⁸⁴

"O kimseler ki gayba iman ederler, namazı kılarlar..."²⁸⁵ âyetinin tefsirinde iman kelimesinin lügatte "emn" kökünden alınmış olup tasdik etmek anlamına geldiğini, nitekim başkalarına güven verenin (vâsık) aynı zamanda emniyet sahibi olduğu için bu kavramın (emn) güvenilirliğe (vüsûk) de itlâk olduğunu, bu kelimenin cer edatı olan "be" harfiyle geçişliliğinin (müteaddî) ise "itiraf" manasını içermesi sebebiyle olduğunu söyler. İstılahta ise îmanı, "Rasûlüllah'ın getirdiği dinden bilinmesi zaruri olan tevhîd, nübüvvet, ba's ve ceza gibi şeyleri tasdik etmek olup toplamı üç şeydir: Kat'i olarak kalple tasdik etmek, bunu diliyle ikrar etmek ve gereğini yapmaya çalışmaktır" şeklinde tarif eder.²⁸⁶

Eserde âyetlerin tefsiri esnasında farklı mezheplerin görüşleri doğrultusunda kelâmî meselelere ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Kelâmî konuların ele alındığı bu yerlerde müellif öncelikle farklı mezheplerin görüşlerine yer vermiş son olarak da Ehl-i sünnetin görüşü doğrultusunda kendi görüşünü zikretmiştir. Örneğin: Bakara

²⁸⁴ *el-Hüdâ ve'l-felâh*, vr. 8a, 8b.

²⁸⁵ *el-Bakara* 2/3.

²⁸⁶ *el-Hüdâ ve'l-felâh*, vr. 2b, 3a.

sûresi'nin başındaki Huruf-u mukatta'alarla ilgili olan âyetin tefsirinde konuyla ilgili bazı rivâyetlere değindikten sonra, sözü kelâmî bir mesele olan halku'l-Kur'ân konusuna getirir.

Ehl-i sünnetin huruf-u mukatta'aları Kur'ân'ın harflerden müteşekkil ve bu harflerle kaim olduğuna delil getirdiğini, bunun için Ahmed b. Hanbel'in " Her kim ki hecâ harfleri (huruf-u mukatta'a) muhdesdir derse Kur'ân'ı mahluk yaptığı için o kişi kafir olmuştur"; ve İmam Şâfiî'nin "Kur'ân yaratılmıştır demeyin. Çünkü Yahudiler bu hususta ilk helak olanlardır. Kim ki bu harflerden birinin yaratılmış olduğunu söylerse o Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu söyler" sözlerini naklederek isim vermeden mutezilenin Kur'ân'ın mahluk olduğu görüşünü çürütmeye çalışır.²⁸⁷

Hadîs âlimlerinin çoğunluğuna, Mu'tezile ve Haricilere göre imanın, kalple inanmak, dil ile ikrar etmek ve gereğini bedenlen işlemek üçlüsünden meydana geldiğini, buna göre sadece itikadî ihlal eden kimsenin münafık olduğunu, sadece ikrarı ihlal edenin kafir olduğunu, ameli terk edenin ise fâsık olduğunu, fakat Haricilere göre kâfir, Mûtezile'ye göre ise imandan çıkmış lâkin küfre girmemiş olduğunu söyler. Müellif imanın sadece tasdikten ibaret olduğunu kalbe izâfe edilen şu âyetlerin desteklediğini ifade eder: "... kalplerinde iman yazdı..."²⁸⁸ "... kalbi imanla sükûnet bulan..."²⁸⁹, "onların kalpleri kesinlikle iman etmedi".²⁹⁰ Bir de Cenab-ı Hakkın bir çok âyette imanın üzerine salih ameli atfetmesinin iman ile amelin birbirinden bağımsız olduğuna delâlet ettiğini söyler.²⁹¹

Müellif bu izahlardan sonra, imandan maksat kalbin tasdiki olduğu için sadece kalple tasdik etmenin imanda yeterli olup olmadığı, yoksa bunu yapmaya gücü yeten kimse için dil ile ikrarın da ona eklenmesi gerekip gerekmediği konusunda âlimlerin ihtilâf ettiklerini belirtir. Beydâvî'ye göre ikinci görüşün (yani hem tasdik hem ikrarın lüzumunu savunan fikir) daha doğru olduğunu belirten müellif, zira Rabbimizin kusurlu cahilden daha fazla inatçı ısrarcıyı yediğini, çünkü cahilin

²⁸⁷ el-Hüdâ ve'l-felâh, vr. 2b.

²⁸⁸ el-Mucâdele 58/22.

²⁸⁹ en-Nahl 16/106.

²⁹⁰ el-Mâide 5/41.

²⁹¹ el-Hüdâ ve'l-felâh, vr. 4a.

bilmediği için ikrardan kaçındığını, öbürünün ise ikrar imkânına sahih olduğu halde inat edip ikrar etmemesinden dolayı daha fazla kınandığını söyler.²⁹²

Müellif eserinde kıraat farklılıklarına da değinmiştir. Meselâ: "*Ta ki bu mallar, içinizde zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın.*"²⁹³ ayetinde "ed-dûle" kelimesinin tıpkı cahiliye devrinde olduğu gibi zenginler arasında elden ele dolaşan şeyin adı olduğu, bu kelimenin fetha ile olmak üzere "devlet" şeklinde ve ref' ile olmak üzere "dûletün" şeklinde de okunduğunu söyler.²⁹⁴

Konuyla ilgili başka bir örnekte ise: "...*Ağırlıklarını kaldırır, üzerlerindeki zincirleri çözer...*"²⁹⁵ meâlindeki ayette "الإصر" kelimesinin Katade, İbn Cübeyr ve Mücahid'e göre ağır yük manasına, İbn Abbas, ed-Dahhâk ve Hasen'e göre ise ahid manasına geldiğini, âyetin her iki manayı da kapsadığını belirttikten sonra, Ebû Cafer'in bu kelimeyi "أصارهم" (ağır yükler) diye çoğul olarak okuduğunu, bazı kurrânın ise "أصرهم" şeklinde hemzenin fethasıyla okuduğunu söyler.²⁹⁶

Abdülmeccid Efendi eserinde fikhî meseleleri de gerekli ölçüde konu edinmiştir. Dilencilik yapmanın ve mescit içerisinde dilenciye para vermenin hükmü ile ilgili bazı meşhur fetva kitaplarından yaptığı nakillerde, dilenmenin aslında haram olduğunu ancak zaruret halinde bunu yapılabileceği ve içinde bulunduğu güne ait yiyeceği mevcut olan kimseye dilenmenin helâl olmayacağı hükmünü zikreder. Fûkahânın bir kısmının mescitte dilenmeyi ve dilenciye para vermeyi kerih gördüğünü, diğer bir kısmının ise namaz kılanların boyunları çiğnenmedikçe ve namaz kılan kimsenin önünden geçilmediği müddetçe dilenciye vermede bir beis görmediklerini söyler. Yukarıdaki şartları taşımak kaydıyla dilenciye vermenin tercih edilen görüş olduğunu söyleyen müellif, namaz kılanların boyunlarının çiğnenmesi veya namaz kılan kimsenin önünden geçilmesi gibi durumlarda dilenciye vermenin helal olmadığını belirtir. Hz. Peygamber zamanında da mescitlerde dilencilerin bulunduğunu, hatta bir gün mescitte namaz kılınırken bir dilencinin içeriye girip namaz esnasında dilendiğini ama kimseden cevap çıkmadığını, o esnada rükûda olan Hz. Ali'nin elini

²⁹² el-Hüdâ ve'l-felâh, vr. 4b.

²⁹³ el-Haşr 59/8.

²⁹⁴ el-Hüdâ ve'l-felâh, vr. 23b.

²⁹⁵ el-Â'râf 7/157.

²⁹⁶ el-Hüdâ ve'l-felâh, vr. 18a.

uzatıp parmağındaki yüzüğü ima ederek almasını istediği ve dilencinin de yüzüğü aldığı ve Allah Teala'nın da bu davranışı övdüğü şeklinde anlatılan hadiseyi mescitte dilenciye vermede bir beis olmadığına delil gösterir.

Müellif kimi zaman bir konuyla ilgili naklettiği görüşler arasından tercihte bulunur ve bu tercihinin sebebini de açıklar. Mesela: "*Namazlarını ikâme ederler*"²⁹⁷ ibaresinin ne anlama geldiği ile ilgili birkaç görüşe yer veren müellif, "namazın ikamesinden" muradın namazda ta'dil-i erkâna riâyet etmek, veya namazı eda etmek, ya da namaza devam etmek ve onun hakkını korumak manalarına gelebileceğini söyler. Bütün bu ihtimalleri saydıktan sonra, ilk görüşün en meşhur ve hakikate en yakın olduğu için en açık mananın ta'dil-i erkâna riâyet etmek olduğunu söyleyerek zikrettiği görüşler arasından tercihte bulunur.²⁹⁸

III. KAYNAKLARI

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi eser dirâyet ağırlıklı olduğundan müellifin metinde kullandığı kaynaklar da genel olarak dirâyet tefsirinin önde gelen eserleridir. Biz burada onun kaynaklarını zikrederken metinde kullandığı kaynaklar ve -her ne kadar tahkike dahil etmesek de yine müellif tarafından metnin kenarlarına yazılan- haşiyelerde kullandığı kaynaklar gibi ikili bir ayrıma gitmeyi uygun gördük. Zîrâ aynı zamanda bir mutasavvıf olan müellif, metin içinde genel olarak dirâyet ağırlıklı kaynakları kullanmakla beraber, haşiyelerde metinde işlenen konuyla alakalı olarak tasavvufî eserlere sıkça atıfta bulunmuş ve konunun tasavvufî yorumunu da bu eserlerden aktarmıştır. Müellifin önemli bir özelliği de kaynaklarını belirtme noktasında oldukça titiz davranmasıdır. Müellif genellikle alıntının sonlarında, bazen de başlarında alıntıyı nerden veya kimden yaptığını belirtir. Bunları yaparken de bazen yalnızca müellifin ismini, bazen eserin ismini, bazen de hem müellif hem de eserini birlikte zikreder.²⁹⁹ Az da olsa "bazı ulema dedi ki" veya "denildi ki" gibi lafızlarla alıntı yaptığı da olur.³⁰⁰

Müellifimizin metin içinde en sık kullandığı kaynak Kâdî Beydâvî'nin, (ö.685/1286) *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* adlı dirâyet tefsiridir. Osmanlı

²⁹⁷ el-Bakara 2/3.

²⁹⁸ *el-Hüdâ ve'l-felâh*, vr. 3a.

²⁹⁹ Mesela bk. *el-Hüdâ ve'l-felâh*, vr.6b, 8a, 9a, 9b, 14b, 18a.

³⁰⁰ Mesela bk. *el-Hüdâ ve'l-felâh*, vr. 10b, 11a, 16a.

entelektüelleri ve din bilginleri arasında en fazla okunan ve üzerinde en fazla çalışma yapılan bu tefsir, Osmanlı medreselerinde Zemahşeri'nin *el-Keşşâfı* ile birlikte yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur.³⁰¹ *Keşşâf*'in Mûtezilî yönünün aksine Ehl-i sünnet itikadına uygun yorumları, bazı bilgileri kısa ve özlü bir şekilde vererek bazı konuları müphem bırakması, onun üzerinde çokça çalışma yapılmasına sebep olmuştur. Pek çok müfessir gibi müellifimiz de bu esere müstağnî kalamamış, diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de Beydâvî'den çokça faydalanmıştır. Müellif lafızların ve terkiplerin beyânı, manalardaki nükteleri istihrâç ve onların tahlilinde sıkça Beydâvî'ye atıfta bulunmuştur.³⁰²

Abdülmeçîd Efendi'nin çokça yararlandığı kaynaklardan biri de, Ömer Nasûhi Bilmen'in "Türk zekasının en mükemmel mümessillerinden biri"³⁰³ diye tanıttığı Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî'nin (ö.538/1144) *el-Keşşâf* adlı tefsiridir. Bu tefsir Osmanlı medreselerinde yüzyıllarca ders olarak okutulmuş,³⁰⁴ Zemahşerî'nin mutezilî olması onun tefsirine gösterilen rağbeti azaltmamış, ona çok sayıda şerh, hâşiye ve ta'lika yazılmıştır.³⁰⁵ *Keşşâf*'taki derin dil zenginliği, fıkıh ve kıraata dair bilgiler, kelâmî âyetlerin tefsirinde sem'î delilleri kullanmakla beraber hür iradeyi esas almış olması yönüyle Osmanlı müfessirlerini derinden etkilemiştir.³⁰⁶ Abdülmeçîd Efendi *Envâru't-tenzîl*'de olduğu gibi *Keşşâf*'tan da genel olarak gramer tahlillerinde faydalanmış, sık sık ona mürâcaat etmiştir.³⁰⁷ Müellifimiz yukarıdaki eserler kadar sık olmasa da İbn Atiye el-Endülûsî'nin (ö.481-541/1088-1146) *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri Kitâbi'l-Azîz*³⁰⁸ Nizâmeddîn en-Nisaburi'nin (ö.728)³⁰⁹ *Garâibu'l-Kur'ân ve reğaibu'l-furkân*³¹⁰ ve Ebû Muhammed el-Huseyn b.

³⁰¹ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 23, 28; Atay, *Osmanlıda Yüksek Din Eğitimi*, s. 112-113.

³⁰² Mesela bk. *el-Hüdâ ve'l-felâh*, vr. 6b, 8a, 8b, 9a, 9b.

³⁰³ Bilmen, *a.g.e.*, II, 466.

³⁰⁴ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 23, 28; Baltacı, Cahit, *XV ve XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 42; Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1983, s. 43-44.

³⁰⁵ bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 469-71.

³⁰⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 331, 332.

³⁰⁷ Mesela bk. *el-Hüdâ ve'l-felâh*, vr.8a, 9a, 9b, 14b, 18a.

³⁰⁸ Mesela bk. *el-Hüdâ ve'l-felâh*, vr.16a, 17a, 17b, 19a.

³⁰⁹ bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1195-96; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin* I, 213.

³¹⁰ Mesela bk. *el-Hüdâ ve'l-felâh*, vr.22a, 23a.

Mes'ud el-Begavî'nin (ö.516/1122)³¹¹ *Meâlimü't-tenzîl* adlı eserlerine de atıflarda bulunmaktadır.

Eserde pek çok hadis zikredilmesine rağmen hadis kaynağı olarak Mahmud b. Mahmud ed-Derkizî'nî el-Kuraşî'nin (ö.743)³¹² *Nüzülü's-sâirîn fi ehâdîsi Seyyidi'l-murselîn* ve Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sagânî'nin (ö.650)³¹³ *Meşâriku'l-envâr* adlı eserlerinden başka hadis kaynağı göze çarpmamaktadır. Eserde kullanılan hadisler başta *Envâru't-tenzîl* ve *el-Keşşâf* olmak üzere kaynak olarak kullandığı diğer tefsirler ve mev'iza türü eserlerden aktarılmaktadır.

Eserde kullanılan fıkıh kaynaklarına baktığımızda Osmanlı toplumunda meşhur olan eserlerin ön plana çıktığını görüyoruz. Molla Hüsrev'in (ö.885/1480) *Dürrü'l-hukkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm*, Kâdî Han olarak bilinen Hasan b. Mansur b. Mahmud'un *el-Fetevâ*, Kırk Emre el-Hâmidî el-Hanefî'nin (ö.880) *Câmiü'l-fetevâ* ve el-Mevsilî'nin *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr* adlı eserleri isim tasrih edilerek nakilde bulunan kaynaklardandır.

Abdülmeçîd Efendi yukarıda saydığımız eserler dışında Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandi'nin (ö.373/983) *Tenbîhü'l-gâfilin* ve Ebû Hâmid Gazalî'nin (ö.505/1111) *İhyâü ulûmi'd-dîn* gibi meviza türü eserlerden de faydalanmıştır.

Müellif metnin kenarlarına yazdığı haşiyelerde ise tasavvufî ağırlıklı tefsirlere geniş yer vermiş, bunlar içerisinde en fazla kullandığı kaynak ise kendisinden Allâmî diye söz ettiği Kutbuddin eş-Şirazi'nin *Fethu'l-mennan fi tefsiri'l-Kur'ân* adlı eseri olmuştur. Abdülmeçîd Efendi diğer pek çok eserinde olduğu gibi bu eserinde de ona sıkça atıfta bulunmuş, hemen her sayfada ondan alıntılar yapmıştır.³¹⁴ Onun sıkça kullandığı kaynaklardan biri de Necmeddin Kübra'nın *Tefsiru ayni'l-hayat* adlı eseridir.³¹⁵ Yine Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî'nin *et-Teysir fi't-tefsir* isimli tefsiri de sıkça başvurulan kaynaklar arasındadır.³¹⁶

³¹¹ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 234-8; Bilmen, *a.g.e.*, I, 461; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 166-183.

³¹² Hayatı hakkında bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1828; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn* II, 408.

³¹³ Hayatı hakkında bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 87; Bağdatlı, *Îzâhü'l-meknûn*, II, 433.

³¹⁴ Mesela bk. *el-Hüdâ ve'l-felâh*, vr.8a, 8b, 9a, 9b, 10 b, 11a, 12a, 13a.

³¹⁵ bk. *el-Hüdâ ve'l-felâh*, vr.3a, 4b, 5a, 5b, 7a.

³¹⁶ bk. *el-Hüdâ ve'l-felâh*, vr.2a, 2b, 4a, 5a, 6a.

IV. EL-HÜDÂ VE'L-FELÂH'IN YAZMA NÜSHASI

Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi 1019 numarada kayıtlı mecmuanın 1-26 varakları arasında yer alan eser, 17 St; 213x150; bbxbb mm. ebadında şirazesı dağılış mıkılebi kopmuş, sırtı iyice yıpranmış, kapakları gömme şemseli ve koyu kahve meşin ciltlidir. Şirazesı dağılış olmakla beraber varaklar sağlam, aharlı, beyaz ve nohudi renkli, aharlı ve filigransızdır. İç ebadı 150x80 mm. olup, sayfaları cedvelsiz, özellikle ilk yarısında kenar boşluklarına müellif tarafından konuyla ilgili bazı fâideler ve hâşiyeler kaydedilmiştir. Kısmen harekeli olan risâlede orta kalınlıkta bir uç ve rahat okunabilen talık yazı ile tefsiri yapılan âyetler kırmızı diğer yerler siyah mürekkeple yazılmış, metnin içinde geçen âyetlerin ve hadislerin üstlerine kırmızı çizgi çekilmiştir. Tefsirini yaptığı 11 âyetin numaralarının yazımında, rivâyetlerin başında kullandığı روى، قال، ذكر، عن، gibi kelimelerle bazı müfessir ve eser isimlerinin yazımında kalın bir uç ve siyah mürekkep kullanılmıştır. İlk iki varağın dışında baştaki varaklar numaralı iken 17. varaktan sonrası numarasızdır. Numarasız ilk iki varaktan birincisinde " Müellefâtı Şeyh Abdülmecîd b. Nasûh fi't-tefsir ve't-tezkir bihattihî " başlığı altında mecmuadaki risâlelerin fihristi yer alır. Zahriyye de ise vakıf mührü, Zeyniyye Tarikatı şeyhlerinden eş-Şeyh Pir Muhammed b. eş-Şeyh Kutbuddin b. eş-Şeyh Pir Hasan el-Hûyî ve onun yerine geçen oğlu Muhyiddin el-Hamîdî hakkında kısa bilgiler ve vefat tarihleri, Şeyh Zeynüddin el-Hafi'nin *el-Vesâyâ* adlı eserinden kısa bir şiir, tehlikeyi defetmek için okunacak bir dua ve eseri kütüphaneye bağışlayan Aynî-zâde Abdurrahman Efendi'nin h. 1138 tarihli hîbe kaydı vardır.

V. METİN TAHKİKİNDE TAKİP EDİLEN METOD

Tahkik çalışmamızda eserin bilinen tek nüshası olan (müellif hattı) Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi 1019 numarada kayıtlı mecmuanın 1-26 varakları arasında yer alan nüshayı esas aldık.

Metindeki geçen âyetlerin tamamını harekeleyerek âyetlerin sûre isimlerini ve numaralarını dipnotta gösterdik. Tefsiri yapılan âyetleri { } parantezi ile, metin içinde geçen diğer âyetleri ise [] parantezi ile gösterdik.

Eserde geçen hadislerin tahrîcini yaptık ve tırnak ("") içine alarak kaynaklarını dipnotta gösterdik. Bu hadislerin pek çoğunu tamamen, az bir kısmının da lüzumlu

görülen yerlerini harekeledik. Hadis tahriclerinde başta Kütüb-ü Sitte olmak üzere pek çok hadis kaynağını taradık. Metinde geçen hadislerin bir çoğu mev'iza türü eserlerden aktarılması sebebiyle meşhur sahîh hadis kaynaklarında bulunmamaktadır. Bu sebeple bazı hadislerin tahricinde oldukça zorlandık.

Metinde konu bütünlüğünü bozmayacak şekilde paragraf yaptık ve gerek görülen yerlere nokta, virgül, soru ve ünlem işareti, çift nokta vb. imlâ işaretleri koyduk. Gerektiğinde müellifin kaynak olarak kullandığı eserlere de müracaat etmek suretiyle daha sağlıklı bir metin elde etmeye çalıştık. Böylelikle metni daha istifade edilebilir bir hale getirdik ve okuyucunun önüne kolay anlaşılır bir eser sunmaya çalıştık.

Kelime içindeki esre harekeli hemzeler "yâ" ﻱ harfiyle yazılmış olduğu için bugünkü imlâ kurallarına göre düzelttik. Meselâ الكائنات، الكاينات gibi.

Müellifin diğer eserlerden yaptığı iktibasların da imkan ölçüsünde kaynağını cilt ve sayfa numarasını gösterdik.

Metinde geçen eserlerin sahiplerini, şahısların kısa tercümelerini ve meşhur eserlerini ilk geçtiği yerde dipnotta gösterdik.

SONUÇ

Osmanlı tefsir mirasının günyüzüne çıkarılmasına az da olsa katkı sağlamak amacı ile yapmış olduğumuz bu tezde hakkında müstakil bir çalışma bulunmayan Abdülmecid Tosyevî'nin hayatı ve farklı kütüphanelerde yazmalar halinde bulunan eserleri hakkında -imkânlar ölçüsünde- bilgi verilmeye çalışılmış ayrıca müellifin tefsire dair eserleri içerisinde önemli bir yere sahip olan *el-Hüdâ ve'l-felâh* adlı tefsir risalesinin tahkiki yapılmıştır.

Hayatı hakkındaki bilgilerin yok denecek kadar az olan Abdülmecid Tosyevi (ö. 996/1588) Osmanlı Devleti'nin en geniş sınırlarına ulaştığı, fütuhât, siyâset, ilim-irfân ve sanat itibarıyla en parlak devrini yaşadığı, idârî, hukûkî, iktisâdî, ilmî ve ictimâî müesseseleriyle yüksek bir İslâm medeniyetinin bütün vasıflarına hâiz, dünya üzerinde en etkili olduğu dönemler olarak kabul edilen Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566), II. Selim (1566-1574) kısmen de III. Murat (1574-1595) devrinde yaşamış, başta tefsir alanında olmak üzere hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf, İslâm tarihi, biyografi, eğitim, psikoloji gibi değişik alanlarda ve üç dilde (Türkçe, Arapça, Farsça) ellinin üzerinde eseri olan "velûd" bir şahsiyettir.

Abdülmeçîd Tosyevî tasavvufî kültürün hâkim olduğu ilmî bir çevrede büyümüş ve yetişmiştir. Müellifin dedesi velâyet ve kerâmeti ile meşhur Kadîrî tarikatından icâzetli İsrâîl Dede, babası ise hat ve meânî ilminde mâhir, şâir, hâfiz, Zeyniyye tarikatının eli kalem tutan şeyhlerinden Şeyh Nasûh Efendi'dir. Müellif içinde yetiştiği bu tasavvufî anlayışı benimsemiş, düşünce yapısında bu yön belirleyici olmuştur. Her ne kadar kendisi bu teşekkülün resmî hiyerarşik yapısı içinde yer almamışsa da, fikirleri ve bu fikirler doğrultusunda kaleme aldığı eserleri vasıtasıyla Zeyniyye kültürünün Anadolu'ya yayılmasında emeği geçenler arasında onun ismi de zikredilmiştir.

Tosyevî'nin ailesinden aldığı tasavvufî kültürün etkisi ilmi şahsiyetinin oluşmasında da önemli bir rol oynamıştır. O daha ziyâde halkın istifâde edeceği eserler kaleme almış ve böylelikle toplumun dünya ve âhiret saadetine ulaşmasını hedeflemiştir. Abdülmeçîd Efendi'nin eserlerinde ailesinden aldığı tasavvufî kültürün ve yaşadığı dönemin etkisi açıkça görülmektedir. Müellifin yaşadığı XVI. yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı'nın en parlak dönemleri olmakla birlikte ilmiye sınıfında ilk bozulmaların da başladığı dönemdir. Bu dönem ulemasının, ilim adamının asli görevlerinden biri olan toplumun bilgilendirilmesi, doğru ve yanlışların anlatılması

(emr-i bi'l-marûf ve nehy-i ani'l-münker) görevini yapamaz olduğu kaynaklarda dile getirilmektedir. Abdülmecîd Efendi'nin yazmış olduğu eserler bir bütün olarak incelendiğinde eserlerin kaleme alınmasındaki bir sebebin de bu alandaki boşluğu doldurmak olduğu anlaşılmaktadır. O, hidâyet rehberi olan Kur'ân'ın en doğru şekilde anlaşılıp yaşanmasına vesile olması yönüyle tefsir ilmine büyük önem vermiştir. Müellifin tefsir alanındaki eserleri genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda, onun tam bir tefsir yazmadığı daha ziyâde bireyin ve toplumun saadetini amaçlayan vaaz ve irşad yönü ağır basan, halkın en çok okuduğu sûreleri ya da halka ameli pratik açıdan faydalı olacak âyetleri tefsir ettiği görülmektedir.

Abdülmecîd Efendi'nin tahkîkini (edisyon kritik) yaptığımız konulu tefsir niteliğindeki *el-Hüdâ ve'l-felâh* adlı risâlesi Kur'ân'daki "hüdâ" ve "felâh" kelimelerinin geçtiği 11 âyetin tefsirinden oluşmaktadır. Müellif bazılarında sadece bu kelimelerin geçtiği âyetleri, bazılarında da konunun tam anlamıyla anlaşılıp vuzuha kavuşması ve konu bütünlüğünü sağlamak amacıyla siyâk ve sibâkındaki bazı âyetlerin de tefsirini yapmıştır.

Abdülmecîd Efendi tefsirinde kendinden önceki dirâyet metoduyla yazılmış tefsirleri takip ederek onlardan büyük ölçüde istifâde etmiştir. Eserde dirâyet tefsirinin özellikleri ön plana çıkmakta, kullandığı kaynaklar da genel itibariyle dirâyet ağırlıklı eserlerden oluşmaktadır. Eserde Osmanlı'da yazılan tefsirlerin genel karakteristiğine uygun olarak dirâyet metodunun yanında kısmen rivayet metodu da uygulanmıştır. Bununla birlikte eser muhtevası itibariyle değerlendirildiğinde okuyucuya toplumu irşâd düşüncesiyle kaleme alındığı izlenimi vermektedir. Müellifin tasavvufi bir çevrede yetişmiş olması bunda etkili olmuştur. Eserde haşiyelerde metinde işlenen konuyla alakalı olarak tasavvufî kaynaklara sıkça atıfta bulunmuş ve konunun tasavvufî yorumu da bu kaynaklardan aktarmıştır.

Tahkik çalışmamızda eserin bilinen tek nüshası olan (müellif hattı) Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi 1019 numarada kayıtlı mecmuanın 1-26 varakları arasında yer alan nüsha esas alınmış, gerektiğinde müellifin kaynak olarak kullandığı eserlere de müracaat etmek suretiyle daha sağlıklı bir metin elde etmeye çalışılmıştır. Böylelikle metin daha çok istifade edilebilir hale getirilmiş, okuyucunun önüne kolay anlaşılır bir eser sunulmuştur.

Netice itibariyle, önemli bir şahsiyet olmasına rağmen hayatıyla ilgili kaynaklardaki bilgilerin sınırlı olması, bizi bu alandaki boşluğu kendi eserlerinden hareketle doldurma yönüne sevk etmiş, ancak pek çok eserini incelememize rağmen

bunlardan da hayatına dair birkaç ipucu dışında doyurucu bir bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır. Bu sebeple müellifin hayatı ile ilgili pek çok yön hala karanlıktadır.

Araştırmamızda onun tefsir dışındaki ilimlerle de olan alakasından bahsedilmiş ve eserleri de bu ilimlere göre tanıtılmıştır. Böyle bir tasnifle farklı bırıanşlarda olan kimselerin onun eserlerine kolay bir şekilde ulaşması hedeflenmiştir.

Yapılan bu çalışmada eserlerinin çoğunluğu tefsir alanında olan Abdülmecid Tosyevi'nin tefsir anlayışı büyük ölçüde ortaya konulmuştur. Abdülmecid Tosyevi'nin bir müfessir olarak tam anlamıyla tanıtılabilmesi için sadece tefsir ve Kur'ân ilimlerine dair yazma halinde bulunan çok sayıda eserinin de tek tek ele alınıp incelenmesi gerekmektedir. Bu yolda ilk adımı atan Sayın Muammer Erbaş, Tosyevi'nin *Tefsîru Sûrati'l-İnsân* adlı eserininin tahkik ve tercümesini yaparak yayınlamış, *Risâle fî tefsîri'l-â-yâti'l-müteallika bi't-temsîl* adlı eseri üzerinde de çalıştığını belirtmiştir. Tosyevi'nin ilim âlemine tanıtılması amacıyla yaptığımız bu mütevâzî çalışmayla biz de buna küçük bir katkıda bulunmaya çalıştık. Bununla birlikte Tosyevi'nin tefsir ve Kur'ân ilimlerine dair halen yazma halinde bulunan pek çok eseri, özellikle tefsir alanında çalışan genç araştırmacılarını beklemektedir. Temennimiz bunların dışındaki eserlerinin de tahkikinin yapılarak ilim âlemine kazandırılmasıdır.

KAYNAKLAR

- Abay, Muhammed, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divan İlmî Araştırmalar*, sy. 6, İstanbul 1999, s. 249-303.
- Abdülmeçîd b. eş-Şeyh Nasûh b. İsrâil et-Tosyevî, *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha*, Yapı Kredi Bankası Sermet Çifter Ktp., nr. 793
- Tefsiru Sûrati'l-İnsân (İnsan Sûresi'nin Tefsiri)* (thk. ve trc. Muammer Erbaş), İzmir 2008.
- el-Hüdâ ve'l-felâh*, Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi 1019
- Cevâhiru'l-Kur'ân*, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi, 230
- el-Matlabü'l-A'lâ fi Şerhi Esmâi'llâhi'l-hüsna*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, nr. 960
- Mecmuatü'r-resâil*, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, nr. 4529/6.
- Menâkıbü'l-evliyâ*, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar, nr. 4027.
- Tercüme-i ta'limi'l-müteallim*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1911, vr. 69a.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisâdî ve İctimâî Tarihi*, İstanbul 1974
- Algar, Hamid, "Bahrü'l-Hakâik ve'l-Meânî", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 515-516.
- Aslan, Selim, *İbrahim b. Hamza el-Edirnevî ve Câmi'u'l-envâr Adlı Tefsirindeki Metodu* (yüksek lisans tezi, Trabzon 2006), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atâî, Nev'îzâde Atâullah b. Yahya, *Hadâiku'l-Hakâik fi Tekmileti's-Şakâik* (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1409/1989
- Atay, Hüseyin, *Osmanlıda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983.
- Ateş, Ahmet, "Molla Gürânî", *İA*, VIII, 406-408.
- Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara 1974.
- Atsız, Nihal, *Birgili Mehmet Efendi Bibliyografyası*, İstanbul 1966.
- _____. "Kemal Paşaoğlunun Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul 1966, VI, 71.
- Aydemir, Abdullah, *Ebüssuûd Efendi ve Tefsirdeki Yeri*, Ankara ts.
- Aydüz, Davut, *Tefsir Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, İstanbul 2000.
- Aynî, Mehmet Ali, *Türk Ahlakçıları*, İstanbul 1939.
- Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn* (nşr. Kilisli Muallim Rıfat-İbnü'lemîn Mahmut Kemal-Avni Aktuç), I-II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951-1955.

- _____, *İzahü'l-meknûn fi'z-zeyl alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerafeddin Yaltkaya), I-II, İstanbul 1972.
- Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976
- _____, "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, II, 123.
- el-Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd, *Meâlimu't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (thk. Muhammed Abdullah Nemr ve diğerleri), I-VIII, Riyad 1409/1989.
- Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi* (haz. Mustafa Özel), Kayıhan Yayınları, İstanbul 2002.
- Beydâvî, el-Kâdî Nâsiruddîn, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru Sâdır, Beyrut 1990
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin, *Şuabu'l-iman*, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1423/2003.
- Bilmen, Ömer Nasûhi, *Büyük Tefsir Tarihi-Tabakâtü'l-müfessirîn*, I-II, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1974.
- Birişik, Abdülhamit, Osmanlıca Tefsir Tercümeleleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin Mevâhib-i Aliyye'si, *İslâmî Araştırmalar*, XVII/1, Ankara 2004, s. 53-68.
- Brockelmann, Carl, *GAL Supplementband*, Leiden 1937.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Riyad 1419/1998
- Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333-1342.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, I-II, Ankara 1996.
- Çelebi, İlyas, "Kemalpaşazâde: Eserleri", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 245-247.
- Demir, Ziya, *XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- Göksu, Mehmet Mustafa, *Molla Gürâni'nin Gâyetu'l Emânî İsimli Tefsirinin Edisyon Kitiği (Necm Ve Nas Sureleri Arası)* (doktora tezi 2007), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güney, Ahmet Faruk, "Gaza Devrinde Kur'ân'ı Yorumlamak: Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Eserleri" *Divan İlmi Araştırmalar*, sy. 18, İstanbul 2005/1, s. 193-244.
- Ebu'l-Ûlâ Mardin, "Huzur Dersleri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, sy. 3-4, İstanbul 1950, s. 993-1053.
- _____, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1950.

- Eren, A. Cüneyt, *Kur'ân'-ı Kerim'in Anlaşılmasında Yeni Bir Yaklaşım Konulu Tefsir Metodu*, İstanbul 2000.
- el-Hâkim, Ebî Abdullah el-Hâkim en-Nisâburî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Dâru'l-Harameyn, Kahire 1417/1997.
- İbn Adıyy, Ebû Ahmed el-Cürcânî, (365/975), *el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl* (thk. Yahya Muhtar Gazzavî), (I-VII), Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988
- İbn Atıyye, Ebi Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* (thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001.
- İbn Ebi Hatim, Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, (thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib), Mektebetu Nizar Mustafa el-Bâz, Riyad 1997,
- İbn Ebi Şeybe, Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed (235/849), *el-Musannef*, I-XVI, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1425/2004.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî (241/855), *el-Müsned*,
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, Beyrut 1385/1966.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah el-Kazvini, *Sünen* (thk. Muhammed Fuat Abdülbaki), Mısır 1953.
- İbnu'l-İmâd, Ebu'l-Felah Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed (1089/1679), *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, I-VIII, Beyrut ts.
- İlmiye Sâlnâmesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334.
- Kara, Mustafa, "XIV. Ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII, sy. 8, (1999) Bursa 2000, s. 29-58.
- Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*
- Karahan, Abdülkadir, *İslam-Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, DİB Yay., Ankara, 1991.
- Katip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zunûn*, I-II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.
- _____, *Mîzânu'l-Hak fî İhtiyâri'l-ehakk* (haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara), Marifet Yayınları, İstanbul 2001
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, I-XV, Dâru İhyâi't-türasi'l-Arabî, Beyrut 1957.
- Kufralı, Kasım, "Birgivi", *İA*, II, 634-5.
- el-Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkadir b. Muhammed (775/1373), *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî tabakâti'l-hanefiyye* (thk. Abdülfettah Muhammed Hulv), I-V, İsa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1978.

- Kurt, Yaşar, *Ni'metullah Nahcivânî ve Tasavvufî Tefsiri* (doktora tezi, 1998), 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- el-Leknevî, Ebu'l-Hasenat Muhammed Abdülhayy b. Muhammed (1304/1886), *el-Fevâidu'l-behiyye fî terâcimi'l-hanefiyye*, Mısır 1324.
- Mecdî Efendi, Mehmed Mecdî Efendi el-Edirnevî, *Hadâiku's-Şakâik=Tercüme ve Zeyl-i Şakâik-i Numaniyye* (nşr. haz. Abdülkadir Özcan) Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- el-Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *Feyzu'l-Kadîr şerhu'l-Câmi's-Sağîr*, Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, Beyrut 1415/1994
- Müslim, Ebu'l-Huseyn b. el-Haccâc, *Sahihu Müslim*, Riyad 1419/1998.
- Müstakimzâde, Süleyman Sâdeddin, *Devhatü'l-meşâyih* (nşr. Kazıcı, Ziya), İstanbul 1978.
- el-Muttakî, Alâaddin Ali b. Abdülmelik, *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, Beyrut 1986.
- Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hadır*, I-IV, Beyrut 1406/1986.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Kültür tarihi Kaynağı Olarak Menâkibnâmeler*, Ankara 1992, _____, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1998.
- Okiç, M. Tayyib, *Tefsir Ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, Nun Yayıncılık
- Okuyan, Mehmet, "Necmüddin Daye ve Tasavvufî Tefsiri", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8, Samsun, 1996, s. 113-114.
- _____, "Bahru'l-Hakaik Tefsiri ve Müellifi Üzerine", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 12-13, Samsun, 2001, s. 97-129.
- _____, *Necmüddin Daye ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul 2001, s. 65-123.
- Öngören, *Fâtih Devrinde Belli Başlı Tarikatlar ve Zeyniyye*, (yüksek lisans tezi, İstanbul 1990), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
- _____, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeynîler*, İstanbul 2003
- Özek, Ali, "el-Keşşâf", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 329-330.
- Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 1990.
- Öztuna, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1994
- Özyılmaz, Ömer, "Medreselerin Bozulma Sebepleri ve Bunların Islahı Yönünde Yapılan Çalışmalara Kısa Bir Bakış", *UÜİFD*, c. V, sy. 5, Bursa 1993, s. 133-150

- Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi* (sad. Murat Uraz), İstanbul 1968
- es-Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr (911/1505), *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), I-XXVI, Kahire 1424/2003.
- Süreyyâ, Mehmet, *Sicill-i Osmani*, I-IV, İstanbul 1308-1315.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (225/839), *Câmiü'l-beyân an te'vîli ayi'l-Kur'an*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), I-XXVI, Kahire 1422/2001.
- et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-kebîr* (thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî), Kahire ts.
- Taşköprüzâde, İsameddin Ahmed Efendi, *eş-Şakâiku'n-Nûmâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmânîyye* (nşr. Ahmet Suphi Furat), İstanbul 1985.
- Tek, Abdurrezzak, *Osmanlılar'da Zeyniyye Kültürü ve Abdülatîf Kudsî'nin Tasavvufî Görüşleri*, UÜSBE, Doktora Tezi, Bursa 2005.
- _____, Osmanlı Tasavvuf Tarihi Kaynağı Olarak Bursa Vefeyâtnâmelerinden Ricâl-i Zeyniyye, *UÜİFD*, c. XIII, sy. 2, Bursa 2004, s. 215-230.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa, *el-Câmiu's-Sahîh* (nşr. Ahmet Muhammed Şâkir), I-V, Kahire 1978.
- Turan, Şerafettin, "Kemalpaşazâde", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 238-240.
- Unan, Fahri, "Osmanlı Medreselerinde İlmî Verimi ve İlim Anlayışını Etkileyen Amiller", *Türkiye Günlüğü*, sy. 58 (Kasım-Aralık 1999), s. 95-105.
- Uzunçarsılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1972
- Yedi yıldız, Bahaettin, "Sosyal Teşkilatlar Bütünü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyyeleri", *Türk Kültürü*, Ankara 1981, sy. 219, s. 268.
- Yıldız, Sakıp, *Molla Gürânî ve Tefsiri*, İstanbul 1987.
- _____, "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. II, Bursa 1987, 1-8.
- Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.
- Yüce, Nuri, "Zemahşerî", *İA*, XII, 509-514.
- ez-Zahrânî, Ahmed Muhammed, *Örneklerle Konulu Tefsir* (trc. M. Fatih Kesler), Ankara 2002.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsü'd-din, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I-IV, Haydarâbâd 1377/1958.

- _____, *Mizanul i'tidâl fi nakdi'r-ricâl* (thk. Adil Ahmed Abdü'l-Mevcûd-Ali Muhammed Muavvad), I-VIII, Beyrut-Lübnan 1416/1995
- ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-Hadîs, Kahire 1976/1396.
- ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (538/1144), *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve'l-uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl* (thk. Adil Ahmed Abdü'l-Mevcûd-Ali Muhammed Muavvad), I-VI, Riyad 1418/1998.
- ez-Zeylaî, Cemaleddin, *Tahrîcu'l-ehâdîs ve'l-âsâru'l-vâkıa fî Tefsiri'l-Keşşaf li'z-Zemahşerî*, Dâru İbn Huzeyme, 1414/1994.

يَخَالِفُهَا فِيهَا يَغْلِبُ عَلَيْهَا مِنْ حَبِّ الْمَالِ وَبَعْضِ الْإِنْفَاقِ وَالشَّحِّ
 اللَّوْمِ الَّذِي يَقْتَضِيهِ الْعَالَةُ النَّفْسَانِيَّةُ وَهَذَا الضَّيْفُ إِلَى
 النَّفْسِ وَالْبُخْلِ الْمَنْعِ الْمَطْلُوقِ مِنْ غَيْرِ اعْتِبَارِ صِغَرِ دَرَجَةِ غَرَبِزَةِ
 وَمَلَكَةٍ وَهَذَا قَبِيلُ الشَّحِّ أَشَدُّ الْبُخْلِ بِالْمَالِ وَالْمَعْرُوفُ عَنْ عَبْدِ
 اللَّهِ عَمْرٍو رَفِ عَزَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ اتَّقُوا الشَّحَّ فَإِنَّ
 الشَّحَّ أَهْلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ كَذَا فِي الْمَشَارِقِ **قَالَ** أَبُو زَيْدٍ مَنْ
 لَمْ يَأْخُذْ شَيْئًا نَهَاهُ اللَّهُ تَعَالَى عَزَّ أَنْ يَأْخُذَ وَلَمْ يَمْنَعْ شَيْئًا أَمَرَ اللَّهُ تَعَالَى
 بِإِعْطَائِهِ فَتَدْرُوقِي شَحًّا نَفْسِهِ **فَأَذَلَّتْ هُمْ الْمَغْلُوبُونَ** الْفَائِزُونَ
 بِالنَّشَاءِ الْعَاجِلِ وَالنَّوَابِغِ الْآجِلِ **وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ هُمْ**
 الَّذِينَ هَاجَرُوا بَعْدَ حَيَاتِهِمْ قَوَى الْإِسْلَامِ أَوْ النَّابِغُونَ بِإِحْسَانِ
 وَهُمْ الْمُؤْمِنُونَ بَعْدَ الْفَرِيقَيْنِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَلِذَلِكَ قِيلَ
 إِنَّ آيَةَ قَدِ اسْتَوْعَبَتْ جَمِيعَ الْمُؤْمِنِينَ يَقُولُونَ **رَبَّنَا آغْفِرْ لَنَا**
وَلِأَخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ لِأَخْوَانِنَا فِي الدِّينِ
فِي قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذِينَ آمَنُوا خَشِدًا لَهُمْ وَحَسَدًا رَبَّنَا إِنَّكَ رَؤُوفٌ
رَحِيمٌ فَحَقِيقٌ بَانَ يُجِيبُ دُعَاءَنَا وَيَقْضِي حَاجَتَنَا **سَبَّاحَاتُ**
الْعَشَاءِ وَمَوْلَانَا نَسْأَلُكَ مِنْ فَضْلِكَ التَّامِّ وَفِيضِكَ الْعَامِّ وَكَرَمِكَ الْكَمَالِ
 وَلَطْفِكَ الشَّامِلِ أَنْ تَجْعَلَنَا فِي الدُّنْيَا مِنْ زُرْقَةِ الصَّالِحِينَ وَفِي الْعَقْبَى

ز

بن جملة المغلبيين وبالآخرة من الموقنين. وفي عبادتلك من المحسنين
سبحان ربك رب العزة عما يصفون
وسلام على المرسلين
والحمد لله رب
العالمين
في فضل ابن هريرة رضي الله عنه .
عن أبيه اخوى في رحلة ابن الصلاح وتاريخ ابن الجوزي في ترجمة علي بن يوسف بن
محمد الزنجاني الفقيه الثاني قال حدثنا الشيخ ابو اسحق الشيرازي عن القاضي
الامام ابو الطيب انه قال كنا في حلقة النظر بجامع المنصور ببغداد فجاثنا
خواساني يسأل عن مسألة المرأة ويطلب بالدليل فاجتهد المستدل بحديث
ابن هريرة في الثابت في الصحيحين وغيرهما فقال اثبت وكان خفيًا ابو هريرة
غير مقبول الحديث لانه لا يعرف الا بالعدالة قال القاضي فما استتم كلامه حتى
سقطت عليه حجة عظيمة من سقف اجماع فهرب الناس وتبعته الثقات
دون عين فقيل له تب تب فقال تببت فغابت الحجة ولم يبق لها اثر قال ابن
الصلاح هذا السناد ثابت فيه ثلثة من صالحى ائمة المسلمين القاضي ابو الطيب
الطبري وتلميذ الشيخ ابو اسحق وتلميذ الشيخ ابو القاسم الزنجاني نعم الله
من حقيقه ايجوز للعلامة كمال الدين الدميري رحمه الله .

954
في تاريخ

في شهر رمضان المبارك
في يوم الاثنين

الجمهورية التركية
جامعة أولوداغ معهد العلوم الاجتماعية

الهدى والفلاح

لعبد المجيد بن نصوح بن إسرائيل الرومي المتوفى سنة

٩٩٦هـ / ١٥٨٨م

دراسة و تحقيق

رسالة مقدمة لنيل درجة الماجستير في التفسير

(القسم العربي للرسالة)

إعداد

افق خيطه

الإشراف على الرسالة

الأستاذ المشارك الدكتور عبد الحميد برإشيق

بورصة هـ ١٤٢٩ / ٢٠٠٨م

الهُدَى وَالْفَلَاح

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

[المقدمة]

ب-١

// الحمد لله الذى جعل عباده المؤمنين المتقين مخصّوصين بالفوز والفلاح والتّجّاح والتّجّات والمُحسّنين المنفقين محظوظين على الإنفاق والإيتار، والصّلاح والطّاعات، وهياً لهم في فراديس الجنان بساتين وجنات التي تجرى من تحتها الأنهار لهم فيها من كل الثّمرات، وحفظهم من الهبوط الى الدّركات السّافلات، ورفعهم بالسّعود الى الدّرجات العاليات، والمقامات السّاميات، وقرّبهم بالمُدانات والملاقات، وشرّفهم بلذائذ المشاهدات والمكاشفات، في حضائر القدس ومقام الأنس والقربيات، وأعدّ لهم ما لا عين رأت ولا أذن سمعت ولا خطر على قلب أحدٍ من المخلوقات، والصّلوة على سيدنا محمد مّفخر الموجودات وخلاصة الكائنات، وزبدة من في الارض و السّماوات و شفيع العُصاة في عرصة العرصات، و على آله و أصحابه نجوم الهدى في دياجير الظلمات، ومصايح الثّقى عند ظهور الفتن و هجوم الضلالات.

اما بعد:

فإن العبد الضّعيف الذّليل والنخيف العليل عبد المجيد ابن الشيخ نصح بن إسرائيل، لما قرأ القرآن ورأى فيه ان الله تعالى خص بعض // عباده من اشرف الإنسان في مواضع من سور القرآن بالهدى والصّلاح والفوز والفلاح والإيمان والإثقان حيث قال [أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ] خَلَجَ بِإِلَهِهِ، وَخَطَرَ فِي حَيَالِهِ، ان يَجْمَعَ هَذِهِ آيَاتٍ، و يَعْلَمُ كَمْ كَانَتْ عَدَدُهَا فِي التَّعْدَادِ فَكَتَبَهَا وَوَجَدَهَا إِحْدَى عَشْرَةَ آيَةً فِي عَشْرَةِ سُورَةٍ مِنْ سُورَةِ الْفُرْقَانِ.

أ-٢

أولها:

قوله تعالى في أول سورة البقرة: { أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ } فهذه الآية لما تعلقت قبلها وجب علينا ان نكتبها ونفسر معها حتى يتضح المقام، وينكشف المرام، يعون الله العلام، إنه هو المعين المستعان، وعليه الإعتماد والتكلاان عليه توكلت و إليه أنيب، وهو حسي ونعم المجيب.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، { الم } أسماءٌ مُسمَّياتُها الحروفُ التي رُكِّبت منها هذه الكلمُ لدخولها في حدِّ الإسم، واعتوار ما يختص به من التعريف والتكبير والجمع والتصغير ونحوها كالإضافة والصفة، كما روى عن أبي بكر الصديق أنه قال: " إن لله تعالى سراً في كل كتابٍ وسرُّ الله تعالى في القرآن الحروف المقطعة"، وأنها أسماءٌ مُسمَّياتُها الحروف التي رُكِّبت منها هذه الكلمُ، عن ابن مسعودٍ رضي الله عنه قال: قال رسولُ الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: // "مَنْ قَرَأَ حَرْفًا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ تَعَالَى فَلَهُ حَسَنَةٌ وَالْحَسَنَةُ بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا لَا أَقُولُ «الم» حَرْفٌ وَلَكِنْ أَلِفٌ حَرْفٌ وَلَا مٌ حَرْفٌ وَمِيمٌ حَرْفٌ". قال بعض العلماء: قوله تعالى [الم] "أنا الله عالمٌ فالألفُ إشارةٌ إلى أنه أحدٌ، واللامُ إلى أنه لطيفٌ، والميمُ إلى أنه مجيدٌ، أو الألفُ من الله، والامُ من جبرائيلَ، اى انزله الله بواصطة جبرائيل على محمدٍ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وقيل معناه الستُ بربكم الألفُ والامُ من أوله والميمُ من آخره، قال اهلُ السُّنة: إن هذه الحروفَ دليلٌ على أن القرآن حروفٌ و قائمٌ بالحروفِ، ولهذا قال احمد بن حنبل: "من قال أن حروف التهجى مُحدثةٌ فهو كافرٌ، قد جعل القرآن مخلوقاً"، قال الشافعيُّ: "لا تقولوا بحدوث القرآن فإن اليهودَ أولٌ من هلكت بهذا، ومن قال بحدوث حرفٍ من الحروفِ فقد قال بحدوث القرآن".

{ ذَلِكَ الْكِتَابُ } «ذلك» إشارةٌ إلى «الم»، وإن أولَ بالمؤلفِ من هذه الحروفِ، أو فسّر بالسُّورِ أو بالقرآنِ، فإنه لما تكلم به وتقضى او وصل من المرسلِ إلى المرسلِ إليه صارَ متباعدًا، وتذكيره متى أريد ب «الم»

٢ البقرة ٥/٢.

٣ انظر: الطبري، جامع البيان: ٢١٠/١، "وقال بعضهم: لكل كتاب سر، وسر القرآن فواتحه" و في معالم التنزيل: "قال

أبو بكر الصديق: في كل كتاب سر وسر الله تعالى في القرآن أوائل السور" ٥٩/١؛ سيوطي، الدر المنثور: ١٢٧/١.

٤ سنن الترمذي: فضائل القرآن ١٦؛ البيهقي، شعب الإيمان: ٧١٣/٣.

السورة لتذكير الكتاب فإنه خبره أو صفته الذي هو هو، أو إلى الكتاب فيكون صفتاً، والمراد به الكتاب الموعود إنزاله بقوله تعالى: [إِنَّا سُنَلْقَى عَلَيكَ قَوْلًا ثَقِيلًا] أو في الكتب المتقدمة. وهو مصدرٌ سُمي به المفعول للمبالغة. // أو "فعال" بُنى للمفعول كاللباس بمعنى الملبوس، ثم عبّر على المنظوم عبارة قبل أن يكتب لأنه مما يكتب. وأصل الكتب الجمع ومنه الكتيبة، وهي الجند لإجتمعها.

{ لَا رَيْبَ فِيهِ } معناه أنه لوضوحه وبيانه، وظهور هُجَّتِه و برهانه بحيث لا يرتابُ العاقلُ بعد النظرِ الصحيح في كونه وحيًا بالغًا حدَّ الإعجازِ، لا أن أحداً لا يرتاب فيه، ألا ترى إلى قوله تعالى: [وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ] فإنه ما أبعد عنهم الريب، بل عرفهم الطريق المزيح له، وهو أن يجتهدوا في معارضة نجم من نجومه ويبدلوا فيها غاية جهدهم حتى إذا عجزوا عنها تحقّق لهم أن ليس فيه مجال للشبهة ولا مدخل للريبة. "والريب" في الأصل مصدرٌ "رَابَى الشيء" إذا حصلَ فيك الريبة، وهي قلقُ النفس واضطرابها، سُمي به الشكُّ لأنه يُقلقُ النفسَ ويُزيلُ الطمأنين. وفي الحديث " دَعَّ مَا يَرِيكَ إِلَى مَا لَا يَرِيكَ فَإِنَّ الشكَّ رَيْبٌ وَالصّدقُ طمأنينةٌ "، ومنه ريبُ الزمانِ لنوائبه المقلقة.

{ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ } يهديهم إلى الحق، والهدى في الأصل كالتقى ومعناه الدلالة. وقيل: الدلالة الموصلة إلى البغية لأنه جعل مُقابل الضلالة في قوله تعالى: [لَعَلَىٰ هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ]، ولأنه لا يُقال مهدي إلا لمن اهتدى إلى المطلوب، ووصل إلى المقصود، // واختصاصه بالمتقين لأنهم المهتدون به والمتفوعون بنصه، وإن كانت دلالته عامة لكل ناظر من مسلم أو كافر وبهذا الاعتبار قال تعالى: [هُدًى لِلنَّاسِ]؛ أو لأنه لا ينتفع بالتأمل فيه إلا من صقل العقل واستعمله في تدبر الآيات والنظر في المعجزات، وتعرف النبوات، لأنه كالغذاء

٥ المزمّل ٥/٧٣.

٦ البقرة ٢/٢٣.

٧ صحيح البخاري، البيوع ٣؛ سنن الترمذي: صفة القيامة ٦٠؛ أبي يعلى الموصلي، المسند: ٣٢١/١٢.

٨ سبأ ٤/٢٤.

٩ البقرة ٢/٨٣.

الصالح لحفظ الصحة فإنه لا يجلب نفعاً ما لم تكن الصحة حاصلة، وإليه أشار بقوله تعالى: [وَنُنزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا]^{١٠} والمتقي اسم فاعلٍ من قولهم وقاه فاتقى. والوقاية: فرطُ الصيانة. وهو في عرف الشرع اسمٌ لمن يقى نفسه مما يضره في الآخرة، وله ثلاث مراتب:

الأولى: التَّقْوَى عن العذابِ المُخَلَّدِ بالتَّبَرِّي عن الشَّرِكِ وعليه قوله تعالى: [وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى]^{١١}

أى الشَّهادتين.

الثانية: التَّجَنُّبُ عن كل ما يؤثم من فعلٍ أو تركٍ حتى الصغائر عند قوم وهو المُتعارَفُ باسم التقوى في

الشرع، وهو المعنى بقوله تعالى: [وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَاتَّقَوْا]^{١٢}

الثالثة: أن يَنْزَهِ عما يشتغلُ سرُّه عن الحق ويتبتلُ إليه بشرائره وهو التقوى الحقيقي المطلوب بقوله

تعالى: [يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِ] . وقد فسر قوله: [هُدَى لِّلْمُتَّقِينَ] على الأوجه الثلاثة.

{ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ } والإيمانُ في اللغة عبارةٌ عن التصديقِ // مأخوذٌ من الأمن، كأن المصدِّق

٤-أ

آمن المصدِّق من التكذيبِ والمخالفةِ، وتعديته بالباء لتضمُّنه معنى الاعترافِ، وقد يُطلق بمعنى الوثوقِ من حيث

إن الوثائق صارَ ذا أمنٍ، ومنه ما آمنتُ أن أجدَ صحابةً وكلا الوجهين حسنٌ في يؤمنون بالغيبِ. وأما في الشرع:

فالإيمانُ التصديقُ بما عُلمَ بالضرورة أنه من دينِ محمدٍ صلى الله عليه وسلم كالتوحيدِ والنبوةِ والبعثِ والجزاءِ،

ومجموعُ ثلاثة أمورٍ: اعتقادُ الحقِّ، والإقرارُ به، والعملُ بمقتضاه عند جمهور الخدثين والمعتزلة والخوارج. فمن

أخلَّ بالاعتقادِ وحده فهو منافقٌ، ومن أخلَّ بالإقرارِ فهو كافرٌ، ومن أخلَّ بالعملِ فهو فاسقٌ وفاقدٌ، وكافرٌ عند

الخوارج، وخارجٌ عن الإيمانِ غيرِ داخلٍ في الكفر عند المعتزلة، والذي يدل على أن الإيمانَ التصديقُ وحده، أنه

سبحانه وتعالى أضاف الإيمانَ إلى القلبِ فقال: [كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ]^{١٣}، [وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ]^{١٤}،

١٠ الإسراء ١٧ / ٨٢.

١١ الفتح ٤٨ / ٢٦.

١٢ الأعراف ٧ / ٩٦.

١٣ المجادلة ٥٨ / ٢٢.

وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْ [١٤]، [وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ] وعطف عليه العمل الصالح في مواضع لا يحصى
 وقرّنه بالمعاصي فقال تعالى: [وَأِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتُلُوا] [١٥]، [يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ
 الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ] [١٦]، // [الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ] [١٧].

ثم اختلف أن مجرد التصديق بالقلب هل هو كافٍ لأنه هو المقصود، أم لا بد من انضمام الإقرار به
 للمتمكن منه، ولعل الحق هو الثاني لأنه تعالى ذمّ المعاند المصير أكثر من ذمّ الجاهل المقصر، وللمانع أن يجعل الذم
 للإنكار لا لعدم الإقرار.

«والغيب» مصدر، وُصف به للمبالغة كالشهادة في قوله تعالى: [عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ] والعرب
 تُسمي المطمئن من الأرض غيباً، والمراد به الخفي الذي لا يدركه الحس ولا يقتضيه بديهته العقل، وهو قسمان:
 قسم لا دليل عليه هو المعنى بقوله تعالى: [وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ] وقسم نُصب عليه دليل:
 كالصانع وصفاته واليوم الآخر وأحواله وهو المراد به في هذه الآية، «هذا» إذا جعلت الغيب صلة للإيمان
 وأوقعت موقِع المفعول به. وإن جعلته حالاً على تقدير مُلتبسٍ بالغيب كان بمعنى الغيبة والخفاء. والمعنى أنهم
 يؤمنون غائبين عنكم لا كالمنافقين الذين [وَأِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شِيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا

١٤ النحل ١٦/١٠٦.

١٥ المائدة ٥/٤١.

١٦ الحجرات ٤٩/١٤.

١٧ الحجرات ٤٩/٩.

١٨ في المتن: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ فِي الْقَتْلِ

١٩ البقرة ٢/١٧٨.

٢٠ الأنعام ٦/٨٢.

٢١ الرعد ١٣/٩.

٢٢ الأنعام ٦/٥٩.

مَعَكُمْ] " أو عن المؤمن به، وهو النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. وعن ابن مسعود رضي الله عنه: قال "وَالَّذِي لَا إِلَهَ غَيْرُهُ، مَا آمَنَ أَحَدٌ أَفْضَلَ مِنْ إِيْمَانِ بَعْيبٍ، ثُمَّ قَرَأَ هَذِهِ الْآيَةَ" // وقيل: المراد بالغيب القلب، والمعنى يؤمنون بقلوبهم لا كمن يقولون بأفواههم ما ليس في قلوبهم. ويعضد هذا القول قوله عليه السلام: " من خَشِيَ الْغَيْبَ بِالْغَيْبِ نَجَى مِنَ الْغَيْبِ وَوَصَلَ إِلَى الْغَيْبِ " يعني من خشي عن الله بالقلب نجي من النار و وصل الى الجنة. فالباء على الوجه الأوّل للتعدية، وعلى الثاني للمصاحبة، وعلى الثالث للآلة.

{ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ } أي يُعَدِّلُونَ أركانها ويحفظونها من أن يقع زيغ في أفعالها، من أقام العودَ إذا قومه و سواه، أو يواظبون عليها، مأخوذٌ من قامت السُّوقُ إذا نفقت، وأقيمتها إذا جعلتها نافقةً. فإنه إذا حوفظَ عليها كانت كالنافق الذي يُرغَب فيه، وإذا أُضِيعت كانت كالكاسد المرغوب عنه، أو يتشمرون لأدائها من غير فتورٍ ولا توان، من قولهم قام بالأمر وأقامه إذا جد فيه وتجلد، وضده قعد عن الأمر وتقاعد، أو يؤدونها. عبر عن الأداء بالإقامة لاشتمالها على القيام، كما عبر عنها بالقنوت والركوع والسجود والتسبيح. والأول أظهرُ لأنه أشهر وإلى الحقيقة أقرب، لِتَضَمُّنِهِ معنى التنبيه، على أن الحقيقَ بالمدح من راعى حدودها الظاهرة من الفرائض والسُنَنِ، وحقوقها الباطنة كالحشوع والإقبال بقلبه على الله عزَّ وجلَّ، // لا لِلْمُصَلِّينَ [الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ]^{٢٣}، ولذلك ذُكِرَ في سياق المدح في قوله تعالى [وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ]^{٢٤}، وفي معرض الذم [فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ]^{٢٥}، والصلاةُ فَعْلَةٌ مِنْ صَلَّى إِذَا دَعَا كَالزَّكَاةِ مِنْ زَكَى، كُنَيْتَا بِالْوَاوِ عَلَى لَفْظِ الْمَفْحَمِ، وَإِنَّمَا سَمِيَ الْفِعْلُ الْمَخْصُوصُ بِهَا لِاشْتِمَالِهَا عَلَى الدَّعَاءِ.

- ٢٣ البقرة ١٤/٢.
- ٢٤ الحاكم، المستدرک: ٣١٣/٢ و قال: « هذا حديث صحيح على شرط الشيخين »؛ و اخرجه ابن أبي حاتم في تفسيره ٦٣/١.
- ٢٥ الماعون ٥/١٠٧.
- ٢٦ النساء ١٦٢/٤.
- ٢٧ الماعون ٤/١٠٧.

{ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ } الرِّزْقُ فِي اللِّغَةِ الحَطُّ قَالَ تعالى: [وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ]^{٢٨}

والعرف خصصه بتخصيص الشيء بالحيوان للانتفاع به. وأما المعتزلة لما استحالوا على الله تعالى أن يُمكن من الحرام لأنه منع من الانتفاع به وأمر بالزجر عنه، قالوا: الرِّزْقُ لا يتناول الحرام، ألا ترى أنه تعالى أسند الرِّزْقَ ههنا إلى نفسه إيداناً بأنهم ينفقون الحلال الطلق. اى الصِّرفَ فإن إنفاق الحرام لا يوجب المدح، وذم المشركين على تحريم بعض ما رزقهم الله تعالى بقوله سبحانه: [قُلْ أَرَأَيْتُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ لَكُمْ مِنْ رِزْقٍ فَجَعَلْتُمْ مِنْهُ حَرَامًا وَحَلَالًا]^{٢٩} وأصحابنا جعلوا الإسنادَ للتعظيم والتحريض على الإنفاق، والذمُّ لتحريم ما لم يُحرِّم، واختصاص ما رزقناهم بالحلال للقرينة. وتمسكوا بشمول الرِّزْقِ الى الحرام بقوله صلى الله عليه وسلم في حديث عمرو بن قرة: " لَقَدْ رَزَقَكَ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا، فَاخْتَرْتَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْكَ مِنْ رِزْقِهِ مَكَانَ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ مِنْ حَلَالِهِ "^{٣٠}.

// وبأنه لو لم يكن الحرام رزقاً لم يكن المعتدي^{٣١} به طول عمره مرزوقاً، وليس كذلك لقوله تعالى: [وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا]^{٣٢} وأنفق الشيء وأنفذه أخوان، ولو استقرت الألفاظ وجدت ما يوافق في الفاء والعين دالاً على معنى الذهاب والخروج، والظاهر من هذا الإنفاق صرف المال في سبيل الله تعالى فرضاً كان او نفلاً. ومن فسره بالزكاة ذكر أفضل أنواعه والأصل فيه. وتقديم المفعول للاهتمام به والحفاظة على رؤس الآي، وإدخال «من» التبعيضية عليه للكف عن الإسراف المنهي عنه. ويحتمل أن يراد به الإنفاق من جميع المعاون التي منحهم الله عز و جل من النعم الظاهرة والباطنة، ويؤيده قوله صلى الله عليه وسلم: " إِنَّ عِلْمًا لَا يُقَالُ بِهِ كَكُنْزٍ لَا يُنْفَقُ مِنْهُ "^{٣٣} وإليه ذهب من قال: وما خصصناهم به من أنوار المعرفة يفيضون.

٦-أ

٢٨ الواقعة ٨٢/٥٦.

٢٩ يونس ٥٩/١٠.

٣٠ الطبراني، المعجم الكبير: ١٦٠/٨.

٣١ في أنوار التنزيل وأسرار التأويل: "المتغذي"، ٥٢/١.

٣٢ هود ٦/١١.

٣٣ سنن الدارمي: الألباغ عن رسول الله وتعليم السنن ٤٦؛ و ابن أبي شيبة، المصنف: "علم لا يقال به ككنز لا ينفق منه"

٩٢٣/٢١.

{ والذين يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ } هم مؤمنوا أهل الكتاب كعبد الله بن سلام وأحزابه، معطوفون على [الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ] داخلون معهم في جملة المتقين دُخُولَ أَحْصَيْنَ تَحْتَ أَعْمٍ وَهُمْ المتقون أو على المتقين، فكأنه قال هُدَى لِمُتَّقِينَ عَنِ الشَّرِكِ، والذين آمنوا في أهل الكتاب. ويحتمل أن يراد بهم الأولون بأعيانهم، على معنى أنهم الجامعون بين الإيمان بما يُدْرِكُهُ الْعَقْلُ جَمَلَةً // والإتيان بما يصدقه من العبادات البَدَنِيَّةِ وَالْمَالِيَّةِ، وبين الإيمان بما لا طريقَ إِلَيْهِ غَيْرُ السَّمْعِ. وكرّر الموصولَ تَنْبِيْهًا عَلَى تَغَايِرِ الْقَبِيلَيْنِ وَتَبَايُنِ السَّبِيلَيْنِ أَوْ طَائِفَتَهُ مِنَ الْأَوَّلِينَ وَهُمْ الْمُؤْمِنُونَ أَهْلَ الْكِتَابِ، ذكرهم مُخَصَّصِينَ عَنِ الْجَمَلَةِ كَذَكَرِ جَبْرَائِيلَ وَمِيكَائِيلَ بَعْدَ الْمَلَائِكَةِ تَعْظِيمًا لِشَأْنِهِمْ وَتَرْغِيْبًا لِأَمْثَالِهِمْ. وَالْإِنْزَالُ نَقْلُ الشَّيْءِ مِنَ الْأَعْلَى إِلَى الْأَسْفَلِ وَهُوَ إِنَّمَا يَلْحَقُ الْمَعَانِي بِتَوْسِطِ حُقُوقِ الذَّوَاتِ الْحَامِلَةِ لَهَا، قَالَ الْقَاضِي الْبَيْضَاوِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ: وَلَعَلَّ نَزُولَ الْكِتَابِ الْإِلَهِيَّةِ عَلَى الرُّسُلِ صَلَوَاتِ اللَّهِ وَسَلَامِهِ عَلَيْهِمْ بَأَن يَتَلَقَّئَهُ الْمَلَكُ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى تَلَقَّنًا رُوحَانِيًّا، أَوْ يَحْفَظُهُ مِنَ اللَّوْحِ الْخَفِيضِ فَيُنزِلُ بِهِ إِلَى الرَّسُولِ فَيُلْقِنَهُ. وَالْمُرَادُ [بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ] الْقُرْآنَ بِأَسْرِهِ وَالشَّرِيعَةَ بِتَمَامِهَا، وَإِنَّمَا عَبَّرَ عَنْهُ بِلَفْظِ الْمَاضِي وَإِنْ كَانَ بَعْضُهُ مَتَرَقِّبًا تَغْلِيْبًا لِلْمَوْجُودِ عَلَى مَا لَمْ يَوْجُدْ وَتَرْجِيْلًا لِلْمُنْتَظَرِ مِثْلَةَ الْوَاقِعِ، وَبِمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَغَيْرَهُمَا مِنَ الْكِتَابِ السَّابِقَةِ، وَالْإِيمَانُ بِمَا فَرَضُ عَيْنٍ، وَبِالْأَوَّلِ دُونَ الثَّانِي فَرَضٌ، وَلَكِنْ عَلَى الْكِفَايَةِ. لِأَنَّ وَجُوبَهُ عَلَى كُلِّ أَحَدٍ يُوجِبُ الْحَرَجَ وَفَسَادَ الْمَعَاشِ.

٦-ب

{ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ } أي يوقنون إيقاناً زال معه ما كانوا عليه من أن الجنة لا يدخلها إلا من كان هوداً أو نصارى، وأن النار لن تمسهم إلا أياماً معدودة، // واختلافهم في نعيم الجنة: أهو من جنس نعيم الدنيا أو غيره؟ وفي دوامه وانقطاعه، وفي تقديم الصلة وبناء يوقنون على هم تعريض لمن عداهم من أهل الكتاب، وبأن اعتقادهم في أمر الآخرة غير مطابق ولا صادر عن إيقان. واليقين: إتقان العلم بنفي الشك والشبهة عنه نظراً واستدللاً، ولذلك لا يوصف به علم الباري جلَّ جلاله، ولا العلوم الضرورية. والآخرة تأنيث الآخر،

٧-أ

٣٤ في أنوار التنزيل وأسرار التأويل: "عبر"، ٥٢/١.

٣٥ في أنوار التنزيل وأسرار التأويل: "يلتقفه"، ٥٢/١.

صفة الدار بدليل قوله تعالى: [تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ]^{٣٦} فغلبت على الدار الآخرة دون غيرها مما هو التأنيث الآخر الذى نقيض الاول كغلبة الدنيا على هذه الدار مما هو تأنيث الاولى، وعن نافع رضى الله عنه: أنه خففها بحذف الهزمة وإلقاء حركتها على اللام، وقرأ «يوقنون» بقلب الواو همزة لضم ما قبلها إجراء لها مجرى المضمومة في وجوه ووقنت، و اصلهما أجوة وأقتت ونظيره قوله مصراع: لَحَبُّ الْمُؤَقَّدَانِ إِلَيَّ مُؤَسَى.^{٣٧}

{ أَوْلَيْكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ } الْجُمْلَةُ فِي مَحَلِّ الرَّفْعِ إِنْ جُعِلَ أَحَدُ الْمُوصُولَيْنِ مَفْصُولًا عَنْ «المتقين» خبره، فكأنه لما قيل [هُدًى لِلْمُتَّقِينَ] قيل ما بالهم خصوا بذلك فأجيب بقوله: [الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ] إلى آخر الآيات. وإلا اى و ان لم يكن مفصلاً عن «المتقين» فاستثناف لا محل لها، فكأنه نتيجة الأحكام والصفات المتقدمة. أو جواب سائل، قال ما للموصوفين // بهذه الصفات أختصوا بالهدى؟ فأجيب بان اولئك الموصوفين غير مستبعد ان يفوزوا دون الناس بالهدى عاجلاً و بالفلاح آجلاً. ومعنى الاستعلاء في [على هُدًى] تمثيل تمكّنهم من الهدى واستقرارهم عليه بحال من اعتلى الشيء وركبه، وقد صرحوا به في قولهم "امتطى الجهل والغوى واقتعد غارب الهوى"، وذلك إنما يحصل باستفراغ الفكر وإدامة النظر فيما تُصب من الحُجج والمواظبة على مُحاسبة النفس في العمل. وتكرّر هُدًى، فكأنه أريد به ضرب لا يبلغ كنهه ولا يُقادر قدره، وأكّد تعظيمه بأن الله تعالى مَانِحُهُ والموفق له، وقد أدغمت النون في الراء بغنة وبغير غنة.

٧-ب

{ وَأَوْلَيْكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ } كرر فيه اسم الإشارة تنبيهاً على أن اتصافهم بتلك الصفات يقتضى كل واحدة من الأخرتين، وإن كلاً منهما كافٍ في تمييزهم بما عن غيرهم، ووسط العاطف لاختلاف مفهوم الجملتين ههنا بخلاف قوله تعالى [أَوْلَيْكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أَوْلَيْكَ هُمُ الْغَافِلُونَ]^{٣٨} فإن التسجيل بالغفلة والتشبيهه بالبهايم شيء واحد، فكانت الجملة الثانية مقررة للأولى فلا يناسب العطف. و« هُم » فصل يفصل الخبر عن الصفة ويؤكد النسبة، ويفيد اختصاص المسند بالمسند إليه، أو مبتدأ والمفلحون خبره والجملة خبر أولئك.

٣٦ القصص ٢٨/٨٣.

٣٧ الزمخشري، الكشاف: ١/١٥٧.

٣٨ الأعراف ٧/١٧٩.

والمفلح بالحاء والجيم الفائز بالمطلوب، فكأنه الذي انفتحت له وجوه // الظفر، وهذا التركيب وما يشاركه في الفاء والعين نحو فلقٍ وفلذٍ يدل على الشقّ والفتح. وتعريفُ المفلحين للدلالة على أن المتقين هم الناس الذين بلغك أنهم المفلحون في الآخرة. أو إشارة إلى ما يعرفه كلُّ أحدٍ من حقيقة المفلحين وخصوبياتهم.

تنبيه: قال القاضي البيضاوي رحمه الله: تأمل كيف نبّه سبحانه وتعالى على اختصاص المتقين بنيل ما لا يناله كلُّ أحدٍ من وجوه شتى، بناء الكلام على اسم الإشارة للتعليل مع الإيجاز وتكريره وتعريف الخبر وتوسيط الفصل، لإظهار قدرهم، والترغيب في اقتفاء أثرهم، وقد تشبثت الوعيدية في خلود الفساق من أهل القبلة في العذاب، وردّ بأن المراد بالمفلحين الكاملون في الفلاح، ويلزمه عدم كمال الفلاح لمن ليس على صفتهم، لا عدم الفلاح له رأساً. رحمة الله عليه رحمة واسعة.

و ثانيها:

قوله تعالى في سورة آل عمران: { وَتَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ } قال الزمخشري في الكشاف: و«من» للتبعض لأن الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر من فروض الكفايات، ولأنه لا يصلح له إلا من علم المعروف والمنكر، وعلم كيف يرتب الأمر في إقامته وكيف يُباشَرُ، فإن الجاهل // ربما فهمى عن معروفٍ وأمر بمنكرٍ، وربما عرف الحكم في مذهبه وجهله في مذهب صاحبه فنهاه عن منكر، وقد يغلط في موضع اللين، ويلين في موضع الغلظة، ويُنكر على من لا يزيده إنكاره إلا تمادياً، أو على من الإنكار عليه عبثاً، كالإنكار على أصحاب المآصر والجلادين وأضرابهم. وقيل «من» للتبيين، بمعنى: وكونوا أمة تأمرون، كقوله تعالى: [كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ]^{٤٠} [تَأْمُرُونَ] الآية إلى هنا كلامه.

ب-٨

قال القاضي البيضاوي رحمه الله عليه: من للتبعض، لأن الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر من فرض الكفاية، ولأنه لا يصلح له كلُّ أحدٍ إذ للمتصدّي أي له شروطٌ لا يشترك فيها جميع الأمة كالعلم بالأحكام ومراتب الاحتساب وكيفية إقامتها والتمكن بها. خاطب الجمع وطلب فعل بعضهم ليذلل على أنه واجب على الكل حتى لو تركوه رأساً آثموا جميعاً ولكن يسقط بفعل بعضهم، وهكذا كل ما كان من فرض كفاية. أو للتبيين بمعنى وكونوا أمة آمرين كقوله تعالى: [كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ] الآية إلى هنا كلامه. قال الإمام البغوي: واللام في قوله تعالى [وَتَلْتَكُنْ] لام الأمر، أي كونوا أمةً، و«من» في

٤٠ آل عمران ٣/١٠٤.

٤١ في المتن: "كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ تَأْمُرُونَ"

٤٢ آل عمران ٣/١١٠.

٤٣ البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل: "الجميع" ١/١٧٨.

٤٤ آل عمران ٣/١١٠.

٤٥ البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل: ١/١٧٨.

«منكم» صِلَّةٌ لَيْسَ لِلتَّبَعِيضِ، كقوله تعالى: [فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ] // لم يُرَدِّ اجْتِنَابَ بَعْضِ الْأَوْثَانِ بل أَرَادَ فَاجْتَنِبُوا الْأَوْثَانَ كُلَّهَا،

فإن قلت: كيف قيل: { يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ } . قلت: الدعاءُ إلى الخيرِ عامٌّ في التكليفِ من الأفعالِ والتروكِ والأمرِ بالمعروفِ والنهيِ عن المنكرِ خاصٌّ، فجيءَ بالعامِّ ثم عُطِفَ عليه الخاصُّ إيداناً بفضله و شرفه، كقوله تعالى: [وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى] بعد قوله [حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى] تَأْنِيثُ الْاَوْسَطِ و اَوْسَطُ الشَّيْءِ اَعْدَلُهُ، أي الوسطى بين الصلوات، أو الفضلى، من قولهم للأفضل الأوسط. وإنما أُفْرِدَتْ وَعُطِفَتْ عَلَى الصَّلَوَاتِ لِانْفِرَادِهَا بِالْفَضْلِ وَهِيَ صَلَاةُ الْعَصْرِ. وعن النبيِّ صلى الله عليه وسلم أنه قال يوم الأحزاب: " شَغَلُونَا عَنْ الصَّلَاةِ الْوُسْطَى صَلَاةِ الْعَصْرِ مَلَأَ اللَّهُ بُيُوتَهُمْ نَارًا " . كذا في الكشاف. ^{١٠} والدعاء إلى الخيرِ يعمُّ الدعاء إلى ما فيه صلاحٌ دُنْيَوِيٌّ او دِينِيٌّ، وعطف الأمرِ بالمعروفِ والنهيِ عن المنكرِ عليه عطفُ الخاصِ على العامِ للإيدانِ بفضله. كذا في القاضي. ^{١١}

{ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ } . المخصوصون لكمالِ الفلاحِ. روي أنه عليه السلام سُئِلَ "مَنْ خَيْرُ النَّاسِ" فقال: " أَمْرُهُم بِالْمَعْرُوفِ، وَأَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ، وَأَتَقَاهُمْ لِلَّهِ، وَأَوْصَلَهُم لِلرَّحْمِ " . // والأمر بالمعروفِ يكون واجباً ومندوباً على حَسَبِ مَا يُؤْمَرُ بِهِ. والنهي عن المنكر واجبٌ كُلُّهُ لأنَّ جَمِيعَ مَا أَنْكَرَهُ الشَّرْعُ حَرَامٌ.

- ٤٦ الحج ٣٠/٢٢ .
- ٤٧ آل عمران ١٠٤/٣ .
- ٤٨ البقرة ٢٣٨/٢ .
- ٤٩ البقرة ٢٣٨/٢ .
- ٥٠ قطعة من الحديث رواه البخاري في التفسير ٤٢ ؛ ومسلم، المساجد ٣٦ .
- ٥١ الزمخشري، الكشاف : ٤٦٥/١ .
- ٥٢ البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل: " عامٌّ " ، ١٧٨/١ .
- ٥٣ البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل: ١٧٨/١ .
- ٥٤ ابن أبي شيبة، المصنف : ١٥٩ / ١٤ .

والأظهر أن العاصي يجب أن ينهى عما يرتكبه لأنه يجب عليه تركه وإنكاره ولا يسقطُ بترك أحدهما وجوب الآخر. كذا ذكره القاضي رحمه الله.

قال جار الله العلامة: { وَأَوْلَيْكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ } هم الأخصاء بالفلاح دون غيرهم. وعن النبي صلى الله عليه وسلم أنه سئل وهو على المنبر "من خير الناس" قال: "أمرهم بالمعروف، وأنهاهم عن المنكر، وأثقاهم لله، وأوصلهم للرحم". وعن صلى الله عليه وسلم: "من أمر بالمعروف ونهى عن المنكر فهو خليفة الله في أرضه، وخليفة رسوله، وخليفة كتابه". وعن علي رضي الله عنه: "أفضل الجهاد الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، ومن شتأ الفاسقين وغضب الله غضب الله له". وعن حذيفة رضي الله عنه: "يأتي على الناس زمان يكون فيهم جيفة الحمار أحب إليهم من مؤمن يأمرهم بالمعروف وينهاهم عن المنكر". وعن سفيان الثوري رحمه الله: إذا كان الرجل محبوباً في جيرانه محموداً عند إخوانه فاعلم أنه مُدَاهِنٌ. والأمر بالمعروف تابع للمأمور به، إن كان واجباً فواجب، وإن كان ندباً فندب. وأما النهي عن المنكر فواجب كله، لأن جميع المنكر تركه واجب لا تصافيه // بالقيح.

أ-١٠

فإن قلت: فما شرط الوجوب قلت: أن يغلب على ظنه وقوع المعصية نحو أن يرى الشارب قد تهيأ لشرب الخمر بإعداد الآية، وأن لا يغلب على ظنه أنه إن أنكر لحقته مضرّة عظيمة. فإن قلت: كيف يباشر الإنكار قلت يتدبّر بالسهل، فإن لم ينتفع ترقى إلى الصعب، لأن الغرض كف المنكر. قال الله تعالى: [

٥٥ البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل: ١٧٨/١.

٥٦ الزمخشري، الكشاف: ٦٠٤/١.

٥٧ ابن أبي شيبة، المصنف: ١٥٩/١٤.

٥٨ أبي أحمد عبد الله بن عدي، الكامل في ضعفاء الرجال: ٨٤/٦؛ الذهبي، ميزان الاعتدال: ٤٨٤/٥.

٥٩ قطعة من الحديث أخرجه أبو نعيم في حلية الأولياء في ترجمة علي بن أبي طالب: ٧٤/١.

٦٠ الزمخشري، الكشاف: ٦٠٥/١.

٦١ في الكشاف: "ينفع"، ٦٠٥/١.

فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا [] ثم قال: [فقاتلوا]، فإن قلت: فمن يُبشره قلت: كل مسلم تمكّن منه واحتصّ بشرائطه، وقد أجمعوا أنّ من رأى غيره تاركاً للصلوة وجب عليه الإنكار، لأنه معلوم قبحه لكل أحدٍ. وأما الإنكار الذي بالقتال، فالإمام وخلفاؤه أولى لأهم أعلم بالسياسة ومعهم عدتها. فإن قلت: فمن يُؤمر ويُنهى قلت: كلّ مكلفٍ، وغيرُ المكلف إذا همّ بضرر غيره مُنع، كالصبيان والمجانين، ويُنهى الصبيان عن المحرمات حتى لا يتعودها، كما يؤخذون بالصلاة ليمرنوا عليها. فإن قلت: هل يجب على مُرتكب المنكر أن ينهى عما يرتكبه قلت: نعم، يجب عليه، لأن ترك ارتكابه وإنكاره واجبان عليه، فبتركه أحد الواجبين لا يسقط عنه الواجب الآخر. وعن السلف: مُروا بالخير وإن لم تفعلوا. وعن الحسن رضي الله عنه أنه سمع مطرف بن عبد الله يقول: لا أقول ما لا أفعل، فقال: // وأيتنا يفعل ما يقول و في روايةٍ وإنما نقول ما لا نفعل ودّ الشيطان لو ظفر بهذه منكم فلا يأمر أحدٌ بمعروفٍ ولا ينهى عن منكرٍ. كذا في الكشاف.

١٠-ب

و روى عن النبي صلى الله عليه وسلم: "أمروا بالمعروف و أن لم تعلمو به وأهوا عن المنكر و ان لم تنهوا عنه"، كذا في تنبيه الغافلين. عن أبي سعيد رضي الله عنه أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: "مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ بِيَدِهِ فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ وَذَلِكَ أَضْعَفُ الْإِيمَانِ". عن حذيفة رضي الله عنه أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: "وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَتَأْمُرُنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ

الحجرات ٩/٤٩.	٦٢
النساء ٧٦/٤.	٦٣
الزمخشري، الكشاف: ٦٠٤-٦٠٦.	٦٤
السمرقندي، تنبيه الغافلين: ٦٥.	٦٥
صحيح مسلم: الإيمان ٢٠؛ وسنن ابن ماجه: إقامة الصلاة والسنة ١٥٥؛ وسنن النسائي، الإيمان وشرايعه ١٧؛ سنن	٦٦
أبي داود: الملاحم ١٧.	

أَوْ لِيُوشِكَنَّ اللَّهُ أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عِقَابًا مِنْهُ ثُمَّ تَدْعُوهُ فَلَا يُسْتَجَابُ لَكُمْ^{٦٧} كذا في معالم التنزيل^{٦٨}. قال بعض العلماء التغيير باليد للأمر، وباللسان للعلماء. كذا في تنبيه^{٦٩}.

عن قيس بن أبي حازم، قال: سمعت أبا بكر الصديق رضي الله عنه يقول: "يا أيها الناس إنكم تقرؤون هذه الآية: [يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ]^{٧٠} فإني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: "إن الناس إذا رأوا منكراً فلم يغيروه يوشك أن يعمهم الله بعذابه"^{٧١}. كذا في معالم التنزيل^{٧٢}. كما روى عن جابر رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم: "أوحى الله تعالى إلى جبرائيل عليه السلام، اني أقلب مدينة فلانة، فقال يا رب: // فيها عبدك فلان لم يعصك طرفة عين، فقال تعالى "أقلبها عليه و عليهم فانه لم يتغمر وجهه في ساعة قط"، يعني لم يحول وجهه اليهم لدفع فسادهم بل يدهن و يلام فكأنه رضي لمعصيتهم، فلذلك استحق العذاب معهم و يعلم من هذا ان المداهنة عند الرحمان من اعظم العصيان، فانها مشعرة برضاء ترك الامر بالمعروف و النهي عن المنكر". وقد ذم الله تعالى أقواماً تركوا الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر فقال تعالى [كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ]^{٧٣} وقال تعالى [لَوْلَا يَنْهَاهُمُ

١١-أ

٦٧ سنن الترمذي: الفتن ٩ وقال: هذا حديث حسن؛ و أحمد بن حنبل المسند: ٨٨٣/٥؛ البيهقي، شعب الإيمان: ٥٤/١٠.

٦٨ البغوي، معالم التنزيل: ١٠٩/٣.

٦٩ السمرقندي، تنبيه الغافلين: ٦٨.

٧٠ المائدة ٥ / ١٠٥.

٧١ في معالم التنزيل: ٨٥/٢ "بعذابه" و ١٠٩/٣ "بعقابه".

٧٢ سنن أبي داود: الملاحم ١٧، "إن الناس إذا رأوا الظالم فلم يأخذوا على يديه أوشك أن يعمهم الله بعقابه"؛ سنن ابن ماجه: الفتن ٢٠، "إن الناس إذا رأوا المنكر لا يغيرونها أوشك أن يعمهم الله بعقابه"؛ وأخرجه سنن الترمذي: في الفتن ٨، "إن الناس إذا رأوا الظالم فلم يأخذوا على يديه أوشك أن يعمهم الله بعقابه" وفي التفسير ٦، "إن الناس إذا رأوا الظالم فلم يأخذوا على يديه أوشك أن يعمهم الله بعقابه"، وقال: حديث حسن صحيح.

٧٣ البغوي، معالم التنزيل: ١٠٩/٣.

٧٤ المائدة ٥ / ٧٩.

الرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ [٣٥] قال العلماء: فالذي يأمر بالمعروف و ينهى عن المنكر يحتاج إلى خمسة أشياء:

أولها: العلم لأن الجهل لا يُحسِن الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر.

وثانيها: أن يقصِد به وجه الله تعالى وإعزاز الدين.

وثالثها: الشفقة على الذى يأمره فيأمر بالدين ولا يكون فظاً غليظاً، كما قال تعالى لموسى وهارون عليهما السلام [فَقُولَا لَهُ] اى لفرعون [قَوْلًا لَيْنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى]،^{٣٦} و كما امر الله تعالى حبيبه محمد صلى الله عليه و سلم، بقوله تعالى [اذْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ] اى الى الاسلام، [بِالْحِكْمَةِ] بالمقالة المحكمة و هو الدليل الموضح للحق، المزيح للشبهة، [وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ] والخطابات // المقنعة و العبر النافعة. فالاولى لدعوة خواص الامة الطالبين للحقائق. و الثانية لدعوة عوامهم، [وَجَادِلْهُمْ] و جادل معانديهم، [بِالنِّي] بالطريقة التى [هِيَ أَحْسَنُ] طرق المجادبة من الرفق و اللين، و ايثار الوجه الايسر، و المقدمات التى هى اشهر، فان ذلك انفع فى تسكين لُهِبِهِمْ، و تبين شُعْبِهِمْ.

١١-ب

ورابعها: أن يكون صبوراً حليماً، كما قال لقمان لابنه وَهُوَ يَعِظُهُ [يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ]^{٣٧} من الشدائد سيما أمر بالمعروف والنهي عن المنكر، فان الطاعن فيه كثير و الصبر عنه عسير، و لذلك قال [إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ]^{٣٨}.

وخامسها: أن يكون عاملاً بما يُأمر به، و منهيّاً عما ينهى عنه، لكي لا يُعَيَّرَ به اى لا يُنسَبَ الى العيب، ولا يَدْخُلَ تحت قوله تعالى [أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ ثُلُوفٌ نَكِرَاتٌ]^{٣٩} وروى

٧٥ المائدة ٥ / ٦٣.

٧٦ طه ٤٤ / ٢٠.

٧٧ لقمان ٣١ / ١٧.

٧٨ لقمان ٣١ / ١٧.

٧٩ البقرة ٤٤ / ٢.

أنس بن مالك رضي الله تعالى عنه عن الرسول صلى الله عليه وسلم أنه قال: "رَأَيْتُ لَيْلَةَ الْمِعْرَاجِ بِي رِجَالًا تُقْرَضُ شِفَاهُهُمْ بِمَقَارِيضَ مِنْ نَارٍ فَقُلْتُ مَنْ هَؤُلَاءِ يَا جَبْرِيلُ قَالَ هَؤُلَاءِ خُطَبَاءُ مِنْ أُمَّتِكَ يَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَيَنْسَوْنَ أَنْفُسَهُمْ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ"^{٨٠} يعني يقرأون القرآن ولا يعملون بما فيه. كذا في تنبيه الغافلين.^{٨١}

و قال الامام محمد الغزالي رحمه الله عليه في بعض مصنفاته: قيل لعيسى عليه السلام: "يا ابن مريم عظم نفسك // فإن اتعظت فعض الناس وإلا فاستحي ربك"^{٨٢}. و من أبتلى بعمل الوعظ فعليه ان يحترز عن خصلتين:

١٢-أ

الاولى: التكلف في الكلام بالعبارات والاشارات والطامات والابيات، لان الله تعالى يُغض المتكلمين، و المتكلف هو المجاوز عن الحد. و هو يدل على خراب الباطن و غفلة القلب.

و الثانية: ان لا يكفر همته في وعظه ان ينعر الخلق في مجلسه و يُظهروا الوجد، و يشقوا الثياب ليقال نعم اجلس هذا، لان كله ميل الى الدنيا وهو يتولد من الغفلة، بل ينبغي ان يكفر عزمه و همته، ان يدعوا الناس من الدنيا الى الآخرة، و من المعصية الى الطاعة، و من الحرص الى الزهد، و من البخل الى السخاء، و من الغرور الى التواضع، و من المعصية الى التقوى، فهذا طريق الوعظ و سبيل النصيحة. و كل واعظ لا يكفر وعظه هكذا. فهو وبال على من سمع و قال، بل قيل انه غول و شيطان، يضل الخلق عن طريق الحق و يهلكهم.

^{٨٠} أحمد بن حنبل، المسند: "رَأَيْتُ لَيْلَةَ أُسْرِي بِي رِجَالًا تُقْرَضُ شِفَاهُهُمْ بِمَقَارِيضَ مِنْ نَارٍ ، فَقُلْتُ : يَا جَبْرِيلُ ، مَنْ هَؤُلَاءِ ؟ قَالَ : هَؤُلَاءِ خُطَبَاءُ مِنْ أُمَّتِكَ ، يَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَيَنْسَوْنَ أَنْفُسَهُمْ ، وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ ، أَفَلَا يَعْقِلُونَ" ، ١١/١٠١٢؛ ابن ابى شيبه، المصنف: "مررت ليلة أسري بي على قوم تقرض شفاههم بمقاريض من نار ، فقلت : من هؤلاء ؟ قيل : هؤلاء خطباء من أهل الدنيا ممن كانوا يأمرون الناس بالبر وينسون أنفسهم وهم يتلون الكتاب أفلا يعقلون" ، ٢٥١/٢٠.

^{٨١} السمرقندي، تنبيه الغافلين: ٦٩.

^{٨٢} أخرجه الديلمي، "أوحى الله إلى عيسى ابن مريم يا عيسى ابن مريم عظم نفسك بحكمتي فإن انتفعت فعض الناس وإلا فاستحي مني" ، انظر: كثر العمال: ١٥ / ٧٩٥؛ المناوي، فيض القدير شرح الجامع الصغير: ١ / ١٠٤؛ إحياء علوم الدين: ١٠٦/١.

فيجبُ على الناس ان يفروا منه فِرَارَهُمْ مِنَ الْإِسْدِ، لان ما يفسدُ هذا القائلُ من امر الدين أعظمُ من إفسادِ الشيطانِ الرَّجِيمِ، ومن كانت له يدٌ و قُدْرَةٌ يجب عليه ان يُنزِّله عن منابرِ المسلمين، و يَمْنَعُهُ عَمَّا بَاشَرَ فَإِنَّهُ مِنْ جُمْلَةِ الْأَمْرِ بِالْمَعْرُوفِ وَ التَّهْيِئَةِ عَنِ الْمُنْكَرِ. وَ مَنْ أَرَادَ أَنْ يَكُونَ وَعَظًا حَقًّا يَجِبُ عَلَيْهِ أَنْ يَكُونَ وَعْظُهُ لِرُوحِهِ اللَّهِ تَعَالَى وَلَا يَنْظُرُ لِمَا فِي أَيْدِي النَّاسِ // مِنْ حُطَامِ الدُّنْيَا حَتَّى لَا يُطْفِئَ اللَّهُ الرَّحْمَانُ مِنْ قَلْبِهِ نُورَ الْإِيمَانِ. وَ قَدْ قَالَ الْمَشَائِخُ رَحِمَهُمُ اللَّهُ: مَنْ تَكَلَّمَ عَلَى النَّاسِ وَ هُوَ نَاطِرٌ لِمَا فِي أَيْدِيهِمْ أَطْفَأَ اللَّهُ نُورَ الْإِيمَانِ مِنْ قَلْبِهِ.

وقال الفقيه أبو الليث رحمه الله عليه في كتابه المسمى بـ "التنبيه": و قد بلغنا عن عكرمة رضي الله تعالى عنه: أن رجلاً مرَّ بشجرة تُعْبَدُ مِنْ دُونِ اللَّهِ تَعَالَى فَغَضِبَ وَ هَمَّ بِقَطْعِهَا فَذَهَبَ إِلَى دَارِهِ، فَأَخَذَ فَاسَهُ وَرَكِبَ حِمَارَهُ ثُمَّ تَوَجَّهَ نَحْوَ الشَّجَرَةِ لِيَقْطَعَهَا، فَلَقِيَهُ إِبْلِيسُ فِي الطَّرِيقِ عَلَى صُورَةِ إِنْسَانٍ. وَقَالَ لَهُ: "إِلَى أَيْنَ تَذْهَبُ؟" وَ قَالَ: "رَأَيْتُ شَجَرَةً تُعْبَدُ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَآتَيْتُ قَدِ عَهَدْتُ لِلَّهِ عَهْدًا أَنْ أَقْطَعَهَا". فَقَالَ إِبْلِيسُ: "مَا لَكَ وَأَلْهَا! دَعْهَا". فَلَمْ يَقْبَلِ الرَّجُلُ قَوْلَهُ وَلَمْ يَرْجِعْ عَنْهُ. فَقَالَ لَهُ إِبْلِيسُ: "إِرْجِعْ وَأَنَا أُعْطِيكَ كُلَّ يَوْمٍ أَرْبَعَةَ دَرَاهِمٍ، فَتَرْفَعُ طَرَفَ فِرَاشِكَ فَتَرَاهَا". فَقَالَ الرَّجُلُ: "هَلْ تَقْدِرُ عَلَى ذَلِكَ؟" قَالَ: "نَعَمْ، ضَمِنْتُ لَكَ ذَلِكَ كُلَّ يَوْمٍ". فَرَجَعَ الرَّجُلُ إِلَى مِزْلِهِ فَوَجَدَ ذَلِكَ يَوْمِينَ، فَلَمَّا أَصْبَحَ فِي الْيَوْمِ الثَّلَاثِ رَفَعَ طَرَفَ فِرَاشِهِ فَلَمْ يَرِ شَيْئًا، فَلَمَّا لَمْ يَجِدْهَا أَخَذَ الْفَاسَ وَرَكِبَ الْحِمَارَ وَ تَوَجَّهَ نَحْوَ الشَّجَرَةِ، فَلَقِيَهُ إِبْلِيسُ فَقَالَ لَهُ: "إِلَى أَيْنَ تَذْهَبُ؟" فَقَالَ: "رَأَيْتُ شَجَرَةً تُعْبَدُ مِنْ دُونِ اللَّهِ تَعَالَى فَأُرِيدُ أَنْ أَقْطَعَهَا". فَقَالَ إِبْلِيسُ: "أَنْتَ لَا تَقْدِرُ عَلَى ذَلِكَ". فَقَالَ الرَّجُلُ: "وَلَمْ؟" فَقَالَ: "لَنْ أَوَّلَ مَرَّةٍ كَانَ خُرُوجُكَ غَضِبًا لِلَّهِ تَعَالَى، فَلَوْ اجْتَمَعَ أَهْلُ السَّمَاوَاتِ وَأَهْلُ الْأَرْضِينَ، لَا يَقْدِرُونَ مِنْ // عَلَى رَدِّكَ وَ مَنَعِكَ، وَأَمَّا الْآنَ فَإِنَّمَا خَرَجْتَ حَيْثُ لَمْ تَجِدْ الدَّرَاهِمَ، فَكَانَ خُرُوجُكَ لِيَطْمَعِ الدُّنْيَا، فَلَنْ تُقَدِّمَتْ نَحْوَهَا لِنَدَقِ عُنُقِكَ أَيْ لِنَضْرِبَتِهَا. فَلَمَّا سَمِعَ الرَّجُلُ ذَلِكَ الْقَوْلَ عَلِمَ أَنَّ طَمَعَهُ يُزِيلُ إِخْلَاصَهُ، فَرَجَعَ إِلَى بَيْتِهِ خَائِفًا وَ خَاسِرًا مَرِيدًا خَلَاصَةً".^{٨٣}

ذُكِرَ فِي بَعْضِ الْفَتَاوَى، أَنَّهُ لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ أَنْ يَسْأَلَ النَّاسَ شَيْئًا مِنَ الْقُوْتِ لَوْ كَانَ عِنْدَهُ قُوْتٌ يَوْمِهِ، يَعْنِي يَوْمًا وَاحِدًا. وَ قَالَ الْعُلَمَاءُ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مَنْ كَانَ حَرْفَتَهُ سَوْأَلًا عَنِ النَّاسِ كَانَتْ عَلَيْهِ أَرْبَعَةُ خَسِرَانٍ،

٨٣ السمرقندي، تنبيه الغافلين: ٦٩.

ذهاب الحياء عن وجهه وذهاب العزة و الحرمة عند الناس، لا يُقرَّر في قلبه علم الله تعالى؛ ورفع الله بركة عن رزقه، كما قال النبي صلى الله عليه و سلم: " من فتح باباً من السؤل فتح الله عليهم اربعين باباً من الفقر"^{٨٤}. و قال الامام محمد الغزالي رحمه الله: "السؤال حرام في الأصل، وإنما يباح لضرورة، لأنه لا ينفك عن ثلاثة أمور مُحَرَّمَةٍ:

أولها: إظهار الشكوى من الله تعالى، إذ السؤال إظهار الفقر وذكر قصور نعمة الله عليه، وكما أن العبد المملوك لو سأل لك شفيعاً لسيده، فكذا سؤال عباد الله فلا يحل الا لضرورة، كما لا يحل الميتة إلا لضرورة.

وثانيها: أن فيه إذلال السائل نفسه لغير الله تعالى فلا ينبغي أن يُذلل لهم الا لضرورة.

الثالث: أنه لا ينفك عن إيذاء المسؤول عنه غالباً، لأنه ربما لا تسمع نفسه // الى البذل عن طيبة قلب، فلو بذل حياءً من السائل أو رياءً فهو حرام على الآخذ ولا اجر للبازل، وإن منع ربما يستحي في البذل نقصان ماله وفي المنع نقصان جاهه، وكلاهما موبدان، والسائل هو السبب، فيكون حراماً إلا لضرورة". كذا في الإحياء.^{٨٥}

وذكر في بعض الفتاوى: "المختار ان السائل اذا كان لا يمر بين يدي المصلى و لا يتخطى رقاب الناس، و لا يسأل إلخافاً، بل يسأل لامر لا بُد منه، لا بأس بالسؤل و الإعطاء، و لا يحل الإعطاء لسؤل المسجد إذا لم يكونوا على تلك الصفة المذكورة"، قال الامام: "ارجو ان يغفر الله لمن يخرجهم عن المسجد". قال بعض العلماء: "من اعطى فلساً في المسجد يتصدق اربعين فلساً كفارة لما اعطاهم فيه". و عن الامام خلف بن ايوب

^{٨٤} رواه الترمذي من حديث أبي كبشة الأنماري، "ولا فتح عبد باب مسألة إلا فتح الله عليه باب فقر أو كلمة نحوها"

وقال حسن صحيح، سنن الترمذي: الزهد ١٧.

^{٨٥} الغزالي، إحياء علوم الدين: ٢٤٢٥/١٣.

رحمه الله^{٨٦} قال: "لو كنت قاضياً لا أقبل شهادة من يتصدق في المسجد الجامع على هؤلاء". قال ابن المبارك رحمه الله: "يُعجِبُنِي ان لا يُعْطَى هَؤُلَاءِ لِأَنَّهُمْ عَظَمُوا مَا حَقَّرَ اللَّهُ تَعَالَى وَهُوَ الدُّنْيَا". حيث قال: [قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ]^{٨٧}، ويكره إعطاء سؤال المسجد، لكنه يتصدق قبل الدخول أو بعد الخروج و في الاختيار: "ويكره السؤال في المسجد. فقد جاء في الأثر: يُنادى يوم القيامة، لِيَقُمَ بَعْضُ النَّاسِ، فيقوم سؤال المسجد. وإن كان لا يتخطى الناس ولا يمشي بين يدي المصلي لا يكره و هو المختار. // فقد روى أنهم كانوا سألوا في المسجد على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم، حتى روى أن علياً رضي الله عنه تصدق بخاتم في الصلوة، فمدحه الله تعالى بقوله [وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ^{٨٩}]. و ان كان يمر بين يدي المصلي او يتخطى رقاب الناس يكره، حتى قيل فليس واحداً يعطى في المسجد يحتاج الى سبعين فلساً ليكون كفارةً لذلك الفلّس الواحد. و من كان قوت يومه لا يحل له السؤال لقوله عليه السلام: " مَنْ سَأَلَ النَّاسَ وَهُوَ غَنِيٌّ عَمَّا سَأَلَ جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمَسْأَلَتُهُ فِي وَجْهِهِ خُدُوشٌ أَوْ خُمُوشٌ أَوْ كُدُوحٌ "^{٩٠} و لانه اذل نفسه من

^{٨٦} خلف بن أيوب الفقيه أبو سعيد العامري البجلي الحنفي، مفتي أهل بلخ وزاهدهم وعابدهم. أخذ الفقه عن أبي يوسف، وقيل أنه أدرك محمد بن عبد الرحمن بن أبي ليلى وتفقه عليه. وسمع منه ومن عرف الأعرابي ومعمرو إبراهيم بن أدهم وصحبه مدة. روى عنه أحمد بن حنبل وابن معين وأبو كريب وعلي بن سلمة وجماعة.

^{٨٧} النساء ٤/٧٧.

^{٨٨} الموصلي، الاختيار لتعليق المختار: ٤/١٧٦.

^{٨٩} في المتن [وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ].

^{٩٠} المائدة ٥/٥٥.

^{٩١} هذا الحديث روي بروايات مختلفة و عبارات شتى. رواه الترمذي الزكاة ٢٢، "مَنْ سَأَلَ النَّاسَ وَكَلَهُ مَا يُعْجِبُهُ جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمَسْأَلَتُهُ فِي وَجْهِهِ خُمُوشٌ أَوْ خُدُوشٌ أَوْ كُدُوحٌ"؛ والدارمي: قال: أَخْبَرَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ، أَخْبَرَنَا شَرِيكٌ، "مَنْ سَأَلَ عَنْ ظَهْرِ غَنِيٍّ جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَفِي وَجْهِهِ خُمُوشٌ أَوْ كُدُوحٌ أَوْ خُدُوشٌ"، سنن الدارمي الزكاة ١٥، ٢٤؛

سنن ابن ماجه، الزكاة ٢٦؛ سنن أبي داود الزكاة ٢٤

غير ضرورةٍ و انه حرامٌ لقوله عليه السلام: "ليس لمُسلمٍ أن يُدِلَّ نَفْسَهُ".^{٩٢} و ما جُمِعَ للوعظاءِ بلا شرطٍ حلالٌ، و من كان بالوعظِ معروفٌ، فاكثرى به فحرامٌ. كذا في جامع الفتوى.^{٩٣}

و عن ابى الليث الحافظ رحمه الله: انه قال كنتُ أُفتى بثلاثة اشياء فرجعتُ عنها، كنتُ أُفتى ان لا يحل للمعلم اخذ الأجرة على تعليم القرآن، كنتُ أُفتى ان لا ينبغي للعالم ان يدخل على السلطان، و كنتُ أُفتى ان لا ينبغي لصاحب العلم ان يخرج الى القرى، فيذكر اهل القرى ليجمعوا له شيئاً فرجعتُ عن ذلك كله، كذا في قاضي خان^{٩٤} و في درر الغرر لمولانا خسرو^{٩٥} رحمهما الله. و هذا القدر كافٍ في هذا الباب لاولى الالباب.

٩٢ قطعة من الحديث أخرجه الطبراني في الأوسط: ٤١/٨؛ متقي الهندي، كتر العمال: ٨٠٢/٣.

٩٣ لعله يشير إلى جامع الفتاوى للسمرقندي. هو محمد بن يوسف بن المديني ناصر الدين أبو القاسم السمرقندي الحنفي المعروف بابي القطن المتوفى سنة ٥٥٦ ست وخمسين وخمسمائة. صنف بلوغ الأرب من تحقيق استعارات العرب، جامع الفتاوى ويسمى أيضاً بالجامع الكبير، خلاصة المفتي في الفروع، رياض الأخلاق. هدية العارفين: ٤٩٣/١.

٩٤ هو الحسن بن منصور بن محمود بن عبد العزيز الاوزجندي، الفرغاني، الحنفي، المعروف بقاضي خان (فخر الدين، أبو المفاخر، أبو المحاسن) فقيه مجتهد في المسائل. توفي في منتصف رمضان. من تصانيفه: الفتاوى في اربع مجلدات، المحاضر، شرح ادب القاضي للخفاف، شرح الزيادات للشيباني، و شرح الجامع الصغير للشيباني في فروع الفقه الحنفي. حاجي خليفة، كشف الظنون: ٤٧/١، ١٦٥/١؛ اللكنوي، الفوائد البهية: ٦٤، ٦٥؛ القرشي، الجواهر المضية: ٩٣/٢.

٩٥ هو محمد بن فراموز بن علي الرومي المشهور بالمولى أو الملا خسرو فقيه، متكلم، بياني، مفسر، اخذ العلوم عن برهان الدين حيدر الرومي، ودرس بمدينة ادرنة في مدرسة شاه ملك وبروسة، وولي القضاء بالقسطنطينية، وضم إليه قضاء غلطة واسكدار وتدریس ايا صوفيا، ثم صار مفتيا بالتخت السلطاني وعظم امره، وعمر عدة مساجد بالقسطنطينية، وتوفي بها في سنة (١٤٨٠/٨٨٥)، وحمل إلى مدينة بروسة، فدفن بها في مدرسته، من تصانيفه: مرقة الوصول إلى علم الاصول، درر الحكام في شرح غرر الاحكام في فروع الفقه الحنفي، حاشية على المطول للفتاواني في المعاني والبيان، شرح العقائد العصرية للشريف الجرجاني، وحاشية على تفسير البيضاوي. الشقائق النعمانية: ١/١٨٢؛ حاجي خليفة، كشف الظنون: ٩١/١، ١١٣/١، ١٩٠/١، ٤٧٤/١؛ اللكنوي، الفوائد البهية: ١٨٤؛ السنخاوي، الضوء اللامع: ٢٧٩/٨؛ محمد طاهر البرسوي، عثمانلي مؤلفلري: ٢٩٢/١؛ البغدادي، هدية العارفين: ٢١١/٢، ٢٢٧/٢؛ يوسف البان سرکيس، معجم المطبوعات: ١٧٩٠/٢.

قوله تعالى في أوّل سورة الاعراف: { وَالْوِزْنَ } أي القِضَاءُ، أو وزنُ الأعمالِ وهو مُقَابَلَتُهَا بِالْجِزَاءِ. والجمهورُ على أن صحائفَ الأعمالِ توزنُ بميزانٍ له لسانٌ وكفتان، ينظر إليه الخلائقُ إظهاراً للمعدلةِ وقطعاً للمعذرةِ، كما يسألهم عن أعمالهم فتعترف بها ألسنتهم وتشهدُ بها جوارحهم. ويؤيده ما روي: " أن الرجل يُؤتى به إلى الميزان، فينشر عليه تسعةٌ وتسعون سجلاً، مدّ البصرِ، فتخرجُ له بطاقةٌ فيها كلمتا الشهادةِ، فتوضعُ السجلاتُ في كفةٍ، والبطاقةُ في كفةٍ، فطاشت السجلاتُ، وثقلت البطاقةُ".^{٩٦} وقيل توزن الأشخاصُ لما روي أنه عليه السلام قال: " إِنَّهُ لِيَأْتِي الْعَظِيمُ السَّمِينُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يَزِنُ عِنْدَ اللَّهِ جَنَاحَ بُعُوضَةٍ"^{٩٧} { يَوْمَئِذٍ } خبر المبتدأ الذي هو الوزنُ. { الْحَقُّ } صِفَتُهُ، أو خبرٌ محذوفٌ ومعناه العدلُ السويُّ. كذا ذكره القاضي البيضاوي رحمه.

وقال الزمخشري في الكشاف: { وَالْوِزْنَ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ } يعني وزن الأعمال، والتمييزُ بين راجحها وخفيها ورفعها على الابتداء. وخبره « يَوْمَئِذٍ » و« الْحَقُّ » صِفَتُهُ، أي: والوزنُ يوم يسأل الله الأممَ ورسلهم

٩٦ [وَالْوِزْنَ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ] [الأعراف، ٧ / ٨].

٩٧ هذا الحديث روي بروايات مختلفة وبعبارات شتى. أخرجه الترمذي: "إِنَّ اللَّهَ سَيُخَلِّصُ رَجُلًا مِنْ أُمَّتِي عَلَى رُءُوسِ الْخَلَائِقِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيَنْشُرُ عَلَيْهِ تِسْعَةَ وَتِسْعِينَ سَجَلًا كُلُّ سَجَلٍ مِثْلُ مَدِّ الْبَصْرِ ثُمَّ يَقُولُ أَتُنْكِرُ مِنْ هَذَا شَيْئًا أَظَلَمَكَ كَتَبْتِي الْحَافِظُونَ فَيَقُولُ لَا يَا رَبِّ. فَيَقُولُ أَفَلَاكَ عَذْرُ فَيَقُولُ لَا يَا رَبِّ. فَيَقُولُ بَلَى إِنَّ لَكَ عِنْدَنَا حَسَنَةً فَإِنَّهُ لَا ظُلْمَ عَلَيْكَ الْيَوْمَ فَتَخْرُجُ بِطَاقَةٍ فِيهَا أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ فَيَقُولُ احْضُرْ وَرَنُوكَ فَيَقُولُ يَا رَبِّ مَا هَذِهِ الْبِطَاقَةُ مَعَ هَذِهِ السَّجَلَاتِ فَقَالَ إِنَّكَ لَا تُظَلَمُ. قَالَ فَتُوضَعُ السَّجَلَاتُ فِي كِفَّةٍ وَالْبِطَاقَةُ فِي كِفَّةٍ فَطَاشَتِ السَّجَلَاتُ وَثَقُلَتِ الْبِطَاقَةُ فَلَا يَنْقُلُ مَعَ اسْمِ اللَّهِ شَيْءٌ" و قَالَ هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ غَرِيبٌ. سنن الترمذي: الإيمان ١٧؛ وسنن ابن ماجه: الزهد ٣٥.

٩٨ صحيح البخاري، التفسير ١٨؛ صحيح مسلم، صفات المنافقين وأحكامهم ١٨.

٩٩ البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل: ٣٣٣/١.

١٠٠ الزمخشري، الكشاف: ٤٢٥/٢.

الوزنُ الحقُّ، أي العدلُ. وقرئ: «القسطُ يَوْمَئِذٍ الحقُّ». واختُلف في كيفية الوزن فقليل: توزن صُحف الأعمال بميزانٍ له لسانٌ وكفتانٍ، ينظر إليه الخلائقُ، تأكيداً للحُجة، وإظهاراً للنصفَةِ، وقطعاً للمعذرة، // كما يسألهم عن أعمالهم فيعتَرِفون بما بألستهم، وتشهد بما عليهم أيديهم وأرجلهم وجلودهم، ويشهد عليهم الأنبياءُ والملائكةُ والأشهادُ، وكما تُثبِتُ في صحائفهم فيقرؤونها في موقف الحساب. وقيل: هي عبارة عن القضاء السويِّ والحُكم العادل { فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ } جمع ميزانٍ أو موزونٍ، أي فمن رجحت أعماله الموزونة التي لها وزنٌ وقرئ وهي الحسنات. أو ما توزن به حسناتهم.

قال القاضي رحمه: وجمعه باعتبار اختلاف الموزونات وتعدُّد الوزن. وقال الحسن: بلغني أن لكل أحد يوم القيامة ميزاناً على حدة. وقال ابن مرتفع: و يعضد قول الحسن قول الله تعالى [وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ] وقال أبو محمد^{١٠٣}: وهذا قول مردود، والناس على خلافه، وإنما لكل أحد وزن يختص به والميزان واحد.

وروي عن مجاهد أن الموازين الحسنات نفسُها. وجمع لفظ « الموازين » إذ في الميزان موزونات كثيرة، فكأنه أراد التبيين عليها بجمعه لفظة الميزان. قال حذيفة بن اليمان رضي الله عنه: صاحب الموازين يوم القيامة جبريل عليه السلام، وعن الحسن رضي الله عنه: وحق ميزان توضع فيه الحسنات أن يثقل. وحق لميزان توضع فيه السيئات أن يخف. وقال ابن عطية في هذه الآية: واختلف الناس في معنى الوزن والموازين فقالت فرقة: إن الله تعالى أراد أن يعلم عباده أن الحساب والنظر يوم القيامة، هو في غاية التحرير ونهاية العدل فمثَّل لهم في ذلك // بالوزن والميزان إذ لا يعرف البشرُ أمراً أكثر تحويراً منه، فاستعير للعدل وتحير النظر لفظة الوزن والميزان كما استعار أبو طالب ذلك بقوله:

١٠١ البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل: ٣٣٣/١.

١٠٢ الأنبياء ٤٧/٢١.

١٠٣ يشير المؤلف الى ابن عطية صاحب المحرر الوجيز.

١٠٤ الزمخشري، الكشاف: ٤٢٥/٢.

بِمِيزَانٍ قَسَطٍ لَا يَخْسُ شَعِيرَةً

لَهُ حَاكِمٌ مِنْ نَفْسِهِ غَيْرُ عَائِلٍ^{١٠٥}

وروي هذا القولُ عن مجاهد والضحاك، وكذلك أُستعيرَ على قولهم الثقلُ والحفّةُ لكثرة الحساب وقلّته، وقال جمهور الأمة: إن الله تعالى أراد أن يعرض لعباده يوم القيامة تحرير النظر وغاية العدل بأمرٍ قد عرفوه في الدنيا وعهدته أفهامهم، فميزان القيامة له عمود وكفتان على هيئة موازين الدنيا، وقالوا: هذا هو الذي اقتضاه لفظُ القرآن ولم يرده نظرٌ. قال أبو محمد رحمه الله^{١٠٦}: والقول الثاني أصح من جهتين:

أحدُهما: أن ظواهرَ كتابِ الله تعالى تقتضيه، وحديث الرسول صلّعم، ينطق به من ذلك قوله عليه السلام لبعض الصحابة وقد قال له يا رسول الله أين أجرك في القيامة؟ فقال: "أطلبني عند الحوض فإن لم تجدني فعند الميزان"^{١٠٧}، ولو لم يكن الميزانُ مرثياً محسوساً لما أحاله رسول الله صلى الله عليه وسلم على الطلب عنده.

وثانيها: أن القول في الميزان هو من عقائد الشرع الذي لم يُعرف إلا سمعاً، وإن فتحنا فيه باباً مجاز غمرتنا أقوال الملاحدة والزنادقة في أن الميزان والصراط والجنة والنار والحشر والحساب وغير ذلك إنما هي ألفاظٌ يُراد بها غيرُ الظاهر، وجهة أخرى أن النظر في الميزان والوزن والثقل والحفّة المقترنات بالحساب لا يفسد

١٠٥ من القصيدة التي زعموا أن أبا طالب قالها وواجه بها قريشاً في أمر رسول الله صلى الله عليه وسلم، وقال فيها إنه غير مسلم رسول الله صلى الله عليه وسلم ولا تاركه لشيء أبداً حتى يهلك دونه. يقول قبل البيت: جَزَى اللهُ عَنَّا عَبْدَ شَمْسٍ وَنَوْفَلًا ... عُقُوبَةً شَرَّ عَاجِلًا غَيْرَ آجِلٍ. انظر: سيرة ابن هشام: ١ / ٢٩٦؛ أبي القاسم السهيلي، الروض الأنف: ١ / ٤٢٠، ٢ / ٢٦؛ الطبري، جامع البيان: ٦ / ٣٧٧؛ وذكر ابن عطية، المحرر الوجيز: ٢ / ٣٧٥.

١٠٦ ابن عطية، المحرر الوجيز: ٢ / ٣٧٥.

١٠٧ أخرجه الترمذي هذا الحديث بعبارة شتى "حَدَّثَنَا النَّضْرُ بْنُ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ سَأَلْتُ النَّبِيَّ -صلى الله عليه وسلم- أَنْ يَشْفَعَ لِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَقَالَ «أَنَا فَاعِلٌ». قَالَ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ فَأَيْنَ أَطْلُبُكَ قَالَ «أَطْلُبُنِي أَوَّلَ مَا تَطْلُبُنِي عَلَى الصِّرَاطِ». قَالَ قُلْتُ فَإِن لَمْ أَلْفِكَ عَلَى الصِّرَاطِ قَالَ «فَأَطْلُبُنِي عِنْدَ الْمِيزَانِ». قُلْتُ فَإِن لَمْ أَلْفِكَ عِنْدَ الْمِيزَانِ قَالَ «فَأَطْلُبُنِي عِنْدَ الْحَوْضِ فَإِنِّي لَا أُحْطِي هَذِهِ الثَّلَاثَ الْمَوَاطِنَ». وَقَالَ هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ غَرِيبٌ لَا نَعْرِفُهُ إِلَّا مِنْ هَذَا الْوَجْهِ، سنن الترمذي: صفة القيامة ٩؛ أحمد بن حنبل، المسند: ١١ / ١٧، ١٨.

شيء منه ولا تحتل صحته، وإذا كان الأمر كذلك فلم نخرج من حقيقة اللفظ إلى مجازه دون علة؟ قال حذيفة بن اليمان رضي الله عنه: صاحب الموازين يوم القيامة جبريل عليه السلام.

فبينغي أن يجرى هذه // الألفاظ إلى حملها على حقائقها، وأما « الثقل » و « الخفة » فإن الآثار تظاهرت بأن صحائف الحسنات والسيئات توضع في كفتي الميزان فيوجد الله في الجهة التي يريد ثقلاً أو خفةً على نحو أحداثه ذلك في جسم رسول الله صلى الله عليه وسلم وقت نزول الوحي عليه، ففي الصحيح من حديث زيد بن ثابت أنه قال: "كنت أكتب حتى نزلت [غير أولي الضرر]^{١٠٨} وفخذ رسول الله صلى الله عليه وسلم على فخذي حتى كادت أن يرض فخذي".^{١٠٩} وفي الحديث أنه كان إذا أوحى إليه وهو على ناقته بركت به عجزاً عن حمله لثقل الحادث فيه، ولا بد لنا أن نعلم أن الثقل الحادث مع الحسنات إنما يتعلق بجسم، إذ العرض لا يقوم بالعرض، فجائز أن يحدث الثقل في الصحائف وهو أقربها إلى الظن، وجائز أن يحدث في غير ذلك من الأجسام المجاورة لتلك الحال، وإلى حدوثه في الصحائف ذهب أبو المعالي رحمه الله، قال بعض العلماء: وزن الله تعالى أعمال العباد مع علمه بدقائق الأشياء و جلائلها، نظير كتبه أعمالهم في صحائفهم واستفساخه ذلك و نظير استنطاقه جوار رحمهم بالشهادة عليهم اقامة للحجة و ايضاحاً للقدرة، قد تقرر في الشرع، ان كلمة التوحيد تُرَجَّحُ ميزان من وُزنت في أعماله فلا بد له { فَأَوْلَيْكَ } اى الذين ثقلت موازينهم { هُمُ الْمُفْلِحُونَ } هم المخصوصون بالفوز و النجاة، و الثواب و الدرجة، و قال ابن عطية رحمه الله // « الْمُفْلِحُونَ » في اللغة هم المدركون لبغيتهم، الناجحون في طلبتهم^{١١٠}. { وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ } يعنى ومن ثقلت سيئاته

أ-١٦

ب-١٦

١٠٨ النساء: ٩٥/٤.

١٠٩ أخرجه البخاري في التفسير بعبارات شتى "فأخبرنا أن زيد بن ثابت رضي الله عنه أخبره: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم أملى عليه { لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ } فجاءها ابن أم مكتوم وهو يُمليها علي، فقال: يا رسول الله لو أستطيع الجهاد لجاهدت، وكان أعمى، فأنزل الله تعالى عليه وفخذهُ علي فخذي، فثقلت علي حتى خفت أن ترض فخذي، ثم سُرى عنه فأنزل الله { غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ } صحيح

البخاري: التفسير ٤؛ صحيح ومسلم، الإمارة ١٤١.

١١٠ ابن عطية، المحرر الوجيز: ٣٧٦/٢.

فَأُولَٰئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ { بتضييع الفطرة السليمة التي فطر عليها، واقتراف ما عرّضها للعذاب. } بِمَا
كَانُوا بِآيَاتِنَا يَظْلِمُونَ { فيكذبون بدل التصديق والاقرار. }^{١١١}

^{١١١} البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل: ٣٣٣/١.

و رابعها:

قوله تعالى ايضا في اواخر سورة الاعراف: ﴿ الَّذِينَ { مبتدأ خبره يأمرهم، أو خبرٌ مبتدأٌ تقديره هم الذين، أو بدلٌ من الذين يتقون، بدلَ البعض أو الكل، { يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ { والمراد من آمن من بنى اسرائيل بمحمد صلى الله عليه وسلم، و يتبعونه في شرعه و دينه، وإنما سماه رسولاً بالاضافة الى الله تعالى ونبياً بالاضافة الى العباد و هما اسمان لمعنيين فان الرسول اخص من النبي، هذا في الآدميين لاشتراك الملل في لفظ الرسول و النبي مأخوذاً من النبأ و قيل لما كان طريقاً الى رحمة الله تعالى و سبباً، شبه بالنبي الذي هو الطريق، و اصله الهمز، ولكن خُفِّفَ كذا قال سيبويه، و قدم الرسول اتماماً لمعنى الرسالة عند المخاطبين بالقرآن، وإلا فمعنى النبوة هو المتقدم ولذلك رد رسول الله صلى الله عليه وسلم على البراء بن عازبٍ رضى [الله عنه] حين قال: «آمنتُ بكتابك الذي أنزلتَ وبرسولك الذي أرسلتَ»، فقال له لا: «وَيَنْبِيَّكَ الَّذِي أَرْسَلْتُ»^{١١٢} ليترتب الكلام كما يترتب الأمر في نفسه، لأنه تعالى نبيّ ثم أرسل.^{١١٣}

{ الأُمِّيُّ { الذي لا يكتب ولا يقرأ، وصفه به تنبيهاً على // أن كمالَ علمه مع حاله إحدى معجزاته.

كذا قال القاضي البيضاوي رحمه الله.^{١١٤} و قال ابن عطية رحمه الله: الأُمِّيُّ بضم الهمزة قيل منسوبٌ إلى أم القرى وهي مكة شرفها الله.^{١١٥} قال أبو محمد رحمه الله: واللفظة على هذا مُختصَّةٌ بالنبي صلى الله عليه وسلم وغير مُتضمنةٍ معنى عدم الكتابة، وقيل هو منسوبٌ إلى الأم، أي هو على حال الصدور عن الأم في عدم الكتابة و القراءة، و قيل هو منسوب إلى الأمة، وقرأ بعضُ القراء «الأُمِّيُّ» بفتح الهمزة وهو منسوب إلى الأم وهو

١١٢ الأعراف ٥ / ١٥٨.

١١٣ هذا الحديث روي بروايات مختلفة و عبارات شتى. صحيح البخاري: الوضوء ٧٥؛ و صحيح مسلم، الذكر و الدعاء

٥٧؛ سنن أبي داود: الادب ٩٥؛ وسنن الترمذي: الدعوات ١٦، وقال: حديث حسن صحيح غريب.

١١٤ ابن عطية، المحرر الوجيز: ٤٦٢/٢.

١١٥ البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل: ٣٦٤/١.

١١٦ ابن عطية، المحرر الوجيز: ٤٦٢/٢.

القصْدُ، لأن هذا النبي مقصدٌ للناس جميعاً لانه مرسلٌ الى كافة الانام، كما قال تعالى [وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ]^{١١٧} بل هو مقصودٌ للخلائق كلها، كما قال تعالى [وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ]^{١١٨}.

{ الَّذِي يَجِدُونَهُ { يجدون محمداً صلى الله عليه وسلم بنو إسرائيل، { مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ { اسمه و صفته و نعته و منقبته. كما روي أن الله تعالى قال لموسى عليه السلام: " قل لبني إسرائيل اجعل لكم الأرض مسجداً وطهوراً واجعل السكينة معكم في بيوتكم واجعلكم تقرؤون التوراة عن ظهر قلوبكم، فأخبر موسى بنو إسرائيل، فقالوا: إنما نريد أن نُصلي في الكنائس وأن تكون السكينة كما كانت في التابوت، وأن لا نقرأ التوراة إلا نظراً، ف قيل لهم [فَسَأَكْتُبُهَا^{١١٩} لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ]^{١٢٠} يعني أمة محمد صلى الله عليه وسلم، // وروي عن ابن عمرو رضى الله عنه، في البخاري: " أن في التوراة من صفة محمد صلى الله عليه وسلم [يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا]^{١٢١} وَحِرْزًا لِلْآمِنِينَ أَنْتَ عَبْدِي وَرَسُولِي سَمَّيْتُكَ الْمُتَوَكَّلَ لَيْسَ بِنَفْسٍ وَلَا غَلِيظٍ وَلَا صَخَّابٍ^{١٢٢} فِي الْأَسْوَاقِ وَلَا يَجْزِي^{١٢٣} بِالسَّيِّئَةِ السَّيِّئَةَ وَلَكِنْ يَغْفُو وَيَصْفَحُ وَلَنْ أَقْبِضَهُ اللَّهُ حَتَّى أُقِيمَ بِهِ الْمِلَّةَ الْهُوجَاءَ^{١٢٤} بَأَنْ يَقُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ فَيُقِيمَ بِهِ قُلُوبًا غُلْفًا وَآذَانًا صُمًّا وَ أَعْيُنًا عُمِيًّا^{١٢٥} " وفي البخاري " فيفتح به عُيوناً عمياً وآذاناً صمًّا وقلوباً غلفاً "^{١٢٦} ونص كعب الأحبار رضى الله عنه نحو هذه

ب-١٧

١١٧ سبأ ٢٨/٣٤.

١١٨ الأنبياء ١٠٧/٢١.

١١٩ في المتن: "فَسَأَكْتُبُهَا".

١٢٠ الأعراف ٧/١٥٦.

١٢١ الأحزاب ٤٥/٣٣.

١٢٢ في صحيح البخاري: "صَخَّابٍ".

١٢٣ في صحيح البخاري: "يُدْفَعُ".

١٢٤ في صحيح البخاري: " الْعُوجَاءَ".

١٢٥ صحيح البخاري، البيوع ٥٠، وفي التفسير ٤٨.

١٢٦ في صحيح البخاري: وَيَفْتَحُ بِهَا أَعْيُنًا عُمِيًّا وَآذَانًا صُمًّا وَقُلُوبًا غُلْفًا.

الألفاظ إلا أنه قال " قلوباً غلوفاً وآذاناً صُموماً "، قال الطبري وهي لغة حميرية وقد رويت « غلوفياً وصموماً ».
قال القاضي أبو محمد: وأظن هذا وهماً وعُجماً.^{١٢٧}

{ يَأْمُرُهُم بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ } {يَحْتَمِلُ أَنْ يُرِيدَ ابْتِدَاءُ وَصْفِ اللَّهِ تَعَالَى نَبِيهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
عَنْ وَسَلَّمَ، وَيَحْتَمِلُ أَنْ يَجْعَلَهُ مُتَعَلِّقًا بِ « يَجِدُونَهُ » فِي مَوْضِعِ الْحَالِ عَلَى تَجَوُّزٍ، أَيْ يَجِدُونَهُ فِي التَّوْرَةِ أَمْرًا
بِالْمَعْرُوفِ وَ نَاهِيًا عَنِ الْمُنْكَرِ. « الْمَعْرُوفُ » مَا عُرِفَ بِالشَّرْعِ مِنْ جِهَةِ الْمُرُوءَةِ فَهُوَ مَعْرُوفٌ بِالشَّرْعِ، فَقَدْ قَالَ
عَلَيْهِ السَّلَامُ " بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَحَاسِنَ الْأَخْلَاقِ " ^{١٢٨} و « الْمُنْكَرُ » مُقَابِلُهُ ^{١٢٩}.

{ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ } مَا حُرِّمَ عَلَيْهِمْ مِنَ الْأَشْيَاءِ الطَّيِّبَةِ، كَالشَّحُومِ وَغَيْرِهَا. أَوْ مَا طَابَ فِي الشَّرِيعَةِ
وَالْحُكْمِ، مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ مِنَ الذَّبَائِحِ، وَمَا خَلَا كَسْبَهُ مِنَ السَّخْتِ.

{ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ } // مِمَّا يُسْتَحْبَبُ مِنْ نَحْوِ الدَّمِ وَالْمَيْتَةِ وَحَمِّ الْخَتِيرِ، وَمَا أَهْلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ أَوْ
مَا خُبِتَ فِي الْحُكْمِ، كَالرِّبَا وَالرِّشْوَةِ وَغَيْرَهُمَا مِنَ الْمَكَاسِبِ الْحَبِيثَةِ.

{ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ } أَي ثِقَلَهُمْ، وَ « الْإِصْرُ » الثَّقَلُ، وَبِهِ قَالَ قَتَادَةُ وَابْنُ جُبَيْرٍ وَمَجَاهِدٌ، وَ «
الْإِصْرُ » أَيْضًا الْعَهْدُ، وَبِهِ قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَالضَّحَّاكُ وَالْحَسَنُ، وَقَدْ تَضَمَّنَتْ هَذِهِ الْآيَةُ الْمَعْنِيَيْنِ الْمَذْكُورَيْنِ، فَإِنَّ
بَنِي إِسْرَائِيلَ كَانُوا أَخَذَ عَلَيْهِمْ عَهْدًا أَنْ يَقُومُوا بِأَعْمَالٍ ثَقِيلَةٍ، فَوَضَعَ عَنْهُمْ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَلِكَ الْعَهْدَ
وَتَقَلَّ تِلْكَ الْأَعْمَالُ الشَّقَاقَةَ. وَحَكَى أَبُو حَاتِمٍ عَنْ ابْنِ جُبَيْرٍ، قَالَ: « الْإِصْرُ » شِدَّةُ الْعِبَادَةِ. ^{١٣٠} وَقَرَأَ أَبُو جَعْفَرٍ
« آصَارَهُمْ » بِالْجَمْعِ لِأَنَّهُ كَانَتْ الْأَعْمَالُ كَثِيرَةً، كَانَتْ أَثْقَالًا مُتَغَايِرَةً، وَقَرَأَ بَعْضُ الْقُرَّاءِ أَصْرَهُمْ بِفَتْحِ الْهَمْزِ. ^{١٣١}

١٢٧ ابن عطية، المحرر الوجيز: ٤٦٣/٢.

١٢٨ اخرجه الطبراني في المعجم الكبير: لفظه "وَأِنَّمَا بُعِثْتُ عَلَى تَمَامِ مَحَاسِنِ الْأَخْلَاقِ" ٦٦/٢٠، ايضا البيهقي في شعب
الإيمان: ٣٥٤/١٠ و ابن أبي شيبة، المصنف: لفظه "إنما بعثت لاتمم صالح الاخلاق" ٥٣/١١.

١٢٩ ابن عطية، المحرر الوجيز: ٤٦٣/٢.

١٣٠ ابن أبي خاتم، تفسير ابن أبي خاتم: ١٥٨٣/٥.

١٣١ ابن عطية، المحرر الوجيز: ٤٦٣/٢ - ٤٦٤.

و في الكشاف^{١٣٢}: الإصر: الثقل الذي يأصر صاحبه، أي يجسسه من الحراك لثقله، وهو مثل لثقل تكليفهم وصُعُوبَتِهِ، نحو اشتراطِ قتل الأنفسِ في صحة توبيتهم.

{ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ } وكذلك الأغلالُ مثلُ لما كان في شرائعهم من الأشياءِ الشاقَّةِ، نحو بت الاعضاءِ بالقصاصِ عمداً كان أو خطأً من غير شرعِ الدية، وقطعِ الأعضاءِ الخاطئة، وقرضِ موضعِ النجاسةِ من الجلدِ والثوبِ، وإحراقِ الغنائمِ، وتحريمِ العروقِ في اللحم، وتحريمِ السبت. يعنى وتركِ الأشغالِ التي كانت عليهم يوم السبت. // فإنه روي "أن موسى عليه السلام رأى يوم السبت رجلاً يحمل قصباً فضرب عنقه"^{١٣٣}. هذا قول جمهور المفسرين. وعن عطاء: كانت بنو إسرائيل إذا قامت تُصلي لبسوا المسوحَ وغلوا أيديهم إلى أعناقهم. وربما ثقبَ الرجل ترفوحةً وجعل فيها طرفَ السلسلةِ وأوثقها إلى الساريةِ يجسُّ نفسه على العبادة. كذا في الكشاف^{١٣٤} وقال ابن زيد: إنما المراد هنا بـ «الأغلال» قوله تعالى في اليهود [غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ]^{١٣٥} فمن آمن بمحمد صلى الله عليه وسلم زالت عنه الدعوة.

ثم أخبر سبحانه عن حال المؤمنين به فقال: { فَالَّذِينَ آمَنُوا } بمحمد صلى الله عليه وسلم { وَعَزَّرُوهُ } وَمَنَعُوهُ حتى لا يقوى عليه عدو. وقرئ بالتخفيف. وأصل العزْر المنع. ومنه التعزير، الضرب دون الحد، لأنه منع من معاودة القبيح. ألا ترى إلى تسميته الحد، والحد هو المنع أيضاً. وقال القاضي رحمه الله في قوله «عَزَّرُوهُ»: أي وعظَّموه بالتقوية^{١٣٦}. { وَنَصَرُوهُ } بالنصرة. { وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ } أي مع نبوته وهو القرآن، وإنما سماه نوراً لأنه بإعجازه ظاهرٌ أمره مُظهِرٌ غيره، أو لأنه كاشفٌ للحقائقِ مظهِرٌ لها، ويجوز أن يكون

١٣٢ الزمخشري، الكشاف: ٥١٨/٢.

١٣٣ القرطبي، الجامع لأحكام القرآن: ٣٥٦/٩.

١٣٤ الزمخشري، الكشاف: ٥١٨/٢.

١٣٥ المائدة ٥ / ٦٤.

١٣٦ البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل: ٣٦٤/١.

معه متعلقاً باتبعوا أي واتبعوا النورَ المتزلَّ مع اتباع النبي عليه السلام فيكون إشارةً إلى الكتاب والسنة كذا في القاضي. ١٣٧

فإن قلت: ما معنى قوله « أَنْزَلَ مَعَهُ » وإنما أنزل مع جبريل، قلت: معناه أنزل مع نبوته، // لأنَّ استنبأه كان مصحوباً بالقرآن مشفوعاً به. ويجوز أن يتعلق باتبعوا. أي واتبعوا القرآن المتزلَّ مع اتباع النبي عليه السلام والعمل بسنته، وبما أمر به ونهيه عنه، واتبعوا القرآن كما اتبعه أصحابه له في اتباعه كذا في الكشاف. ١٣٨

قال ابن عطية رحمه الله: قوله « وَعَزَّرُوهُ » قرأ مشدداً و مخففاً، ومعنى القراءتين التوقيرُ، أي وقَّروه، والتعزيز والنصر مشاهدةً خاصةً للصحابة، واتباع النور مُشتركٌ فيه معهم المؤمنون إلى يوم القيامة. ١٣٩ { أَوْلَيْكَ هُمْ الْمُفْلِحُونَ } الفائزون بالسعادة الأبدية، والكرامة السرمدية.

{ قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ } الخطاب عامٌّ، وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم مبعوثاً إلى كافة الثقلين، وسائر الرسل إلى أقوامهم. كذا في القاضي رحمه الله. ١٤٠ قال ابن عطية رحمه الله: وهذه الآية خاصةٌ محمد صلى الله عليه وسلم بين الرسل عليهم السلام، فإنه بُعث إلى الناس كافة وإلى الجن قاطبةً، قاله الحسن، وتقتضيه الأحاديث، وكل نبي إنما بُعث إلى فرقةٍ دون العموم. { جَمِيعاً } حالٌ من إليكم. { الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ } صفةُ الله تعالى { لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ } بيانٌ لما قبله، فإنَّ مَنْ ملك العالم كان هو الإله لا غيره

١٣٧ البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل: ٣٦٤/١.

١٣٨ الرمخشري، الكشاف: ٥١٨/٢.

١٣٩ ابن عطية، المحرر الوجيز: ٤٦٤/٢.

١٤٠ البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل: ٣٦٤/١.

١٤١ ابن عطية، المحرر الوجيز: ٤٦٥/٢.

وفي قوله: { يُحْيِي وَيُمِيتُ } مزيدُ تقريرٍ لاختصاصه بالألوهية. { فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَكَلِمَاتِهِ } // ما أنزل عليه وعلى سائر الرُّسلِ من كُتُبِهِ وَوَحْيِهِ. وقرىء «وَكَلِمَاتِهِ» على إرادة الجنسِ أو القرآنِ، أو عيسى عليه السلام تعريضاً لليهود وتنبهها على أن من لم يؤمن به لم يُعتبر إيمانه، وإنما عدلَ من التكلم إلى الغيبة لإجراء هذه الصفات الداعية إلى الإيمان به والاتباع له. { وَاتَّبِعُوهُ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ } جعل رجاء الاهتداء أثراً لأمرين تنبيهاً على أن من صدقه ولم يتابعه بالتزام شرعيه. فهو بُعداً في خَطِّ الضَّلَالَةِ والطُّغيانِ، ودركِ الشقاوةِ والحِرمانِ، كذا ذكره القاضي رحمه الله.^{١٤٢}

١٤٢ البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل: ١/٣٦٤.

و خامسُها:

قوله تعالى في سورة التوبة: { لَكِنَّ الرَّسُولَ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ جَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَأُولَئِكَ لَهُمُ الْخَيْرَاتُ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ }^{١٤٣}. ولما كانت هذه الآية متعلقة بما قبلها لا بد لنا من ذكره حتى يتضح المقام وينكشف المراد، وهو { رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ } مع النساء جمع خالفه، وقد يُقال الخالفه الذي لا خير فيه، أي الذين قعدوا عن الجهاد فنعوا بأن يكونوا مع النساء، والمراد أخسنة الناس و اخلافهم. و قيل الخوالف جمع خالف فهو جار مجرى فوارس ونواكس وهو الك، { وَطَبَعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ } و هو مستعار، ولما كان الطبع على الكتاب مانعاً منه وحافظاً عليه، شبه القلب الذي قد غشيه الكفر والضلال حتى منع الإيمان والهدى منه بالمكتوب المطبوع عليه، ومن هذا استعارة القفل للقلب الغافل، { فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ } ما في الجهاد وموافقة الرسول من السعادة وما في التخلف // عنه من الشقاوة.

أ-٢٠

{ لَكِنَّ الرَّسُولَ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ } الأكثر في « لكن » أن تجيء بعد نفي، وهو هنا في المعنى، وذلك أن الآية السالفة معناها "أن المنافقين لم يجاهدوا" فحسن بعدها "لكن الرسول والمؤمنون جاهدوا" { جَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ } أي إن تخلف هؤلاء ولم يجاهدوا فقد جاهد من هو خير منهم. { وَأُولَئِكَ لَهُمُ الْخَيْرَاتُ } منافع الدارين، النصر والغنيمة في الدنيا، والجنة والكرامة في العقبى. والخيرات جمع خيرة، وهو المستحسن من كل شيء، وكثر استعماله في النساء، وقيل المراد من الخيرات الحور كقوله تعالى: [فِيهِنَّ خَيْرَاتٌ حِسَانٌ]^{١٤٤} أي حور حسان الخلق والخلق. { وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ } الفائزون بالمطالب.^{١٤٥}

{ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ } هيا لهم { جَنَّاتٍ } بساين { تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ } وهو حصول الإنسان على أمليه، وظفوه بغيره.

١٤٣ التوبة ٨٨/٩.

١٤٤ الرحمن ٧٠/٥٥.

١٤٥ البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل: ٤١٧/١.

و سادسها:

قوله تعالى في اواخرِ سورة المؤمنين،^{١٤٦} وهذه الآية نظيرُ قوله تعالى في أوّل سورة الاعراف، و لما كانت هذه الآية ناظرةً الى قبلها ينبغي لنا ان نذكرها مع قبلها، لكي ينكشف المطلوبُ و يحصل المقصودُ. و هو قوله تعالى: { فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ } لقيام الساعةِ والقراءةُ بفتح الواو وبه وبكسر الصادِ يؤيد أن « الصور » أيضاً جمعُ الصُّورة.

روى عن النبي صلى الله عليه وسلم: // "لَمَّا فَرَعَ اللَّهُ مِنَ خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، خَلَقَ الصُّورَ فَأَعْطَاهُ إِسْرَافِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ، فَهُوَ وَاضِعُهُ عَلَى فِيهِ، شَاخِصٌ بَبَصَرِهِ إِلَى الْعَرْشِ، يَنْتَظِرُ مَتَى يُؤْمَرُ بِالنَّفْحِ. قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَمَا الصُّورُ؟ قَالَ: قَرْنٌ عَظِيمٌ كَهَيْئَةِ الْبُوقِ. يَنْفُخُ فِيهِ ثَلَاثَ نَفْحَاتٍ: الْأُولَى: نَفْحَةُ الْفَزَعِ، وَهُوَ قَوْلُهُ تَعَالَى [وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَزِعَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ]^{١٤٧}. وَالثَّانِيَةُ: نَفْحَةُ الصَّعْقِ، أَيْ الْمَوْتِ، وَبَيْنَ النَّفْحَتَيْنِ أَرْبَعِينَ سَنَةً. وَالثَّلَاثَةُ: نَفْحَةُ الْبَعْثِ، وَهُوَ الْقِيَامُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ، وَهُوَ قَوْلُهُ تَعَالَى [ثُمَّ نَفْحٌ فِيهِ أُخْرَى فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ]^{١٤٨}.

{ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ } تنفعهم لزوال التعاطف والتراحم من فرط الحيرة واستيلاء الدهشة بحيث [يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ]^{١٤٩} أو يفتخرون. فإن قيل: أليس قد جاء في الحديث: "كُلُّ سَبَبٍ وَنَسَبٍ يَنْقَطِعُ إِلَّا نَسَبِي وَسَبِّي".^{١٥٠} قيل: معناه لا يبقى يوم القيامة سبب ولا نسب إلا نسبه وسببه، وهو الإيمان والقرآن. قال النبي صلى الله عليه وسلم حاكياً عن الله تعالى: " إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى: يَا عِبَادِي

١٤٦ المؤمنون ٢٣/١٠٢.

١٤٧ النمل ٢٧/٨٧.

١٤٨ الزمر ٣٩/٦٨.

١٤٩ عيس ٨٠/٣٤، ٣٦.

١٥٠ قطعة من الحديث أخرجه الطبراني في المعجم الكبير: ٢٠/٢٦؛ و أبو نعيم، حلية الأولياء: ٧/٣١٤.

إِكْمُ جَعَلْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ نَسَبًا، وَجَعَلْتُ لِنَفْسِي نَسَبًا، فَرَفَعْتُمْ نَسَبَكُمْ، وَوَضَعْتُمْ نَسَبِي، فَالْيَوْمَ أَرْفَعُ نَسَبِي، وَأَضَعُ نَسَبَكُمْ " ١٥١.

{ يَوْمِنَا } كما يفعلون اليوم. { وَلَا يَتَسَاءَلُونَ } ولا يسأل بعضهم بعضاً لاشتغاله بنفسه، اذ [لِكُلِّ أَمْرٍ مِنْهُمْ يَوْمِنَا شَأْنٌ يُغْنِيهِ] ١٥٢ وهو لا يناقض قوله [وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ] ١٥٣ // لأنه عند النفخة وذلك بعد المحاسبة، أو دخول أهل الجنة الجنة والنار.

{ فَمَنْ ثَقَلَتْ مَوَازِينُهُ } موزونات عقائده وأعماله، أي فمن كانت له عقائد وأعمال صالحة يكون لها وزن عند الله تعالى وقدر. { فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ } الفائزون بالنجاة عن النيران والدرجات في الجنان.

{ وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ } ومن لم يكن له ما يكون له وزن، وهم الكفار لقوله تعالى: [فَلَا تُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنًا] ١٥٤ { فَأُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ } غبنوها حيث ضيعوا زمان استكمالها وأبطلوا استعدادها لنيل كماها. { فِي جَهَنَّمَ خَالِدُونَ } دائمون.

{ تَلْفَحُ وَجُوهَهُمُ النَّارُ } تحرقها واللفح كالنضح إلا أنه أشد تأثيراً. { وَهُمْ فِيهَا كَالِحُونَ } وهم في النار عابسون من شدة الاحتراق والكلوح تقلص الشفتين عن الأسنان، وقرىء «كَلِحُونَ». عَنْ أَبِي سَعِيدٍ

١٥١ هذا الحديث روي بروايات مختلفة و عبارات شتى. الهيثمي، مجمع الزوائد ومنبع الفوائد: ٨/٨٤، (عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ أَمَرَ اللَّهُ مُنَادِيًا، فَنَادَى: إِنِّي جَعَلْتُ نَسَبًا، وَجَعَلْتُ نَسَبًا، فَجَعَلْتُ أَكْرَمَكُمْ أَتْفَاكُمُ، فَأَبْيْتُمْ إِلَّا أَنْ تَقُولُوا: فَلَانُ بْنُ فَلَانٍ خَيْرٌ مِنْ فَلَانِ بْنِ فَلَانٍ، فَأَنَا الْيَوْمَ رَافِعُ نَسَبِي، وَأَضَعُ

نَسَبَكُمْ، أَيْنَ الْمُتَّقُونَ؟"، دار الكتب العلمية ١٩٨٨م بيروت - لبنان

١٥٢ عيس، ٣٧/٨٠.

١٥٣ الصافات، ٢٧/٣٧.

١٥٤ الكهف، ١٠٥/١٨.

الْخُدْرِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " [وَهُمْ فِيهَا كَالْحُونَ] ^{١٥٥} قَالَ تَشْوِيهِ النَّارُ فَتَقْلَصُ شَفْتَهُ الْعَالِيَةَ حَتَّى تُبْلَغَ وَسَطَ رَأْسِهِ وَتَسْتَرْخِي شَفْتَهُ السُّفْلَى حَتَّى تُضْرِبَ سُرَّتَهُ" ^{١٥٦} و عن أبي هريرة رضى الله عنه: "يعظم الكافر في النار مسيرة سبع ليال، فيصير ضرسه مثل أحد، وشفاهم عند سرهم، سود زرق خسر مقبوحون" ^{١٥٧}.

المؤمنون ٢٣/١٠٤ . ١٥٥

سنن الترمذي: التفسير ٢٣، وقال الترمذي: " هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ غَرِيبٌ "؛ أحمد بن حنبل، المسند: ١٥٦

٢٧٨/١٠؛ والحاكم، المستدرک: ٤٦/٢، و قال " هذا حديث صحيح الإسناد ولم يخرجاه "؛ وأبي يعلى الموصلي،

المسند: ٥١٦/٢.

انظر: متقي الهندي، كتر العمال: ١٤ / ٥٢٩-٥٣٠. ١٥٧

وسابعها: ١٥٨

قوله تعالى في اواخر سورة النور: { إِنَّمَا كَانَ قَوْلَ الْمُؤْمِنِينَ إِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ أَنْ يَقُولُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ }^{١٥٨}

على عادته تعالى في اتباع ذكر الحق المبطل والتنبيه على ما ينبغي بعد إنكاره لما لا ينبغي، وقرىء «

قَوْلُ» بالرفع و «لِيَحْكُمَ» على البناء للمفعول وإسناده إلى ضمير مصدره على معنى ليفعل الحكم كذا ذكره

القاضي رحمه الله.^{١٥٩}

١٥٨ يرى ان المالف قد صحح نص الرسالة بالاضافة مادة بين السادس و السابع. و لا جل ذلك تغيير الارقام في نص

الرسالة. اصح السابع ثامنا و الثامن تاسعا الخ.

١٥٩ النور ٥١/٢٤.

١٦٠ البيضاوي، أنوار التزويل وأسرار التأويل: ٧٢٦/٢.

قوله تعالى في سورة الروم: ﴿ قَاتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ ﴾ { يعني اعطِ يا محمد للمحارمِ حقه من البرِّ والصَّلة. واحتج به على وجوبِ النِّفقةِ للمحارمِ وهو غيرُ مشعرٍ به. كذا في القاضي. } { وَالْمَسْكِينِ } و حَقُّهُ ان يُتَصَدَّقَ عَلَيْهِ { وَابْنِ السَّبِيلِ } و هو المسافرُ او الضيفُ وحقُّهُ ان كان مُسافِراً بالتصدُّقِ بالزكاةِ و الصَّدقةِ، و ان كان ضيفاً الاكرامُ و الاحترامُ باطعامِ الطَّعامِ، و الى خدمتهِ بالاداءِ و القيامِ، كما روى ان الله تعالى قال لخليله عليه السلام، يا ابراهيمُ اكرمِ ضيفك، فذبح لكل ضيفٍ بقرةً، فقال تعالى اكرمِ ضيفك، فذبح لكل ضيفٍ بدنةً، فقال تعالى اكرمِ ضيفك، فتفرَّس بنورِ التَّوبةِ، ان مراد الله تعالى ليس الاكرامُ بالاطعامِ فشرعَ لخدمته كل ضيفٍ بنفسه، فقال تعالى يا ابراهيمُ الآن اتممتَ الاكرامَ واحترمتهم حقَّ الاحترامِ. و عن سلمان الفارسي رضى الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: " اذا اكل احدٌ منكم مع الضيفِ فليلقمه بيده فان فعلَ ذلك جعل الله له بكل لُقمةٍ عمل ستين سنةً صياماً نهارها و قياماً ليلها. وقال عليه السلام: " الضيف يأتى برزقه، ويرتحلُ بذنوبِ القوم، و يُمَحَّصُ عنهم ذُنُوبُهُمْ " . كذا في نزل الساترين. } { ذَلِكَ } اى ايتاء الحقوقِ هؤلاىِ { خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ } // ذاته أو جهته أى يقصدون بمعرفتهم إياه خالصاً، أو

- ١٦١ روم ٣٠/٣٨.
- ١٦٢ البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل: ٨١٢/٢.
- ١٦٣ العجلوني، كشف الخفاء ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس: ٧١/١، ٣٣/٢؛ متقي الهندي، كتر العمال: ٢٤٢/٩.
- ١٦٤ يعني نزل الساترين في أحاديث سيد المرسلين للدركزبي. هو محمود بن محمد بن محمود الطالبي القرشي الشافعي المعروف بالدركزبي توفي يفر شعبان سنة ٧٤٣ ثلاث وأربعين وسبعماناً. من تصانيفه: نزل الساترين في شرح منازل الساترين في التصوف، نزل الساترين في أحاديث سيد المرسلين. حاجي خليفة، كشف الظنون: ١٨٢٨/٢؛ البغدادي، هدية العارفين: ٤٠٨/٢؛ كحالة، معجم المؤلفين: ١٩٩/١.

جَهَّةَ التَّقَرُّبِ إِلَيْهِ لَا جَهَّةً أُخْرَى. { وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ } أَي الْوَاصِلُونَ مُرَادَهُمْ عِنْدَ اللَّهِ الْكَرِيمِ حَيْثُ حَصَلُوا بِمَا بَسَطَ لَهُمُ النِّعِيمَ الْمَقِيمَ.

تاسعها:

قوله تعالى في اول سورة لقمان: { الْم تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ }^{١٦٥} وتفسيره إلى [الْمُفْلِحُونَ] كما في أول البقرة. إلاً قوله { تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ } فإنه مذكور في أول سورة يونس، وحيث زاد ههنا { وَرَحْمَةً لِلْمُحْسِنِينَ } فإن الإحسان مرتبة فوق التقوى لقوله صلى الله عليه وسلم: " الْإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ"^{١٦٦} ولقوله تعالى [إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ]^{١٦٧} [لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى وَزِيَادَةٌ]^{١٦٨} ومما يؤيد ما قلنا، أنه لم يُقَلْ هنا [يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ]^{١٦٩} لئلا يلزم شبه التكرار، فإن الإحسان لا مزيد عليه في باب العقائد. كذا قال مولانا نظام الدين النيسابوري^{١٧٠} رحمه الله في تفسيره المسمى بغرائب القرآن.

وقال القاضي البيضاوي رحمه: { هُدًى وَرَحْمَةً لِلْمُحْسِنِينَ } حالان عن الآيات، والعامل فيهما معنى الإشارة، ورفعهما حمزة على الخبر بعد الخبر، أو الخبر لمحدوف. { الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ

١٦٥ لقمان ١/٣١.

١٦٦ قطعة من حديث جبريل الذي رواه عمر بن الخطاب رضي الله عنه في سؤال جبريل عليه السلام - عن الإسلام والإيمان، والإحسان، أخرجه البخاري في الإيمان ٣٦؛ و رواه مسلم بروايات مختلفة في الإيمان ١، ٥، ٧.

١٦٧ النحل ١٦/١٢٨.

١٦٨ يونس ١٠/٢٦.

١٦٩ البقرة ٢/٣.

١٧٠ هو نظام الدين الحسن بن محمد بن الحسين الخراساني المعروف بالنظام الأعرج النيسابوري نزيل قم المتوفى سنة ٧٢٨ ثمان وعشرين وسبعمائة. من تأليفه تعبير التحرير في شرح المحسني. تفسير القرآن كبير في مجلدات. شرح الشمسية في المنطق. شرح مفتاح العلوم للسكاكي. غرائب القرآن و رغائب الفرقان في التفسير. كشف الحقائق في شرح الزيح الإيلخاني فارسي. لب التأويل في تفسير القرآن في مجلد، كشف الظنون: ١١٩٥/٢-١١٩٦؛ هدية العارفين للبيгдаدي: ١/٢٨٣.

١٧١ نظام الدين النيسابوري، غرائب القرآن و رغائب الفرقان: ٥٢/٢١.

١٧٢ البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل: ٨١٦/٢.

وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ { بيانٌ لإِحسانِهِمْ أو تَخَصُّصٌ لهذه الثلاثةِ من شُعْبِهِ لِفَضْلِ اعتدَادِهِ بِهَا، وتكريرُ الضميرِ
للتوكيدِ، ولِما حِيلَ // بينَهُ وبينَ خبرِهِ. { أَوْلَيْكَ عَلَيَّ هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأَوْلَيْكَ هُمْ الْمُفْلِحُونَ } لاسْتِجْمَاعِهِمْ
العقيدةَ الحَقَّةَ والعملَ الصالحَ.

٢٢-ب

و عاشرها:

قوله تعالى في آخر سورة المجادلة: ﴿ لَا تَجِدُ { يَا مُحَمَّدُ } قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ { يعني ان الجمع بين الايمان الخالص و مُوَادَّةٍ من حادَّ الله و رسوله، غير مُمكنٍ ولو كان المُحَادِّونَ بعضَ الأَقْرَبِينَ. و قال جار الله رحمه الله: هذا من باب التخييل، والغرضُ به أنه لا ينبغي أن يكون، وحقه أن يمتنع ولا يوجد. قلت: لو أُعتبر كلُّ من الأمرين من حيث الحقيقة، كان بينهما أشدُّ التباين، ولا حاجة إلى هذا التكلف إلا أن يُحمِلَ أحدهما على الحقيقة والآخر على الظاهر فحينئذٍ قد يجتمعان كما في حق أهل التفاف، وكما يوجد بعض أهل الإيمان، يُخالطُ بعضَ الكفرة و يُعاشِرهم لأسبابٍ دُنْيَوِيَّةٍ صَرُورِيَّةٍ. عن النبي صلى الله عليه وسلم: " اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلْ لِفَاجِرٍ وَلَا لِفَاسِقٍ عِنْدِي نِعْمَةً، فَإِنِّي أَجِدُ فِيمَا أُوحِيْتُ [لَا تَجِدُ قَوْمًا]"^{١٧٣} الآية^{١٧٤}. يروى أنها نزلت في أبي بكر رضى الله عنه، وذلك أن أبا قحافة سبَّ رسولَ الله صلى الله عليه وسلم فصكَّه صكَّةً سقط منها فقال له: أو قد فعلته؟ قال: نعم. قال: لا تُعدُّ. قال: والله لو كان السيفُ قريباً مني لقتلته. وقيل: في أبي عبيدة بن الجراح رضى الله عنه فقتل أباه عبد الله بن الجراح يوم أحد.^{١٧٥} // وفي كثير من أكابر الصحابة رضى الله عنهم، فأنهم أعرضوا عن عشائرتهم وعادوهم لحب الله ورسوله. والأظهر عندي نزولها في المؤمنين المُخلَصين. كذا قال مولانا نظام الدين النيسابوري رحمه.^{١٧٦}

أ-٢٣

{ وَلَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ أَوْ أَبْنَاءَهُمْ أَوْ إِخْوَانَهُمْ أَوْ عَشِيرَتَهُمْ { يعني ولو كان المُحَادِّونَ أَقْرَبَ النَّاسِ إِلَيْهِمْ. }
 { أَوْلَيْكَ { أي الذين لم يوادوهم { كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ { أي أثبت الله في قلوبهم الايمان اثبات المكتوب في

١٧٣ المجادلة ٢٢/٥٨.

١٧٤ المجادلة ٢٢/٥٨.

١٧٥ أخرج ابن مردويه عن كثير بن عطية. انظر: العراقي، المعنى عن حمل الاسفار: ١٤٧/٢؛ الزمخشري، الكشاف:

٧١/٦؛ الزيلعي، تخريج أحاديث الكشاف: ٤٣٢/٣.

١٧٦ الزمخشري، الكشاف: ٧١/٦.

١٧٧ نظام الدين النيسابوري، غرائب القرآن و رغائب الفرقان: ٢٢/٢٨ - ٢٣.

القرطاس. وقيل معناه جمع والتركيب يدور عليه، اى استكملوا اجر الايمان بخدا فيرها، ليسوا ممن يقولون [نُؤْمِنُ
بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ]^{١٧٨} { وَأَيَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ } { أَي بِنُورٍ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَهُوَ نُورُ الْقَلْبِ أَوْ الْقُرْآنِ، أَوْ النَّصْرِ عَلَى
الْإِعْدَاءِ. وَقِيلَ الضَّمِيرُ لـ « الْإِيمَانِ » فَإِنَّهُ سَبَبُ حَيَاةِ الْقُلُوبِ. { وَيُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ
خَالِدِينَ فِيهَا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ } { بِطَاعَتِهِمْ } { وَرَضُوا عَنْهُ } { بِقَضَائِهِ أَوْ بِمَا وَعَدَهُمْ مِنَ الثَّوَابِ } { أَوْلَيْكَ حِزْبُ اللَّهِ
{ جُنْدُهُ وَأَنْصَارُ دِينِهِ } { أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ } الْفَائِزُونَ بِخَيْرِ الدَّارَيْنِ وَشَرَفِ الْعَالَمَيْنِ.

و الحادى عشر:

قوله تعالى في سورة الحشر: { وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ }^{١٧٩} الآية. فهذه الآية لما تعلقت بما قبلها و ارتبطت بما بعدها وجب علينا ان نذكرها مع جانيها حتى يتضح المقام و ينكشف المرام، // و هو قوله تعالى: { مَا آفَاءَ اللَّهِ عَلَى رَسُولِهِ } يعنى ما أعاده على رسوله، اوردته عليه من اموال اليهود، فإنه كان حقيقاً بأن يكون تلك الاموال له، لأنه تعالى خلق الناس لعبادته وخلق ما خلق لهم ليتوسلوا به إلى طاعته، فهو جدير بأن يكون للمطيعين { مِنْ أَهْلِ الْقُرَى } مِنْ أَهْلِ مَكَّةَ { فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ } اختلف العلماء في قسمة الفيء، فقيل يُسدسُ لظاهر الآية و يصرفُ سهمُ الله تعالى في عمارة الكعبة و سائر المساجد، و قيل يُخمسُ لأن ذكر الله تعالى للتعظيم و يصرف الآن سهم الرسول عليه الصلاة والسلام إلى الإمام على قول وإلى العساكر و الثغور على قول، وإلى مصالح المسلمين على قول. و قيل يُخمسُ خمسُه كالغنيمة فإنه عليه السلام كان يُقسمُ الخمسَ كذلك، و يصرف الأُخماسَ الأربعة كما يشاء، و الآن على خلاف ذلك. كذا ذكره القاضى رحمه.^{١٨٠}

٢٣-ب

{ كَيْلًا يَكُونُ } أي الفيء الذي حقه أن يكون للفقراء. { دَوْلَةٌ بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ } الدَّوْلَةُ بضم الدال ما يتداوله الأغنياء و يدور بينهم كما كان في الجاهلية، و قرئ «دَوْلَةٌ» بفتح الدال بمعنى كَيْلًا يَكُونُ الفيءُ ذا تداول بينهم، و قرئ «دَوْلَةٌ» بالرفع على كان التامة أي كَيْلًا يقع دولة جاهلية. { وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ } و ما أعطاكم من الفيء، أو من الأمر. { فَخُذُوهُ } لأنه حلالٌ لكم، أو فتمسكوا به // لأنه واجبُ الطاعة { وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ } عن أخذه منه، أو عن إتيانه { فَانْتَهُوا } عنه { وَاتَّقُوا اللَّهَ } في مخالفة رسوله عليه السلام. { إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ } لمن خالف رسوله.

٢٤-أ

١٧٩ الحشر ٩/٥٩

١٨٠ البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل: ١٠٥٨/٢.

{ لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ } من اهل مكة، بدل من قوله { وَلِذِي الْقُرْبَىٰ } إلى آخر الأصناف الأربعة. ولا يجوز أن يكون بدلاً من قوله { فَلِلَّهِ } لأنه يُخِلُّ بتعظيم الله تعالى على ظاهر اللفظ، و ان كان المعنى للرسول صلى الله عليه وسلم، ولا يجوز أيضاً أن يكون بدلاً من قوله { وَلِلرَّسُولِ } لأنه تعالى أخرجه عن الفقراء بقوله { وَيَنْصُرُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ } ولترفع منصبه عن التسمية بالفقير. ولئن صحَّ أنه صلى الله عليه وسلم قال: " الفقر فخري "١٨١ فذاك معنى آخر، وهو غنى القلب، وانقطاع التعلق عما سوى الله تعالى وجعل الهوم هما واحداً، وهو الافتقار بالكلية إلى الله عزَّ و جلَّ { الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ } فان كفار مكة اخرجوهم واخذوا اموالهم { يَتَّبِعُونَ فَضْلاً مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا } حال معقدة لاخراجهم بما وجب تفخيم شأنهم { وَيَنْصُرُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ } بانفسهم و اموالهم { أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ } الذين ظهر صدقهم في ايمانهم، إستدل بعض العلماء بقوله { أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ } على إمامة أبي بكر الصديق رضى الله عنه، لأن هؤلاء المهاجرين كانوا يقولون // له يا خليفة رسول الله، فلو لم يكن خلافته حقاً لزم كذبهم وهو خلاف الآية.

٢٤-ب

{ وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ } عطف على المهاجرين، والمراد بهم فإيمهم لزموا المدينة والإيمان وتمكنوا فيهما، وقيل المعنى تبوءوا دار الهجرة ودار الإيمان فخذف المضاف من الثاني والمضاف إليه من الأول وعوض عنه اللام، أو تبوءوا الدار وأخلصوا الإيمان. كذا ذكره القاضى.^{١٨٢}

و قال الفاضل مولانا نظام الدين النيسابوري رحمه الله.^{١٨٣} وههنا سؤالان: أحدهما أنه لا يُقالُ تبوؤا الإيمان. الثاني بتقدير التسليم أن الأنصار ما تبوؤا الإيمان قبل المهاجرين. والجواب عن الأول أن المراد تبوؤا الدار وأخلصوا الإيمان، أو هو مجازٌ من تمكّنهم واستقامتهم على الإيمان كأنهم جعلوه مستقراً لهم كالمدينة، أو

١٨١ العجلوني، كشف الحفاء: ٨٠/٢، وقال: "قال الحافظ ابن حجر باطل موضوع، ورواه الديلمي أيضاً عن ابن عمر

بسند ضعيف جدا"

١٨٢ البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل: ١٠٥٨/٢

١٨٣ نظام الدين النيسابوري، غرائب القرآن و رغائب الفرقان: ٣١-٣٠/٢٨

هو مجازٌ بالنقصان. والمعنى تَبَوَّأَ دَارَ الهَجْرَةِ وَدَارَ الْإِيمَانِ، فأقام لام التعريف في الدار مقام المضاف إليه، وحذف المضاف من الثاني، وسُمِّي المدينة بالإيمان لأنها مكان ظهور الإيمان. والجواب عن الثاني أن المراد من قبل هجرتهم، أو هو من تمام تبوؤا الدار، ولا شك أن الأنصار سبقوهم في ذلك وإن لم يسبقوهم في الإيمان { مِنْ قَبْلِهِمْ } من قبل الهجرة المهاجرين، وقيل تقدير الكلام، والذين تبوؤا الدار من قبلهم والايمن // { يُجِبُونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ } و لا يَنْقُلُ عَلَيْهِمْ { وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ } في انفسهم { حَاجَةً } ما يحمل عليه الحاجة كالطلب، والحزاة والحسد والغبطة لما أتى المهاجرون من الفياء وغيره. وإطلاق لفظ الحاجة على الحسد والغبط والحزاة من إطلاق اسم اللازم على الملزوم، لأن هذه الأشياء لا ينفك عن الحاجة. { مِنْ مِمَّا أُوتُوا } يعني أن نفوسهم لم تتبع ما أعطوا ولم تطمح إلى شيء منه يحتاج إليه { وَيُؤْتِرُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ } و يقدمون المهاجرون و يختارون على انفسهم حتى ان من كان عنده امرأتان نزل عن واحدة و زوجها عن أحدهم. { وَكَلُوا كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةً } حاجة من خصاص البيت، وهي فروجة، الخصاصة واحدة، و جمعها خصاص، ومفعول يؤثرون محذوف، أي يؤثروهم ويخصوهم بأموالهم ومنازلهم على أنفسهم.

عن ابن عباس رضى الله عنه، أن النبي صلى الله عليه وسلم قال للأنصار: "إن شئتم قسمتم للمهاجرين من دُوركم وأموالكم وقسمت لكم من الفياء كما قسمت لهم، وإن شئتم كان لهم القسم ولكم دياركم وأموالكم. فقالوا يا رسول الله لا، بل نقسم لهم من ديارنا وأموالنا ونؤثرهم بالقسمة على انفسنا ولا نُشاركهم فتزلت الآية".^{١٨٤}

{ وَمَنْ يُوقِ شَحِّ نَفْسِهِ } و من يحفظ من بخل نفسه الذاتى حتى // يُخَالَفُهَا فِيمَا يَغْلِبُ عَلَيْهَا مِنْ حُبِّ الْمَالِ وَبَعْضِ الْإِنْفَاقِ، والشحُّ اللومُ الذاتى الذي يقتضيه الحالة النفسانية ولهذا أُضيفَ إلى النفس، والبخل المنع المطلق من غير اعتبار صيرورته غريزةً وملكةً ولهذا قيل: الشحُّ أشدُّ البخلِ بالمالِ و المعروف. عن عبد الله بن

^{١٨٤} القرطبي، الجامع لاحكام القرآن: ٦٤/٢٠؛ الزمخشري، الكشاف: ٨١/٦.

عمرو رضى الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم انه قال: "اتَّقُوا الشُّحَّ فَإِنَّ الشُّحَّ أَهْلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ" ^{١٨٥}
 كذا في المشارق ^{١٨٦} قال ابن زيد ^{١٨٧}: "من لم يأخذ شيئاً نهاه الله تعالى عن أخذه ولم يمنح شيئاً أمره الله بإعطائه فقد
 وقى شح نفسه" ^{١٨٨}. { فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ } الفائزون بالثناء العاجل والثواب الآجل.

{ وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ } هم الذين هاجروا بعد حين قوي الإسلام، أو التابعون بإحسان وهم
 المؤمنون بعد الفريقين إلى يوم القيامة ولذلك قيل: إن الآية قد استوعبت جميع المؤمنين { يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا
 وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ } لإخواننا في الدين { فِي قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذِينَ آمَنُوا } حقداً لهم و
 حسداً { رَبَّنَا إِنَّكَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ } فحقيق بأن يجيب دعاءنا و يقضى حاجتنا.

١٨٥ قطعة من الحديث أخرجه مسلم من حديث جابر رضى الله عنه في البر والصلة والآداب ٥٦؛ يهقي، شعب الإيمان:

٢٨٣/١٣

١٨٦ يعنى به مشارق الأنوار للصغاني. و هو الحسن بن محمد بن الحسن بن حيدر بن علي العدوي الإمام رضى الدين أبو

العباس الصغاني الهندي الحنفي، محدث، فقيه، لغوي، نزيل بغداد ولد سنة ٥٥٥ وتوفي ٦٥٠ ببغداد سنة خمسين
 وستمائة. من تصانيفه: الأحكام في فقه الحنفية. شرح الجامع الصحيح للبخاري. الشمس المنيرة في الحديث. العباب

الزواجر في اللغة عشرين مجلداً. العادة في أسماء العادة. فرائض. كتاب الأصفاد. كتاب الأصداد. كتاب العروض.

كتاب السالمين. كتاب الضعفاء. كتاب العروض. كتاب المفعول. كشف الحجاب عن أحاديث الشهاب في إصلاحه

وترتيبه وتبويبه. مجمع البحرين في الحديث. مجمع البحرين في اللغة أثنى عشر مجلداً. مشارق الأنوار النبوية من صحاح

الأخبار المصطفوية. حاجي خليفة: كشف الظنون: ٨٧/١، ١١٦/١، ٢٥١/١، ٣٩٥/١؛ ابن العماد: شذرات

الذهب: ٥/ ٢٥٠؛ القرشي: الجواهر المضيئة: ٢٠١/١، ٢٠٢؛ الصفدي: الوافي بالوفيات: ٢٧/ ١١، ٢٨؛

البغدادي: ايضاح المكنون: ٣٣/٢

١٨٧ هو عبد الرحمن بن زيد بن أسلم القرشي العدوي المدني مولى عمر بن الخطاب أخو عبد الله بن زيد بن أسلم وأسامة بن

زيد بن أسلم

١٨٨ الطبري، جامع البيان: ٥٣٢/٢٢

مناجات :

أهنا و مولانا نسالك من فضلك التام، و فيضك العام، و كرمك الكامل، و لطفك الشامل، أن تجعلنا
في الدنيا من زمرة الصالحين، و في العقبي // من جملة المفلحين، و بالآخرة من الموقنين، و في عبادتك من
المحسنين، سبحان ربك رب العزة عما يصفون، و سلام على المرسلين، و الحمد لله رب العالمين.

٢٦-أ

في شهر رماضان المبارك في يوم الاثنين في تاريخ سنه ٩٥٦

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı	Bursa - 1981		
Ögr.Gördüğü Kurumlar	Baslama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	1995	1998	Yeşil İmam-Hatip Lisesi
Lisans	1998	2005	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2005	2008	Uludağ Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü
Medeni Durum	Evli		
Bildiği Yabancı Diller	Arapça, İngilizce		
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama ve Ayrılma Tarihleri		Çalışılan Kurumun Adı
	01.01.2008		DİB Dikkaldırım Kur'ân Kursu
Yayımlanan Çalışmalar	1. Ahmed, Enîs, Mevdûdî'nin İctihad ve Otorite Yorumundaki Yenilikçi Unsurlar (tebliğ trc. Hayta, Ufuk), <i>Mevdûdî, Hayatı, Görüşleri ve Eserleri</i> (ed. Abdülhamit Birşık), İnsan Yayınları, 2007 İstanbul, s. 103-119. 2. Hayta, Ufuk-Birşık, Abdülhamit, "Hayatı Ve Eserleriyle Abdülmecîd B. Şeyh Nasûh Tosyevî Ve Cevâhiru'l-Kur'ân Ve Zevâhiru'l-Furkân Adlı Tefsir Risâlesinin İlmî Değeri", <i>UÛİFD</i> , Cilt: 16, Sayı: 2, 2007, s. 343-367.		

Ufuk HAYTA